

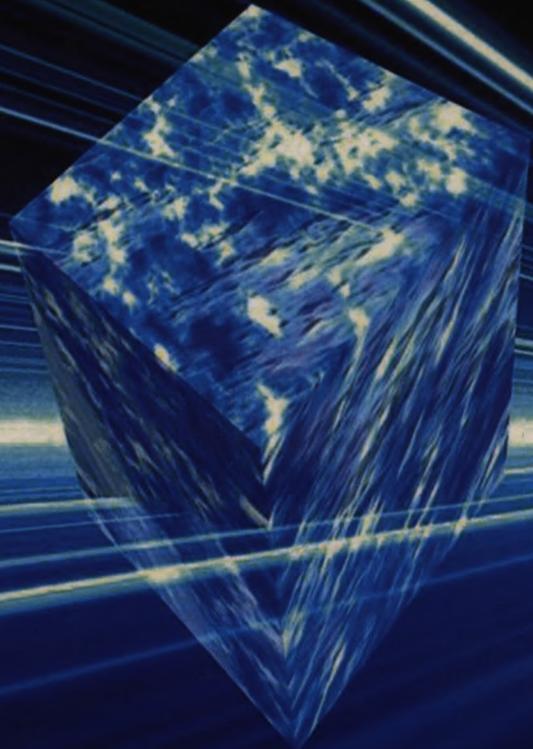
66.0/32
П52

В. М. Половець О. О. Мисюра

ПОЛІТОЛОГІЯ

КУРС ЛЕКЦІЙ

66.0/32
П52

В. М. Половець
О. О. Мисюра

Відому кращій роботі Обласної державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка в земному товаристві; вшановано за постійну допомогу в науковій і науково-просвітницькій діяльності.

Половець

2. 01. 2015 року

и. Зернітов

ПОЛІТОЛОГІЯ

КУРС ЛЕКЦІЙ

1054190

Чернігівська державна
обласна універсальна
наукова
БІБЛІОТЕКА
ім. В. Г. Короленка

Чернігів
2014

ББК 63.01
УДК 32. 001
П 52

Автори: Половець В. М., доктор історичних наук, професор, зав. кафедри українознавства, політології і соціології Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка, **Мисюра О. О.**, кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства, політології і соціології Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка,

Рецензенти: Бойко О. Д., доктор політичних наук, професор

Корнієвський О. А., доктор політичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України

Пилипенко В. Є., доктор соціологічних наук, професор,
академік Української академії політичних наук

Друкується за постановою вченої ради Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка, протокол № 11, від 1 липня 2014 р.

Половець В. М., Мисюра О.О.

Політологія. Курс лекцій: навчальний посібник для студентів гуманітарних і природничих факультетів. – Чернігів, 2014. – 212 с.

У навчальному посібнику висвітлені основні проблеми сучасної політичної науки, їх функції та місце в системі соціальних відносин і механізмів державного управління. Аналізуються такі категорії, як влада, держава, партії, групи інтересів та політичні еліти, лідерство й культура. На основі аналітичних висновків автори розглядають процес становлення політології як науки, основні політичні доктрини і теорії.

Для викладачів вищих навчальних закладів III і IV рівнів акредитації.

ISBN 978-966-502-558-0

© Половець В. М., Мисюра О.О. 2014

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	4	
ЛЕКЦІЯ I	ПОЛІТИКА І НАУКА ПРО ПОЛІТИКУ. ПОЛІТОЛОГІЯ ЯК НАУКА І НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА.....	5
ЛЕКЦІЯ II	ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ СВІТОВОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ....	12
ЛЕКЦІЯ III	ПЛЮРАЛІЗМ ПОЛІТИЧНИХ КОНЦЕПЦІЙ ХІХ-ХХ СТ.	23
ЛЕКЦІЯ IV	РОЗВИТОК ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ (ІХ-ХХ СТ.).....	36
ЛЕКЦІЯ V	ДЕМОКРАТІЯ У ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА.....	52
ЛЕКЦІЯ VI	ПОЛІТИЧНА ВЛАДА І ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС.....	63
ЛЕКЦІЯ VII	ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА.....	73
ЛЕКЦІЯ VIII	ДЕРЖАВА У ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ СУСПІЛЬСТВА.....	83
ЛЕКЦІЯ IX	ПРАВОВА, СОЦІАЛЬНА ДЕРЖАВА ТА ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО.....	94
ЛЕКЦІЯ X	ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНІ ОБ'ЄДНАННЯ І РУХИ.....	106
ЛЕКЦІЯ XI	ПОЛІТИЧНІ ЕЛІТИ І ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО.....	119
ЛЕКЦІЯ XII	ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА І ПОЛІТИЧНА СВІДОМІСТЬ.....	132
ЛЕКЦІЯ XIII.	ПОЛІТИЧНІ КОНФЛІКТИ І КРИЗИ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ.....	143
ЛЕКЦІЯ XIV	ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК, МОДЕРНІЗАЦІЯ ТА УПРАВЛІННЯ СУСПІЛЬСТВОМ.....	154
ЛЕКЦІЯ XV	ПОЛІТИЧНИЙ МАРКЕТИНГ. ВИБОРИ ЯК ІНСТИТУТ ДЕМОКРАТІЇ І НАРОДОВЛАДДЯ.....	165
ЛЕКЦІЯ XVI	УКРАЇНА І СВІТОВИЙ ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС.....	177
ЛЕКЦІЯ XVII.	СОЦІАЛЬНО-ЕТНІЧНІ СПІЛЬНОСТІ ТА ЕТНОПОЛІТИКА.....	188
ЛЕКЦІЯ XVIII.	СВІТОВА ПОЛІТИКА І МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ.....	198
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	209	

ПЕРЕДМОВА

Політологія чи наука про політику належить до наймолодших базових навчальних дисциплін. У самотійну галузь знань вона виділилася зовсім недавно – на рубежі 40-50-х років ХХ ст. Формальною датою її відокремлення можна вважати 1948 рік, коли ЮНЕСКО був прийнятий спеціальний документ, що визначив структуру і завдання нової науки, її повсюдне визнання у більшості країн світу пов'язане з утворенням у 1949 році Міжнародної асоціації політичних наук.

В Україні політологія як самотійна дисципліна дістала право громадянства у 90-х роках ХХ ст. Її необхідність обумовлена початком переходу українського суспільства до демократичних форм державного будівництва, що поставило перед ним завдання оволодіння основами сучасної політичної науки, нормами цивілізованої взаємодії громадян у єдиній унітарній державі та в міжнародних відносинах. Історія розвитку цивілізації свідчить, що без глибоких змін у політичній свідомості громадян неможливі прогресивні суспільні перетворення.

Як загальнорозвиваючий навчальний курс політологія покликана формувати у студентів риси свідомого громадянина своєї країни, активного учасника політичного життя. Вивчаючи даний предмет, студенти повинні отримати ґрунтовні знання з історії світової цивілізації, проблем ідеології та політичної культури, функціонування політичної влади, політичних партій, громадських об'єднань та рухів. Крім того, вивчення політології дає можливість студентам більш широко зрозуміти свою роль і місце в суспільстві, формувати відчуття власної значимості і причетності до справ суспільства, вироблення активної життєвої позиції.

Основна мета даного курсу лекцій – допомогти студентам науково осмислити складні явища і процеси сучасного політичного життя, щоб свідомо орієнтуватися в них, а також розібратися в існуючих політичних теоріях. Для досягнення цієї мети служать зміст і структура даного курсу лекцій, що спираються на отриманий за останні роки досвід викладання політології як у нашій країні, так і за кордоном – у відповідності з вимогами Болонського освітнього процесу. Курс лекцій складений відповідно до вимог державного освітнього стандарту і включає весь перелік необхідних тем.

ЛЕКЦІЯ I

ПОЛІТИКА І НАУКА ПРО ПОЛІТИКУ. ПОЛІТОЛОГІЯ ЯК НАУКА І НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА

План

1. Політика як теорія, соціальне явище, наука і мистецтво.
2. Політологія як наука про політику.
3. Роль та значення політології на сучасному етапі розвитку України.

Література [2; 4; 8; 14; 16; 21; 43; 58; 62; 69]

1. Політика як теорія, соціальне явище, наука і мистецтво

На визначене питання шукали відповідь давно. Давньогрецькі філософи Платон (427-347 рр. до н.е.) та Арістотель (384-322 рр. до н.е.) розглядали політику як мистецтво управління громадянами та державою. Арістотель назвав свою працю, присвячену державності Давньої Греції, «Політикою», розуміючи під словом «політика» все, що стосується державної діяльності.

Упродовж наступних століть мислителі по-різному давали пояснення цього терміна, але до XVI ст. усі вони вважали владу божественним походженням. Лише італійський мислитель Нікколо Макіавеллі (1469-1527 рр.) у трактаті «Государ» започаткував новітню європейську традицію, намагаючись звільнити її від релігійно-етичних норм, поклавши в основу концепцію природного права і суспільного договору.

У більшості словників (в т. ч. Даля В.І.) «політика» - наука державного управління.

Сучасне визначення: політика – це поняття, яке визначає відносини з певним державним центром, і є сферою діяльності, що виникає в соціально-диференційованому суспільстві за існування держави.

Політика зароджується разом з виникненням держави й існує разом з нею. Політика як теорія має свою структуру, класифікацію, функції та сфери впливу.

Структура:

- політичний інтерес – джерело поведінки, спонукає до певних цілей та їх досягнення;
- політичні відносини – характер зв'язків суспільних груп між собою та інститутами влади;
- політична організація – роль інститутів влади, як центрів управління суспільними процесами;
- політична свідомість – залежність політичного життя від ставлення людей до своїх інтересів;
- політична діяльність – соціальна активність суб'єктів, спрямована на реалізацію свого політичного статусу.

Класифікація політики:

- За сферою політичного життя (економічна, національна, екологічна, військова, соціальна, науково-технічна, культурна).

- За об'єктом впливу (внутрішня і зовнішня).
- За суб'єктом політики (державна політика, політика партій, політика суспільних організацій та рухів).
- За пріоритетом діяльності (метою). (політика нейтралітету, національного примирення, «відкритих дверей», компромісів).

Функції: Забезпечення інноваційності; розширення сфери відносин; управління соціальними процесами; цивілізований діалог громадян з державою; врахування інтересів усіх верств населення; соціалізація особистості тощо.

Політична сфера впливу: охоплює суспільні інститути; політичні відносини (державно-громадянська-організація); політичну свідомість суспільства (етнос, клас, група, індивід); політичну діяльність (професійну, колективно-індивідуальну, депутатську, партійну, громадську).

Суб'єкти і об'єкти політики

Суб'єкти політики. До суб'єктів політики належить кожен, хто бере участь у політичному житті. Ними можуть бути: громадянин, організація, суспільний клас, партія, етнос і держава. Знання про суб'єкти політики істотно поглиблює їх класифікація. В західній політології вона залежить від ступеня свідомої участі у політиці: цілком безсвідомої; стихійної; напівсвідомої; цілком свідомої.

У російській та українській політології класифікація суб'єктів політики здійснюється за характером і місцем, яке вони посідають у суспільній структурі: соціальні, інституціональні та функціональні (три групи).

Соціальні суб'єкти політики: індивіди та соціальні спільності – п'ять груп (соціально-класові, етнічні, демографічні, професійні, територіальні). Вони сформувалися історично і об'єктивно (незалежно від свідомості і волі людей).

Інституціональні суб'єкти політики: політичні інститути (держава, глава держави, парламент, уряд; політичні партії; громадсько-політичні організації та рухи; органи місцевого самоврядування та ін.). Як похідні від соціальних вони називаються вторинними, тоді як соціальні – первинними.

Функціональні суб'єкти політики: церква, армія, ЗМІ, більшість громадських організацій, різноманітні економічні об'єднання. Вони не виконують політичну функцію постійно, а беруть у політиці участь лише ситуативно, вступаючи у взаємодію з політичними інститутами.

Об'єкти політики. Насамперед це влада. Крім того, об'єктом політики в різних сферах суспільства є відносини соціальних груп по питаннях, життєво важливих для них (власність, влада, морально-етичні норми). Об'єктами політики є також відносини між соціальними групами та державними інституціями (форми й методи реалізації економічної, суспільної, соціальної політики тощо).

Види політики: економічна, аграрна, соціальна, технічна, культурна, освітня, військова, екологічна, зовнішня, міжнародна та ін.

Політика як соціальне явище.

Це питання завжди було в центрі уваги мислителів минулого. Пошуки відповіді тривають досі. Лише упродовж ХХ ст. людство кілька разів перебувало під впливом протилежних теоретичних моделей: політизації, деполітизації та реполітизації (де мова йшла про цілковите підпорядкування політичній сфері усіх інших сфер життєдіяльності суспільства). Або, навпаки, про відсутність будь-якого впливу. При цьому посилювалися

на відомий вислів У.Черчіля: «Навіть тоді, коли ми не цікавимося політикою, політика цікавиться нами».

При всьому розмаїтті визначень політики як соціального явища, їх можна звести до двох основних. Перше, розуміння політики як протиборство великих соціальних спільнот до панування одних над іншими. Друге, як засіб узгодження інтересів різних соціальних груп. Сформуванню повне уявлення про політику можна лише взявши до уваги обидві.

Отже, політика – це *специфічна сфера людської діяльності, в якій виявляються відмінності інтересів соціальних груп, класів, націй тощо*. Ці інтереси стикаються чи збігаються, відбувається пошук способів, які можуть привести їх до певного компромісу та узгодження. Людське суспільство завжди було розшарованим, розділеним на різні групи чи категорії. Проте, залишаючись особистостями, люди набувають спільних ознак, притаманних певній сукупності індивідів.

Цивілізоване суспільне життя стає реальним, коли формується розуміння того, що у сучасному світі будь-яка проблема може бути вирішена лише на шляху загальної згоди, а не панування певної сили. Успіх у соціально-політичній взаємодії можливий не як перемога однієї сторони, не як успіх обмеженої частини спільноти або меншини, а лише як успіх усіх.

Політика як наука і мистецтво

Говорити так можна лише умовно, оскільки сама по собі політика як практична діяльність не є ні наукою, ні мистецтвом у прямому значенні цих слів. Поширені в літературі з політології характеристики пов'язані з тим, що вона повинна здійснюватися на наукових засадах. Це значить, що політика повинна враховувати досвід інших країн, усіх сил, партій, класів, що діють всередині даної країни.

Глибинною науковою засадою політики є пізнання закономірностей суспільного, особливо політичного, розвитку та врахування їх у практичній діяльності. Разом з тим політика є найбільш ідеологізованою сферою людської діяльності, оскільки безпосередньо пов'язана з соціальними інтересами.

Науковість політики полягає не в її відповідності якому-небудь ідейно-політичному вченню, а у всебічному науковому обґрунтуванні конкретних політичних рішень, особливо у прогнозуванні наслідків їх реалізації, з урахуванням об'єктивних тенденцій. Політика як мистецтво має справу з об'єктивною стороною здійснення влади. Вона залежить від індивідуальних здібностей політика. Мистецтво політичного діяча виявляється в умінні вибирати найоптимальніші засоби для досягнення політичних цілей. Мистецтво в політиці включає інтелектуальні, раціональні та інтуїтивні засоби.

Лише органічна єдність науки, що стала надбанням політика, й мистецтво організації науки про політику забезпечують політичне керівництво та управління суспільством із найбільшою ефективністю і найменшими втратами. І, навпаки, відсутність у політика наукових знань про керівництво та управління суспільними процесами, здійснення влади, вміння і досвіду творчого застосування їх на практиці обертається для суспільства та окремих його ланок, долі багатьох людей вкрай негативними наслідками.

2. Політологія як наука про політику

Поняття «політологія» складається з двох лінгвістичних одиниць. У Давній Греції «політика» - polis означала місто-держава; politike – мистецтво управляти державою; politeia – конституція; logos – слово (висловлювання, поняття).

В. Даль у своєму словнику політиком називав розумного і спритного державного діяча.

Поняття політології як науки про політику неоднозначне. *Існує думка, що політологія – це симбіоз супільних наук. Інший погляд: політологія – це наука про систему владних відносин, про формування і пред'явлення державі та її структурам спільних інтересів через партії, суспільні організації та інші суспільні інститути.*

Що таке наука? Наука – це сфера людської діяльності, функцією якої є розробка і теоретична систематизація об'єктивних знань про дійсність.

Кожна наука вимагає систематизації знань, або формування методології – сукупності прийомів дослідження; вчення про методи наукового пізнання. Найголовніші поняття, що відображають закономірні зв'язки, дістали назву категорій.

У політології використовують три типи категорій:

- **власні** (політика, політична влада, політична система);
- **споріднених наук** (правова держава, громадянське суспільство, політична культура);
- **загальнонаукові** (цивілізація, суспільство, свобода, право, прогрес, еволюція тощо).

Головною метою політології як наукової дисципліни є дослідження структури і функціонування політичних систем.

В американській та європейській науці превалюють такі методи:

- **системний** (ґрунтується на дослідженні об'єктів як цілісних систем);
- **структуралізму** (виявлення структур, в тому числі за допомогою математики, кількісних методів аналізу, як сукупності суспільних відносин);
- **позитивізму** (заснованого на принципі, що все реальне в суспільстві може бути результатом вивчення конкретних спеціальних наук);
- **біхевіоризм** (в основу покладено дослідження поведінки людини у відповідь на внутрішнє і зовнішнє втручання та формування певних необхідних суспільству або правлячій еліті світогляду, поведінкових рис і якостей людей).

Українські політологи виокремлюють три групи найважливіших методів, якими користується політична наука:

1. Загальні методи дослідження політичних об'єктів. До них належать – соціологічний (з'ясування залежності політики від суспільства); культурологічний (встановлення залежності політичних процесів від рівня політичної культури); нормативно-ціннісний (орієнтується на розробку ідеалу політичного устрою); функціональний (аналіз реального життя з усіма його суперечностями); біхевіористський (ґрунтується на дослідженнях поведінки окремих особистостей і груп); системний (розглядає політику як системне явище); інституційний (вивчення політичних інститутів); антропологічний (зв'язки між політикою і природою людини); психологічний; порівняльний та історичний;

2. Логічні методи: аналізу і синтезу; поєднання історичного та логічного; аналізу моделювання; прогнозування; математичний;

3. Методи емпіричних досліджень: використання статистичних даних; аналіз документів; анкетне опитування; лабораторні експерименти тощо.

Отже, предметом політології як науки є дослідження тенденцій та законів функціонування й розвитку політичного життя соціальних спільнот, що відображають реальний процес включення їх у діяльність по реалізації політичної влади.

Предмет політології фіксується в її методологічних поняттях, законах, категоріях, принципах. Чим докладніше вони вивчені, тим конкретнішим буде предмет політології.

Закони політології: (ті, за якими розвивається суспільство) – закон історичного прогресу (розширення сфери політичного життя і підвищення його ролі в суспільстві); зростання ролі народних мас в історичному процесі; розвитку демократії; самоврядування тощо. Закони різних сфер суспільного життя, зокрема, ролі економіки в політиці.

Головну увагу політологія приділяє законам структури, які визначають спосіб організації політичних систем, їх внутрішню визначеність та взаємозумовленість. У політиці виявляються закони різних структурних рівнів і зрізів, закони організації структурування політичних інститутів. Одні закони відображають зв'язки різних сторін суспільних відносин, інші – характер зв'язку елементів у системі. Знання цих законів дає змогу зрозуміти, як в об'єктах різних структурних рівнів політичної організованості виявляються закони й механізми розвитку політичного життя і діяльності людей.

Закони функціонування політики, відтворюючи політичне життя на досягнутому рівні, охоплюють чинник часу, характеризують явища політичної діяльності як процеси.

Закони розвитку – це закони переходу від одного порядку взаємовідносин у системі до іншого, якісних перетворень у межах певної сутності. Це закони руху від одного стану структури до іншого, які зумовлюють докорінні зміни в усій політичній структурі – а згодом виникнення нової системи політичних відносин. Саме в них відображені причинно-наслідкові взаємозалежності.

В цілому закони структури, функціонування і розвитку характеризують різні етапи єдності сторін політичного явища чи процесу. Закони розвитку ґрунтуються на подоланні суперечливих традицій.

Закони політичного життя виявляються і набувають категоріальної форми тільки завдяки діяльності людей. Категорії невіддільні від законів. Розкриваючи необхідні зв'язки, вихідні положення науки, істотні елементи її структури, вони є важливими засобами пізнання явищ політичної діяльності: політичних відносин, процесів, інститутів, поведінки, боротьби й співробітництва, влади, плюралізму тощо.

Як і будь-яка інша наука, політологія виконує в суспільстві певні функції. Найважливіші з них:

Теоретико-пізнавальна – дає можливість розвивати об'єктивні тенденції суспільно-політичного розвитку, реально оцінювати політичні ситуації.

Методологічна – базова для окремих політичних теорій та суспільних наук, розкриває загальні закономірності політики.

Виховна – сприяє політичній соціалізації, формуванню і розвитку політичної культури.

Регулятивна - забезпечує вплив людей та організацій на політичний процес, їх участь у політичних подіях, раціоналізацію політичного життя.

Аналітична – аналіз, оцінка результатів діяльності держави, партій, інших елементів політичної організації суспільства.

Прогностична – визначення найближчих і віддалених перспектив розвитку політичних процесів та подій, своєчасне корегування політики.

Світоглядна – сприяє правильній оцінці співвідношення загальнолюдських, державних, класових, національних, групових, особистих інтересів, визначення свого місця в політичному житті суспільства.

Вивчення курсу політології сприятиме формуванню у студентів політичної культури, вмінь застосовувати принципи сучасного політичного мислення до аналізу соціально-політичної ситуації, активно впливати на політичні процеси.

3. Роль та значення політології на сучасному етапі розвитку України

28 червня 1996 р. ухваленням Конституції суверенної України було задекларовано курс на створення в нашій країні правової, демократичної, соціальної держави. Зрозуміло, що без вивчення й узагальнення світового політичного досвіду, ознайомлення з провідними ідеологічними та політичними доктринами й концепціями суспільно-політичного та державного будівництва зробити це надзвичайно важко. Процеси соціального управління потребують відповідного рівня професіоналізму на всіх етапах ухвалення політичних рішень – від формування теоретичних, концептуальних засад до конкретних політичних технологій їх запровадження в реальну політичну практику.

Саме намагання сприяти підвищенню рівня політичної культури суспільства загалом, і студентів навчальних закладів зокрема, й визначає роль і значення політології на сучасному етапі розвитку країни. Політична освіта допомагає громадянину правильно усвідомити існуючий суспільний і політичний лад, своє місце і роль у державі, права і обов'язки. Її основна мета – навчити людину адекватно орієнтуватися в складній соціально-політичній обстановці, представляти і захищати свої інтереси і права інших людей, колективно вирішення спільних проблем.

Демократична політична освіта спрямована на формування у громадян поваги до демократичного порядку і забезпечення його державними і суспільними інститутами, тому що без твердого політичного порядку свобода окремої особистості не може бути реальною. Одне з найголовніших завдань демократичної політичної освіти – вироблення у громадян стійкого імунітету або виваженого, критичного становлення до різного роду радикальних ідеологій, ворожих демократичному устрою, і які намагаються нав'язати суспільству ту або іншу соціальну утопію.

Оволодіння громадянами основами політичної науки і демократичної культури – одна з найважливіших умов успіху політичних і суспільних реформ в Україні. Відомо, що будь-які соціальні зміни починаються передусім у свідомості людей, а природа створила людину так, що вона дбає передусім про власні інтереси. Політики як люди, чия діяльність пов'язана з використанням публічної влади, також не є винятком. Для того, щоб політики якомога більше дбали про суспільні інтереси і якнайменше використовували владу потрібний постійний і пильний контроль громадськості за діяльністю влади, діями політиків. А це вимагає від громадян ґрунтовних політичних знань.

Отже, оволодіння політичною наукою потрібно для того, щоб люди не були лише пасивним об'єктом політики, об'єктом політичного маніпулювання з боку охочих до влади, а впливали на її здійснення як у суспільних, так і у власних інтересах. Роль і значення політики та наукових знань про неї особливо зростають у переломні історичні періоди, коли зазнають докорінних перетворень самі основи суспільного життя, ідеали, цінності, світоглядні орієнтації людей. Саме такий період кардинальних змін переживає нині українське суспільство.

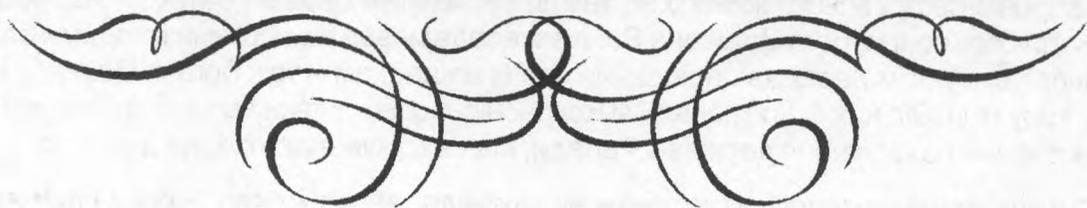
Для становлення в Україні науки про політику дуже важливим є розробка питань про предмет і сфери поширення політичної науки, її понять і змісту. Їх визначення

допоможуть уникнути, з одного боку, розпилення сил в процесі наукового дослідження, а з другого, - взаємної підміни, дублювання і певної невизначеності. Прагнучи окреслити коло питань, якими займається теорія держави і права, філософія, соціологія, економічна теорія та наука про політику в Україні, вчені не без підстав виділяють такі питання: політична система суспільства; роль і взаємовідносини держави, політичних партій, громадських організацій, суспільно-політичних об'єднань; способи розробки і здійснення державної політики, форми і методи управління, становище особи в умовах демократії, зовнішня політика держави тощо.

У процесі необхідного здійснення радикальної економічної, політичної і правової реформ в Україні гостро стоїть питання про актуалізацію і поглиблення наукових політико-правових досліджень. Дефіцит політичної культури виявляється не тільки в громадян, не залучених в політичні події та явища, але і в тих, хто в них бере активну участь. Тому зростає роль науки про політику в сучасних процесах і явищах в Україні. Політика вказує напрямом, впливає на темпи економічного розвитку – на практиці реалізує принципи стратегії і тактики. При вивченні науки про політику важливо знати зміст і напрямки її розвитку в сучасному суспільстві, розкрити і зрозуміти рушійні сили її реалізації.

Для політичної практики необхідно, не перебільшуючи значення науки про політику для повсякденного життя людей, стверджувати, що багато наявних у нинішньому українському суспільстві негараздів спричинені невисоким професіоналізмом наших політиків, відсутністю у них глибоких політологічних знань і як наслідок – низьким рівнем політичної культури. Політика і наука про неї в Україні все ще існують нарізно, а державна політика в багатьох її проявах здійснюється без належного теоретичного обґрунтування, нерідко методом спроб і помилок. Рядові громадяни, зі свого боку, ще не зайняли активної позиції стосовно влади і продовжують залишатися її пасивним об'єктом, очікуючи від неї за сформованою ще за радянських часів звичкою - всіляких соціальних благ. Політика є одним із таких видів людської діяльності, де кожен член суспільства і всі разом так чи інакше стикаються з нею, тому судити про неї можуть і повинні всі.

Студентам необхідно допомогти оволодіти систематизованими науковими знаннями про політику, які б склали основу їхньої демократичної політичної культури. Такі знання потрібні кожній освіченій людині. Вони сприяють формуванню здатності самостійно аналізувати політичні явища і процеси, визначати своє місце в них. Запропонований навчальною програмою курс, звичайно, не претендує на всеосяжне висвітлення проблем політичної науки, але в ньому аналізуються найважливіші, вузлові проблеми політології. Значна увага приділяється історії становлення і розвитку політичних ідей як за рубіжем, так і в Україні, подається матеріал про здійснення політики та політичної влади в Україні.

ЛЕКЦІЯ II

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ СВІТОВОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

План

1. Зародження політичної думки в країнах Стародавнього Сходу та Античності.
2. Політично думка часів Середньовіччя та епохи Відродження.
3. Політичні концепції Нового часу.

Література [2; 3; 6; 16; 22; 43; 52; 67; 69; 76]

1. Зародження політичної думки у країнах Стародавнього Сходу та Античності

Політологія сягає своїм корінням у найдавніші часи IV-III тис. до н.е., коли розпочався процес переростання первісних суспільств у рабовласницькі державні утворення, а мислителі стали задумуватися над методами і засобами здобуття, збереження і зміцнення державної влади, права, держави і політики в житті суспільства.

Ранні уявлення протягом 2,5-3 тис. років подолали шлях від міфологічних до раціонально-логічних форм світорозуміння, з часом набули ознак теоретичного знання і збагачені ідеями мислителів (*Конфуція, Мо Цзи, Лао Цзи, Платона, Шан Яна, Каутільї, Арістотеля, Цицерона та ін.*) перетворилися на політичну науку.

Політичні погляди давніх єгиптян, вавілонян, євреїв, ассирійців, мідіян, шумерів, персів, індусів, китайців, греків, римлян та ін. народів відображали спочатку міфологічні уявлення про правду, справедливість, місце людини у світі, про божественне походження владних стосунків, про космос, земні порядки, які повинні відповідати небесним настановам.

Єгиптяни вважали, що ключ до проблем функціонування державної влади, справедливості, правосуддя перебуває в руках богині істини і порядку Маат. З часом з'являються розуміння природно-божественного походження справедливості, які повинні відповідати дії суддів-жерців та звичаї, закони, адміністративні рішення, інші правила поведінки.

Творцем світу і всього живого на землі, верховним царем і батьком інших богів вважали бога сонця, бога-фараона Ра, який владарював над богами і людьми багато тисячоліть, а потім передав царювання своїм нащадкам – теж богам: Осіріусу, Ісіді, Сету, Горі та ін. Від них пішло понад 340 фараонів-людей. У такий спосіб пропагувалося божественне походження державної влади, впроваджувалась східна деспотія.

Суспільство уявлялося єгиптянам як піраміда, верхівка якої – боги і фараони, підніжжя – народ. Між ними – жерці, знать, чиновники. Водночас єгипетські мислителі закликали не зловживати владою, приборкувати корисливі прагнення, поважати старших, не грабувати бідних, не ображати слабких тощо.

Шумерська ранньополітична думка, як і єгипетська, вбачала джерело влади у верховному божестві, яке разом з підлеглими богами визначає земні справи і людські долі. Це зафіксовано в написах на глиняних табличках про реформи

Урунімгїни (XXIV ст. до н. е.), піснях і переказах про Гільгамеша (XXIII ст. до н. е.), Шумерських законах (XXI ст. до н. е.), законах Біла-лами – правителя Єшнунни (XX ст. до н. е.), Царських списках (XX-XIX ст. до н. е.) тощо.

Вавілоняни. З ними пов'язана одна з найцінніших пам'яток східної політико-правової думки – закони Хаммурапі (1792-1750 до н. е.). З 282 статей цього кодексу збереглося 247, в яких зафіксовано прагнення до втілення вічної справедливості, до подолання зла і беззаконня. Право розглядалося не як сакральна (священна), а світська сутність.

Ізраїльсько-іудейське царство виникло у давній Палестині у XIII-X ст. до н. е. Зусиллями іудейських пророків Мойсея, Ісуса Навіна, Ісайї, Ієремії, Ізекіїля, Ості, Іоїля, Амоса, Овдія – тоді було створено Старий Завіт – більшу частину Біблії – одну з найцінніших книг в історії людства. Старозавітні пророки започаткували ідею походження держави як волі Божої, а сформовані в Біблії закони (Десять заповідей) суворо регламентували весь побут та поведінку віруючих.

Мідія у VI ст. до н. е. могутня імперія, стала вітчизною видатного мислителя, пророка і реформатора зороастризму, автора знаменитої «Авести» - Заратустри (по-грецьки Зороастр), жив між X – першою половиною VI ст. до н. е., за його вченням, світ – це результат боротьби доброго і злого начал. Мазда – верховний і єдиний бог, втілення правди, справедливості, просвітництва, розуму.

Перша людина і цар, син неба, керуючись законами Мазди, будує суспільство без ворожнечі й насильства, де панують мир і щастя. У світовій думці тут вперше висловлена ідея рівності чоловіка і жінки. Суспільство поділене на чотири стани: жерці, вояки, землероби і ремісники – тобто станове суспільство.

Народи Індостану. Їх духовні вчення були викладені у Ведах (знання) і Джармасутрах (кодекси поведінки). Для ведійського періоду характерні релігійно-філософська система поглядів на суспільство, державу й особу, виправдання кастового ладу як встановленого Богом. Вона об'єднує панування комічного абсолюту-Брахмана, поділяє владу на духовну і світську (царську).

Всесиллю брахманізму протидіяв буддизм, поставивши в центр свого вчення проблему буття особистості, заперечення кастового поділу суспільства, проповідь рівності людей, ненасильство, потяг до республіканізму. Сам Будда – Східдхартха Гуатама (623-544 до н. е.), якого іменували Шак'я Муні – на збереження влади і засоби завоювання дивився як на аморальне, егоїстичне заняття. Він став засновником «науки про праведність».

З II тис. у Давній Індії формувалося уявлення про управління господарством, військово мистецтво, зовнішню політику, організацію державного апарату, технологію судочинства. Дотепер збереглася одна з праць – «*Артхашастра*» (IV ст. до н. е.), у якій узагальнено попередні вчення про мистецтво державного управління і політики.

Майже водночас з цією концепцією постали філософські праці Платона, Арістотеля, ідеї Конфуція і Сократа, Демокріта і Геракліта, Георгія, Сюнь Цзи і Будди. Саме IV ст. до н. е. можна вважати епохою зародження політології як самостійної галузі знань.

Тоді ж з'явилися і «*Закони Ману*» - кодекс поведінки населення. Ману – міфічний прабатько людей, перший цар, який передав їм Божі настанови про походження світу і суспільства, касты, регламент життя. «Закони Ману» засвідчили поступовий відхід індійського суспільства від буддизму і повернення до оновленого брахманізму. З II ст. до н. е. цей процес було відновлено в літературному зібранні «*Махабхарата*», сповненого політичними ідеями про походження влади, республіканського життя, божественне визначення долі кожної касты, кожної людини.

Політична думка в Давньому Китаї. Досягла розквіту в другій половині I тис. до н. е. Найпомітніший серед мислителів – Конфуцій (551–479 до н. е.), його вчення – конфуціанство. Зібранням його афоризмів є трактат «*Лунь юй*». Чільне місце у ньому посідає правитель-мудрець, який втілює досконалі знання ритуалу, культури, демонструє повагу до старших, освіченість, любов до людей, дотримується справедливості, істини, правильного шляху. Головне – турбота про благо підданих, яких потрібно виховувати у високій моральності.

Концепція Конфуція:

- конкретні поради правителям щодо завоювання довір'я народу;
- обґрунтовує стрижневі принципи управління суспільством;
- вважав людей рівноправними від природи;
- надавав перевагу управлінню на основі вдосконалення людської природи;
- закликав покарання замінити вихованням;
- не був демократом, трудящих відмежовував від панівної верстви, жінок ставив значно нижче чоловіків.

Конфуціанство з II ст. до н. е. до 913 р. н. е. було офіційною ідеологією Китаю.

Другою течією давньокитайської політичної думки був **Моїзм** – заснував Мо Цзи (479–400 до н. е.). Однойменний трактат містив обґрунтування теорії виникнення держави, ідею федеративного устрою, принципи державного управління, створення адміністративної структури, заохочення і покарання, казарменого рівноправ'я, егалітаризму (зрівнялівки) у соціально-політичних відносинах.

Проповідником третьої течії – **Легізму** був Шанян (400–338 до н. е.). У проспекті «*Шан цзюшу*» він розглядав державу як абсолютну інституцію, найвищу мету і вінець діяльності людини, машину примусу, а право і закон – це найефективніший засіб досягнення такої мети. Головні ознаки закону: верховенство, універсальність, жорстокість, обов'язковість для всіх. Методи побудови держави – стимулювання власників і багатих до передачі частини майна бідним.

Даосизм – четверта течія давньокитайської політичної думки. Його постулати викладені напівлегендарним мислителем Дао Цзи в трактаті «*Даоде цзін*» (III ст. до н. е.). Згідно цього вчення Дао – найвищий абсолют. Держава, суспільство і людина – природна частина Дао і космосу. Всі вони підпорядковуються законам вічності. Цивілізація та її надбання – це штучні утворення, що протистоять природному. Істина мудрості – затворництво, відмова від усього штучного. Зробити головними методами державного управління «*мудрість простоти*».

Давньогрецькі мислителі. Зробили вагомий внесок у розвиток політичної теорії. Категорію «політика» вони використовували на означення форми життя вільних і рівноправних, а закон як регулятор взаємин у суспільстві вільних людей, як норму політичної справедливості.

Ця політична ідеологія пододала у своєму розвитку шість етапів, кожен з яких характеризує окремий напрямок політичного мислення.

1. Античні, міфічні уявлення. Він представлений аристократичною (гомерівською), демократичною (гесіодівською) та «холопською» (орфічною) думками. Загальна їх ознака – спроба змалювати виникнення Всесвіту, людини, суспільства, держави з позиції релігійно-міфологічного світогляду.

2. Формування філософських поглядів на політичні процеси. Започатковані творчістю «семи мудреців» (кін. VII – почат. VI ст. до н. е.). Вироблені ними формули «*силою не роби нічого*», «*чеснотам – свій, пророкам – чужий*» (**Клеобул**); «*закон – це посднання права і сили*» (**Солон**); «*не бажай неможливого*», «*пізнай самого*

себе» (Хілан); «будь прекрасний справами», «вчись і вчи кращого» (Фалес); «не роби того, що не подобається іншому», «закон – втілення могутності» (Піттак); «бери переконаннями, а не силою», «говори доречно» (Біант); «демократія краще тиранії», «не карай злочинця, а попереджуй злочин», «любви закони старі, а їжу свіжу» (Періандр); покликані були стати моральною нормою співжиття.

Крім того, Солон (640-559 до н. е.) увійшов в історію як «батько» політичних революцій і родоначальник давньогрецької демократії, а Демокріт (470-336 до н. е.) доводив земне, а не божественне походження людини і суспільства, а не божественне походження права. У контексті цих ідей – вчення Піфагора (580-500 до н. е.) і Геракліта (530-470 до н. е.).

3. Поява раціоналістичних інтерпретацій політичного розвитку. Творцями їх були софісти, найяскравішими серед них – Протагор (481-411 до н. е.), Горгій (483-375 до н. е.), Гіппій (460-400 до н. е.), Ангіфонт (V ст. до н. е.), Фрасімах (V ст. до н. е.) та ін. Їхня творчість збіглася з третьою політичною революцією в Афінах. Софісти започаткували світську теорію політики, держави і права, перемістили людину в центр політичного життя, природну рівність людей, зокрема рабів, у розвитку демократичних поглядів.

4. Логічно-понятійний аналіз політичних інститутів і політичних процесів. Він пов'язаний з іменами Сократа (469-309 до н. е.) і Платона (427-347 до н. е.). Аналізуючи проблеми державного життя, справедливості права, Сократ вважав «мірою всіх речей» не людину, а Бога, що не завадило йому створити світську концепцію морального права. Добро і зло в політичній діяльності – наслідки наявності чи відсутності знання. Вітчизна і закон – понад усе. Державу і громадян пов'язують договірні стосунки.

Платон. Найголовніші ідеї сформульовані в його працях «Держава», «Критій», «Політик», «Закони». У них закладені основи політичної філософії, розроблені концепції справедливої держави, політичної солідарності, колективізму і рівності, аристократії, тимократії (влади людей з високим майновим цензом), олігархії, тиранії, монархії, демократії та «істинного правління». Дав філософське обґрунтування понять «політика», «політичні знання», «політичне мистецтво», «політична ідеологія», «державний устрій», «форми державного управління», «політична свобода», «справедливий закон» та ін.

5. Емпірично-теоретичний підхід до вивчення політичних проблем і оформлення давньої політичної науки як специфічної галузі знань. Він пов'язаний з творчістю видатного мислителя Арістотеля (384-322 до н. е.), який розглядав людину як об'єктивне начало усіх політичних явищ. Держава – це «самодостатня для існування сукупність громадян». Розуміння категорії «громадяни» залежить від кількості правлячих у державі: один – монархія, тиранія; кілька – аристократія чи олігархія; більшість – політія або демократія. Краща форма тоді, коли правителі турбуються про загальне благо (монархія, аристократія, політія); ідеальна форма – політія – своєрідне поєднання демократії та олігархії.

6. Занепад давньогрецької держави під тиском Македонії та Риму (III-II ст. до н. е.). Цей період характерний злетом започаткованої Арістотелем політичної етики (вивчення природи, внутрішньої структури, місця політичної моралі в системі політичних відносин і суспільному житті).

З іменем Політія (210-128 до н. е.) пов'язане започаткування політичної історії як науки. Історія державності – природний процес у межах циклу: царство – тиранія – аристократія – олігархія – демократія – охлократія. Він аналізує сутність цих державних форм і визначає три головні – царство, аристократія, демократія.

Найраціональніша форма держави – змішане правління царя, старійшин і народу (поєднання ознак царства, аристократії і демократії). Полібія називають *«батьком»* не тільки політичної історії, а й теорії поділу влади. Він став одним з перших теоретиків автономії, маючи на увазі грецькі поліси, які у II ст. до н. е. втрачали незалежність.

З 146 до н. е. Греція була підпорядкована Римові і могутній інтелектуал мислителів Еллади пронизав також Римську республіку, політична думка в якій розвивалася і на власній основі під впливом релігійних вчень та боротьби патриціїв і плебеїв, вільних і рабів.

Точасні політичні погляди містили Закони XII таблиць (451-450 до н. е.) з акцентом на особистих і майнових правах людини: законах **Канулея** (445 до н. е.), **Ліцінія Столона** та **Секстія Латерана** (367 до н. е.), **Петелія** (326 до н. е.), **Гортезія** (287 до н. е.), **Фламінія** (232 до н. е.), **Тіберія** і **Гая Гракхів** (133-123 до н. е.) – нормативних актах, які захищали інтереси плебеїв, скасовували боргове рабство, регулювали питання громадянства, приватної власності, майнових відносин, правил судочинства, визначали повноваження «трьох влад» - монархічної (влади консулів); аристократичної (влади сенату); демократичної (влади народу). У зв'язку з цим Політій стверджував, що Риська республіка була водночас і монархією, і аристократією, і демократією.

Політико-теоретична думка заявила про себе в Римі лише в I ст. до н. е. Її засновником вважають **Марка Тулія Цицерона** (106-43 до н. е.). У працях *«Про державу»*, *«Про закони»*, *«Про межі добра і зла»*, *«Про обов'язки»* він розвинув ідеї про державу як республіку – справу народу, згуртовану суспільними інтересами і згодою в питаннях права. Цицерон розробив проекти законів про релігію і про магістрати, які збагатили теорію державного управління. Заклав правові основи міжнародного спілкування, міжнародного права, принципи поведіння з полоненими, дотримання міжнародних зобов'язань, поділу воєн на справедливі і несправедливі.

Після краху Римської республіки, з початком нової ери, популярними стали ідеї **Сенеки** (3-65 н. е.), **Епіктека** (50-140 н. е.), **Марка Аврелія** (121-180 н. е.) та інших римських стоїків, які в умовах посилення авторитаризму, правового свавілля проповідували політичну пасивність, індивідуалізм, космополітизм, фаталізм.

На думку Сенеки, природна держава з природним правом – це всесвіт, що базується на божественному началі, а люди підпорядковуються світовим небесним законам.

Марк Аврелій розглядав державу як конформістське утворення з рівним для всіх законом, а найважливішою цінністю – свободу підданих.

Важливий вплив на розвиток світської політичної дуки справили римські юристи I-III ст. н. е.: **Сабін**, **Гай**, **Папініан**, **Модестін**, **Павло** та ін. Вони підняли розуміння права і закону на емпірико-теоретичний, логіко-понятійний, концептуальний рівні, а політичні доктрини ввели в правовий контекст. Значно вплинула на політичну теорію здійснена римськими юристами кодифікація імператорських конституцій. Найважливішою політико-правовою пам'яткою став **Карпус юріс цивіліс – «Зведення Юністіана»** (VI ст.). Саме воно виявилось наймогутнішим джерелом багатовікового запозичення засад римського права більшістю європейських країн, що відчутно вплинуло на еволюцію політичної думки та політичне життя.

2. Політична думка часів Середньовіччя та епохи Відродження

З I тисячоліття н. е. суспільно-політична думка на Сході і Заході розвивалася завдяки старанням представників богослов'я. У зв'язку з економічним, політичним,

інтелектуальним занепадом Греції та Риму земна держава поставала як втілення зла, беззаконня, несправедливості, терору, експансії, розбещення. Така політична реальність створила умови для духовного розвитку християнства.

Згідно з його вченням людина – вершина творіння Бога, носій образу і подоби Божої, духовно-тілесна істота, що об'єднує матеріальне і духовне начала, вічна, безсмертна, наділена даром творчості; вільна як перед Богом, так і перед дияволом. Вона відповідає за лад у світі та в самій собі. Але гріхопадіння Адама і Єви, їх нащадків порушили первісну богоподібність, людина стала носієм гріховності.

Першим переможцем гріховної сили став Ісус Христос. Він приніс нове вчення, взяв на себе гріхи світу і врятував людство. Однак страждання у християнстві – не самоціль, а сила в боротьбі зі злом у собі та навколо себе. Призначення людини – не в аскетичності, а в самовдосконаленні, законслухняності, виконанні божих заповідей і покірність церкві.

Протягом перших трьох століть римські імператори нещадно нищили прихильників та послідовників християнства, але за царя Костянтина Великого воно було проголошене пануючою релігією в імперії (313 р.).

Хоча римські імператори вважали себе намісниками Бога на землі, не обмеженими ніякими законами, церква все більше прагнула утвердити в суспільному житті зверхність духовної влади над світською. Єпископ **Аврелій Августин** (354-430) у праці «*Про град Божий*» виступав за верховенство церкви в політичному житті. Надмірне насильство не бажане, але встановлене Богом як покарання за гріхи.

Схоласти (засновник англієць **Ансельм Кентерберійський** – IX ст.), використовуючи постулати логіки, доводили необхідність втілення Бога в людині. Найпомітніша постать цього періоду – **Фома Аквінський** (1224-1274), домініканський теолог, автор праць «*Сума проти язичників*» та «*Сума теології*». Особистість він розглядав як найвище з творінь розумової природи. Залишаючись на позиціях релігійного догматизму, він звертався до розуму, здорового глузду людини і водночас поділяв людей на вищий клас – правителів, середній – воїнів, суддів, чиновників, вчених, священників і дворян, нижчий – найманці, ремісники, «*брудні люди*». Природні закони, які водночас визначають і моральні норми, підпорядковуються і законам вічним, божественному розуму, але не суперечать йому. Ідеалам форми державного правління є влада одного (монархія). Він обґрунтовує право народу на скинення тирана, який порушує принципи справедливості. Церква має панувати над громадянським суспільством, духовна влада – над світською. Ф.Аквінський теоретично обґрунтував необхідність інквізиції і розробив вчення про індульгенції (єретикам – смертну кару, а монахи-домініканці перетворюються на «*псів Господа*»).

Традиції класичної схоластики продовжили монах-францисканець **Вільям Оккам** (1285-1349), французький схоласт **Жан Бурідан** (1300-1358).

Провісником свободи совісті й права народу на законодавчу владу став у XIV ст. італійський мислитель **Марсилій Падуанський** (1280-1343), який вважав, що Євангеліє – не закон, а вчення, і тому щодо віри не може бути примусу, вона – справа совісті людини. Він перший у середньовічній політиці чітко розрізняв законодавчу і виконавчу владу, розвинув ідею суспільного договору, народного суверенітету. Був прихильником станової монархії, поділу суспільства на дві станові категорії: а) правляча категорія (духовенство, адміністрація, військові); б) підлегла категорія (землероби, ремісники, торгівці).

Новими ознаками збагатив політичну ідеологію чеський мислитель **Ян Гус** (1371-1415), який виступав проти привілеїв священнослужителів.

У XIV ст. з початком занепаду феодалізму нав'язаний схоластикою аскетизм став поступатися культові людини, її інтересам і потребам, а божественне – природному, людському. Нова епоха, що увійшла в історію як Відродження (Ренесанс), символізувала передусім відродження і широке використання досягнень античної цивілізації.

Гуманісти-італійці, як і **Франческо Петрарка** (1304-1374), засуджували політичний аскетизм, захищали ідею розвитку особистості, заперечували тиранію. **Леонардо Бруні** (1370-1444) створив теорію республіканізму – найсправедливішого, на його думку, устрою суспільства, що є найголовнішою умовою реалізації свободи волі як свободи особистості.

У XV ст. політичну ідеологію раннього гуманізму розвивають інші італійські мислителі, розглядаючи свободу особистості як громадянську свободу, як політичне право обирати і бути обраним, як рівність перед законом, як визнання необхідності існування представницьких органів, виконавчої системи й авторитетного суду.

Важливий внесок у політичну думку зробив італієць **Нікколо Макіавеллі** (1469-1527), який у трактатах *«Государ»*, *«Міркування на I декаду Тіта Лівія»* протиставив теологічному розумінню державної влади юридичний світогляд. Стверджував, що людина втілює в собі злобність, агресивність, властолюбство, жадобу, боязливність, зрадливність, лицемірство, ненависть, нестриманість тощо. Необхідність приборкання цих рис і покликала до життя державу,

Відстоюючи пріоритет світської влади, він гостро критикував духовенство, а дворянство закликав знищити зовсім. Його ідеал державного устрою – сильна, жорстко централізована республіка, де владарюють представники народу, молоді буржуазії та виборний глава держави, який, враховуючи негативні якості людини, повинен бути «лисом, щоб бачити гадів, і левом, щоб нищити вовків». Для об'єднання суспільства правитель може використовувати будь-які засоби, навіть аморальність, нечесність, жорстокість, устрашіння, підступність, хитрість, віроломство тощо. Держава, на думку Макіавеллі, - вищий вияв людського духу, а служіння державі – зміст, мета і щастя людини. Мрія Макіавеллі – сильна республіка, яка гарантує своїм громадянам не лише розквіт свободи, а й рівність, привілеї, зменшення майнових відмінностей.

Томас Мюнцер (1493-1525), захисник селянських мас у Німеччині, ідеолог всезагальної рівності людей, примітивного зрівняльного комунізму, усупільнення майна, ліквідації приватної власності.

Мартін Лютер (1483-1546), знаменитий діяч Реформації в Німеччині, фундатор однієї з найвпливовіших течій у протестантизмі. Заперечував тезу про свободу волі, протиставляючи її власному гаслу про рабство волі.

Еразм Роттердамський (1469-1536), засновник християнського гуманізму. Праці - *«Про свободу волі»*, *«Похвала глупості»*, *«Заступник»* та ін. Його ідеали – освічена і гуманна монархічна влада, свобода духу, самоврядні міські громади, стриманість, миролюбство, простота.

Томас Мор (1478-1535), англійський гуманіст і державний діяч проповідував ідеї майнової рівності людей, скасування приватної власності, зрівняльного розподілу, заперечення багатства й експлуатації, обов'язкова праця для всіх, виборність органів влади, віротерпимість і свобода совісті.

Томазо Кампанелла (1568-1639), італійський мислитель, висловлював погляди на межі XVI-XVII ст., аналогічні Томасу Морю.

У Франції після закінчення Столітньої війни на початку XVI ст. утвердився абсолютизм, який наштовхнувся на опір певної частини дворянства, а політична ідеологія суспільства розвивалася завдяки переважно юристам. Один з них – засновник пуританства **Жан Кальвін** (1509-1564), він систематизував вчення Лютера, запровадив нову форму церковної організації, а проголошену попередниками свободу совісті звів до свободи від католицизму.

Послідовники Кальвіна – гугеноти – виступали як опозиція королю й католицькій церкві. Розпочалися релігійні війни, під час яких народжувалася політична ідеологія кальвіністів – монархомахів (боротьби з монархією). Обґрунтовували право на опір тиранам. Одним з виразників таких поглядів був правознавець Франциск Готман, який доводив, що здавна народ обирає і скидає своїх королів, а тому саме йому належить верховна влада.

Доктрину суверенітету використовували і для захисту королівського абсолютизму. Видатний французький мислитель **Жан Боден** (1530-1596) вважав, що суспільство формується під впливом природного середовища, а держава – кровногосподарських союзів, тобто сімей. Суверенний монарх не підлягає законам, які видає сам. Він зобов'язаний лише поважати божественні, природні закони, недоторканність приватної власності – майнова нерівність таїть у собі загрозу державних переворотів, яким монарх-суверен повинен запобігти. Демократія для Бодена ненависна, але й тиранію він не сприймає, визнаючи право народу на опір тиранові аж до його вбивства.

3. Політичні концепції Нового часу

За Нового часу сформувалися основні національні школи високорозвиненої політичної думки, вдосконалювалися актуальні політичні ідеї.

Найвищого злету досягла англійська політична думка у творчості філософа і природознавця **Томаса Гоббса** (1588-1679), автора знаменитого «*Левіафану*». На думку Гоббса, людина – не суспільно-політична істота, а егоїстична тварина («людина людині вовк»). Рівна від природи, вона отримує, «право на все», яке в умовах соціального егоїзму перетворюється на «війну всіх проти всіх». Для формування стану «людина людині - бог» виникає штучна інституція – держава, яка відбирає в індивідів природні права, окрім права на фізичне життя. Права держави зосереджуються в руках абсолютного монарха. Влада монарха не підлягає контролю, він – над законом. За Гоббсом, держава – це суспільство, а суспільство – держава.

Джон Локк (1632-1704), виразник ліберально-конституційного напрямку англійської політичної думки. У праці «Два трактати про державне правління» він першим серед мислителів на концептуальному рівні в ланцюжку «особа – суспільство - держава» поставив на перше місце особу (потреби і інтереси людини), на друге – потреби і інтереси суспільства і лише на третє – потреби й інтереси держави. Цей підхід було покладено в основу політичної доктрини класичного лібералізму.

Держава за Локком виникла не внаслідок «війни всіх проти всіх», а з первісного миру і згоди серед рівних і вільних людей для забезпечення природних, не відчужених прав і захисту приватної власності. Найдосконалішою формою держави є не абсолютна, а конституційна монархія. Гарантом запобігання в ній сваволі щодо особи повинен бути поділ влади на законодавчу, виконавчу (в т.ч. і судову) та союзну (займається зовнішньою політикою).

Шарль Луї Монтеск'є (1689-1755), французький правознавець, просвітник, один із засновників новітньої політичної науки. У своїх працях *«Перські листи»*, *«Роздуми про причини величі римлян і їх занепаду»*, *«Про дух законів»* він наголошував, що головне завдання держави – забезпечити людині політичні і громадянські свободи. Таке забезпечення можливе за існування законодавчої, виконавчої та судової влади. Законодавчу владу має уособлювати двопалатний парламент, депутати до якого б обиралися на основі всезагального виборчого права всім населенням (нижньої) народної палати і верхньої (аристократичної) палати перів, члени якої призначаються з представників пануючих верств і передають посади своїм спадкоємцям. Такій моделі властива відносна незалежність палат, розподіл їх функцій і стримування, оскільки обидві палати наділені правом призупинення або скасування рішень одна одної.

Монтеск'є вважають засновником теорії правової держави, яку він розглядав з позиції географічної школи, згідно якої вплив на правову систему конкретної країни справляє клімат. У південних широтах спека знесилоє людей, робить їх лінивими, схильними до неволі, до рабства, втрати власної свободи і незалежності. Народи, які мешкають у суворих північних умовах, як правило, загартовані в битвах за життя, у холоді і голоді, тяжкій праці. Вони войовничі, сміливі, роботящі.

Окрім географічного середовища, на *«дух законів»* впливає густота населення, економічний рівень країни, віросповідання. Так, мусульманство тяжіє до деспотії, християнство – до монархізму, католицизм – до необмеженої монархії, протестантизм – до демократії. Крім того, він виокремлював три справедливі (правильні) форми держави – демократію, аристократію і монархію та одну несправедливу – деспотію. Сам він прихильно ставився до демократії. Форма держави визначає характер зовнішньої політики: для республіки – мир і поміркованість; для монархії – войовничість. Важливе значення має розмір території: малій республіці загрожують завойовники, велика монархія здатна до *«загнивання з середини»*. Невеликим державам доцільно об'єднатися в окремі федеративні утворення.

У політичній думці Нового часу особливе місце належить німецьким мислителям **Іммануїлу Канту** (1724-1804) і **Георгу Вільгельму Фрідріху Гегелю** (1770-1831).

Кант у працях *«Ідеї загальної історії з космополітичної точки зору»*, *«До вічного миру»*, *«Метафізичні начала вчення про право»* виклав основи німецької школи суспільного договору, природних прав людини, правової держави, громадянського суспільства, свободи особистості, права і моралі, поділу влади, мистецтва політичного управління народом, зовнішньої політики.

Кант сформулював правила *«категоричного імперативу»* - морального кодексу: *«Поводься так, щоб максима твоєї поведінки могла бути водночас і принципом усезагального законодавства»*.

Мета людства – розвиток і здійснення свободи, громадянської рівності й справедливості, створення громадянського суспільства.

Мета громадянського суспільства – щастя громадян, втілення принципу самоцінності кожної особистості.

Мета держави – торжество ідей права.

Форми політичного правління Кант поділяє на деспотичні, автократичні, аристократичні, демократичні та республіканські, віддаючи перевагу аристократії – абсолютній монархії.

Реформування державної влади має проводити виконавча влада. Він визнавав право народів на вічний мир, висував ідею нейтралітету, обґрунтовував право коаліцій, гарантій у міжнародних відносинах.

У науковому доробку Гегеля найбільше значення для історії політичної думки мають праці «Філософія права», «Філософія історії», «Філософія духу», «Феноменологія духу», «Про виборчі реформи в Англії» та ін. Своє політичне вчення Гегель вибудовує за трьома аспектами філософського розвитку духу: «суб'єктивний дух», об'єктивний дух – «абсолютний дух», розглядає проблеми політики, права, держави, суспільства в площині об'єктивного духу, який аналізує з позиції духу абсолютного.

Гегель висунув власне бачення особистості, громадянського суспільства, держави, міжнародних політичних відносин. Історія, за Гегелем, переслідує мету еволюції свободи особистості у громадянському суспільстві, історія стає прогресом в усвідомленні свободи і поділяється на такі етапи: давньосхідний, коли народи знали, що свобода належить одному; давньогрецький і давньоримський, коли народи знали, що свобода належить групі людей; сучасний німецький, коли народи знали, що свобода належить усім. Він відкидав ідею кантівського «вічного миру», виправдовував війну, яка охороняє націю від «застою та загнивання». На цій підставі його вважають теоретиком німецької національної державності, пруського шовінізму і предтечею тоталітарних режимів ХХ ст.

Ідеї Гегеля мали значний вплив на Карла Маркса (1818-1883) і Фрідріха Енгельса (1820-1895) – німецьких політичних мислителів, основоположників однієї з найвпливовіших течій політичної думки в новітній історії людства – марксизму.

Стрижневі політичні ідеї марксизму:

- скасування приватної власності на основні засоби виробництва;
- досягнення повної соціальної справедливості (мирним або збройним шляхом);
- визначальним є матеріальне виробництво. Стан продуктивних сил і виробничих відносин, взаємодія базису і надбудови, класова боротьба;
- диктатура пролетаріату;
- авангард робітничого класу – комуністична партія;
- лозунг «Пролетарі всіх країн, єднайтеся», принцип пролетарського інтернаціоналу;
- громадянське суспільство – це сама людина в своїх суспільних відносинах;
- головне завдання революції – зламати буржуазну державну машину;
- центральне питання революції – питання влади, революція – локомотив історії;
- творцем історії є народ, а не герої, видатні особистості;
- у комуністичному суспільстві не буде приватної власності, держава і право поступово відінуть, поступившись громадянському самоуправлінню, зникнуть національні відмінності, протилежність між розумовою і фізичною працею, містом і селом, запанує принцип «кожний за здібностями, кожному – за потребами», людство здійснить стрибок з царства необхідності до царства свободи.

Англійські та французькі мислителі XVII – XVIII ст. справили величезний вплив на політичні погляди Бенджаміна Франкліна (1706-1790), Томаса Пейна (1737-1809), Джорджа Вашингтона (1732-1799), Джонса Адамса (1735-1826), Томаса Джефферсона (1743-1826), Джеймса Медісона (1751-1836), Олександра Гамільтона (1757-1804) та інших американських просвітників, натхненників першої американської революції 1775-1783 рр., засновників США.

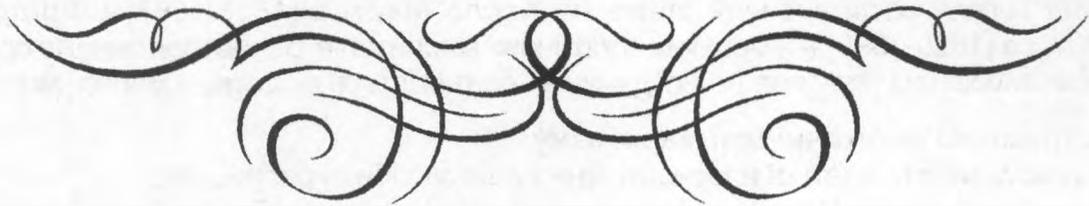
Відчутний був і їх зворотній вплив на європейські процеси, зокрема на французьку революцію, конституції окремих штатів, Декларацію незалежності 1776 р., Статей конфедерації 1777 р., Конституції США 1787 р. та ін.

Республікансько-демократичну течію американської політичної думки представляли Б. Франклін, Т. Пейн, Т. Джефферсон, формували засади новітнього

американського конституціоналізму, політичну доктрину незалежності, заперечували інститути рабовласництва і работоргівлі, обґрунтували американський конфедералізм і демократизм, пріоритет людини над громадським суспільством, а громадянського суспільства – над державою.

Деякі інших політичних поглядів дотримувалися американські федералісти – Дж. Адамс, Д. Медісон, О. Гамільтон. Демократичну республіку вони розглядали як етап на шляху до конституційної монархії, віддавали перевагу інтересам держави, проповідували цензове виборче право, збалансування гілок влади, зміцнення центрального федерального уряду, судочинства, захист інтересів великих підприємств, пошуку компромісів. Завдяки володінню цим мистецтвом американська традиція вважає батьком конституції США Д. Медісона, який знаходив компроміси не лише у її формулюванні, а й у процесі ратифікації штатами.

Отже, політичні вчення Нового часу, підсумувавши попередні досягнення громадсько-політичної думки та висвітливши проблеми примирення через політику держави й суспільства, заклали основи формування й розвитку новітньої політології.

ЛЕКЦІЯ III

ПЛЮРАЛІЗМ ПОЛІТИЧНИХ КОНЦЕПЦІЙ ХІХ-ХХ СТ.

План

1. Поняття ідеології, її суспільна роль.
2. Сучасні світові ідеології.
3. Новітні соціально-політичні ідеї і концепції.

Література [21; 25; 29; 37; 43; 62; 63; 69; 73; 76]

1. Поняття ідеології, її суспільна роль

Сутність ідеології. Складовою частиною політичної свідомості і культури є політична ідеологія. Як і наука, ідеологія належить до теоретичної свідомості, але на відміну від науки в ній обов'язково є ціннісний момент, поєднання знань і вірувань, причому частина вірувань буває різна, залежно від типу ідеології. Якщо ідеологія реалістична – вона може бути більш наукова; якщо – ірраціональна, то може ґрунтуватися майже лише на міфах, забобонах та інших ірраціональних аргументах.

Ідеологія – це теоретично узагальнена система поглядів і переконань стосовно суспільства, в якій теоретичне та емпіричне знання переплітаються з віруваннями і ціннісними орієнтаціями.

Підходи до розуміння ідеології як феномена суспільно-політичного життя. У сучасній політології питання про природу, джерела та сфери застосування політичних ідеологій є дискусійним. Існує декілька концепцій, з допомогою яких учені намагаються пояснити, коли і чому виникають ідеології, яка їх суспільна роль та наскільки адекватно вони відображають дійсність. Залежно від відповіді на ці запитання ідеологіям дають позитивну чи негативну оцінку, певним чином окреслюють перспективу їх існування у майбутньому.

Концепції щодо походження і суті ідеологій

1. Інтерпретація ідеології як форми віровчення, що служить інструментом обґрунтування і захисту панівних суспільних інтересів. *(Ідеологія тлумачиться як неадекватне відображення дійсності, система суб'єктивних, апріорно заданих цінностей, сукупність далеких від науки ідей, свідомо приховуючих істинний стан справ у суспільстві).*

2. Концепція «напруження» пов'язує виникнення ідеологій з критичним моментом в розвитку суспільства *(коли нагромаджуються нерозв'язані суспільні проблеми і виникає потреба в концепціях, які пропонують альтернативні способи їх розв'язання).*

3. Функціональний підхід розглядає ідеології як інструмент соціальної інтеграції. *(Ідеологія, згідно з таким підходом, це соціальні погляди, що визначаються великою кількістю людей і об'єднують їх у спільноти).*

4. Концепція ідеології як інструмента обґрунтування групових інтересів та мобілізації людей на їх захист. *(Вона стверджує, що ідеологія є систематизованим, теоретично опрацьованим відображенням специфічних поглядів, цінностей та інтересів класів, соціальних верств, націй, конфесій та інших суспільних груп, коли ті входять у політичний процес, стають суб'єктами політики).*

Кожна концепція має право на існування. Але кожна з них сама по собі не охоплює усього різноманіття факторів що спричиняють виникнення ідеологій та зростання їхньої популярності.

Першій концепції дотримуються такі вчені, як М.Вебер, Є.Дюркгейм, К.Маркс, котрі ідеологіями вважають тільки державні апологетичні (*від гр. apologia – захист, впровадження*) концепції. Вони набули поширення в 50-х рр. ХХ ст. і продовжувалися до 70-х рр. як концепція деідеологізації, згідно якій західні суспільства визначалися деідеологізованими. Стверджувалося, що такими мали стати і тодішні комуністичні системи у міру їх технологічного розвитку й модернізації суспільних відносин.

Історія, однак, не підтвердила цього передбачення, і самі західні держави від деідеологізації перейшли до реідеологізації, визнавши, що ідеологія виконує не лише функцію підтримки існуючого політичного режиму, а й нормативно-орієнтуючу та інтегруючу функції, важливі для різних групових суб'єктів і суспільства загалом.

Стосовно двох наступних підходів можна сказати, що ідеології найчастіше формуються у кризові періоди суспільного розвитку. Вони відіграють інтегруючу функцію. Чому ідеологій так багато і чому саме вони знаходять відгук саме серед тієї чи іншої верстви населення?

Відповіді на ці питання можна лише поєднавши II і III підходи з IV, котрий тлумачить ідеології як теоретичне узагальнення поглядів на суспільний розвиток і суспільні проблеми через призму групових інтересів.

Ідеологія і класи. Прив'язування ідеології до класових інтересів не може бути надто жорстким. Формування ідеологій – це інтелектуальна робота. Її виконують люди, які: по-перше, творять еліту нації і намагаються виступати від імені всього народу; по-друге, творці ідеологій спираються на теоретичний багаж попередніх поколінь і перебувають в інтелектуальній залежності від нього. Тому навіть виникаючи з потребою обґрунтування класових інтересів, ідеологія передбачає вартісні оцінки існуючих проблем та способи їх розв'язання з позиції добра і зла, чеснот та вад, моральності та аморальності. Тобто вони вводять уявлення груп, спільнот а то й суспільства у нормативне русло.

Внаслідок того деякі з ідеологій, як лібералізм, з часом перетворюються в цілу світоглядну систему (*соціальну філософію*), якої у період її розквіту дотримується ледь не все освічене суспільство. З іншого боку, є ідеології, які взагалі важко пов'язати з певними класовими завданнями. Вони є не стільки ідеологіями, скільки життєвою позицією, що спочатку ґрунтується не на теорії, а на здоровому глузді і лише з часом формує певну теоретичну базу (*консерватизм*).

Специфіка групових інтересів і соціального контексту, в якому вони мають реалізуватися, обумовлюють орієнтацію теоретичної схеми на якусь основу, центральну ідею, що відіграє у кожній ідеології системоутворюючу роль.

Для лібералізму такою є ідея непорушності прав і свобод, для націоналізму – національна ідея (*ідея політичного та духовного самоствердження народу*), для соціалізму – соціальна ідея (*захист матеріальних інтересів трудових класів та розширення їх життєвих можливостей*), для фемінізму – рівноправність, забезпечення рівних можливостей жінок із чоловіками.

Отже, ідеології є різні, шляхи формування їх також різні. Тому роль окремих чинників та складників цих ідеологій може бути адекватно оцінена лише на підставі врахування усіх чотирьох викладених раніше підходів до їх розуміння.

Політична ідеологія починається з політичної ідеї, яка являє собою ідеальний образ соціальної дійсності. Розвиваючись, політична ідея прагне отримати статус теорії. Спочатку вона стає основою політичної гіпотези.

Гіпотеза дає змогу висловити передбачення про внутрішні зв'язки суспільно-політичних явищ і до певної міри обґрунтувати їх фактичними даними, пояснити ймовірні ідеологічні та політичні явища й передбачити нові. В міру нагромадження знань гіпотеза перетворюється у концепцію політичного розвитку.

Політична концепція – це форма знання, в якій змістовно виражено цілісне розуміння об'єкта пізнання. Перехід від вивчення окремих властивостей політичних процесів до систематичного пізнання цих явищ приводить до побудови політичної теорії.

Сформована теорія може переходити на рівень соціальної філософії, якщо її поєднано з інтелектуально-духовними надбаннями попередніх поколінь певного народу. Вона (*теорія*) може бути втілена в певні суспільні інститути. Колишні комуністичні суспільства будувалися згідно з ідеологічними схемами. Американська конституція (*як і політичні інститути інших держав*) є втіленням ідей лібералізму, пізніше – соціал-демократизму.

Рівні функціонування ідеологій:

Розрізняють такі рівні:

1. Теоретико-концептуальний, на якому формуються основні положення, що розкривають інтереси, суспільно-політичні цінності та цілі певного класу, нації, держави.

2. Програмно-політичний, на якому соціально-філософські принципи та ідеали переводяться у програми, гасла та вимоги політичної еліти. Ідеологія у таких випадках набувають форми доктрини, що їх використовують партії для мобілізації підтримки з боку певних груп або всього суспільства.

3. Актуалізований рівень політичної ідеології характеризує певний ступінь практичного освоєння суспільством принципів тієї чи іншої ідеології; втілення її принципів і завдань у формах політичної участі людей та в інститутах соціальної практики. Цей рівень може бути представлений як перехід ідеології на рівень політичної культури.

Виконуючи свої політичні функції, ідеологія намагається згуртувати, об'єднати суспільство на підставі інтересів якоїсь групи (*середнього класу, корінної національності*).

Класифікація ідеологій

За змістом і спрямованістю своїх головних ідей і цінностей ідеології бувають: прогресивні й реакційні, демократичні й тоталітарні, релігійні й світські;

За методами їх обґрунтування: раціональні та ірраціональні. За об'єктами впливу та межами поширення: універсальні та партикулярні (*від лат. частка, відокремлення*), яким є расизм (*привілей раси*), комунізм (*звернення до пролетаріату*). Практично кожна з ідеологій може бути охарактеризована за всіма цими параметрами в певних сталих комбінаціях. Наприклад, прогресивна, демократична, універсальна ідеологія гуманізму. Або: реакційна, тоталітарна, ірраціональна, партикулярна ідеологія фашизму.

Доктрини

Ідеологія втілюється у відповідних суспільно-політичних доктринах (*від лат. вчення*), які становлять ідейну основу платформ політичних партій і суспільно-політичних рухів.

Мета доктрини – перетворити ідеологію на інструмент політики в руках даного суб'єкта. В основі доктрини лежать різні світоглядні позиції, різні методи пізнання світу, пошуки шляхів його вдосконалення.

Саме політичні доктрини визначають електоральну поведінку громадян, які оцінюють їх з позиції власних і загальносуспільних інтересів.

Доктрина завжди вужча, ніж ідеологічна концепція загалом чи загально-філософська система, на якій вона ґрунтується. В рамках однієї ідеологічної течії може бути декілька доктрин. Наприклад, право-радикальна й ліберальна доктрини націоналізму.

2. Сучасні світові ідеології

У демократичному світі найпоширенішими нині є ліберальна і консервативна ідеології. Значного розповсюдження набули також соціалізм і комунізм, з якими пов'язують захист інтересів найменш забезпечених класів, і націоналізм – ідеологія націй, що борються за своє політичне самоствердження. Набирають сили фемінізм, який обґрунтовує рівність прав жінок і чоловіків та енвайронменталізм, що обґрунтовує пріоритетність захисту довкілля. Менш популярними є праворадикальні течії: національний екстремізм, фашизм, ісламізм (*ісламський фундаменталізм*).

Лібералізм

В різні історичні епохи лібералізм інтерпретували по-різному. Виділяють три послідовні ступені в його розвитку: класичний лібералізм (*XVIII-XIX ст.*), модернізований або перехідний лібералізм кінця XIX – початку XX ст. (*неолібералізм*) та сучасний соціальний лібералізм.

Ідеологія лібералізму ґрунтується на двох важливих світоглядних передумовах:

а) уявленні про первинність і природність індивідуальних прав, потреб та інтересів;

б) визнанні необхідності нормативного їх регулювання.

Головні ідеї класичного лібералізму були сформульовані у XVIII-XIX ст. у творах Джона Лока, Адама Сміта, Джона Міля, а також американських просвітителів Бенджаміна Франкліна, Томаса Джефферсона, Джеймса Медісона, котрі відомі як батьки-засновники американської незалежної держави, учасники Конституційного конвенту.

Існує твердження, що лібералізм – це «західне за своїм походженням світобачення» (*продукт англійської економічної та політичної історії*).

У політиці лібералізм невіддільний від сучасних уявлень про демократичний устрій і правову державу. Від початку його існування лібералізові притаманні універсальність, відкритість і чуйність. Його властивістю є також толерантність, повага до інших думок та позицій, його пов'язують із поміркованістю в політиці, захистом прав меншин, боротьбою проти смертної кари та іншими гуманними рухами і програмами.

Лібералізм має також свої концепції міжнародних відносин: у XIX ст. це була концепція манчестерської школи про те, що вільна торгівля між державами сама собою приведе до миру;

Концепція І.Канта про досягнення загального миру й відвернення воєн через встановлення республіканської форми правління.

Ідеї І.Канта у ХХ ст. розвивав американський президент Вудро Вільсон, і вони лягли в основу офіційного прийнятого у США уявлення про міжнародну місію цієї держави – захист миру через підтримання демократичних форм правління в інших країнах світу.

Оскільки первісне значення терміну лібералізм – вільнодумство, у демократичних країнах не було ґрунту для повного розвитку ліберально-демократичних ідей. Розповсюдження лібералізму в Росії розпочалося у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Певний внесок у цьому зробили П.Новгородцев, Б.Чичерін, С.Гессен. Вони ідею про незаперечну й абсолютну цінність життя, свободу й незалежність людини вбачали в її взаємостосунках з державою і суспільством.

Були теоретики лібералізму і з українців – Л.Пожарницький, М.Драгоманов, Б.Кістяківський. Український лібералізм акцентував увагу на питаннях природних людських і громадянських прав, поваги до закону, окреслював сферу законодавчо-регламентованої діяльності держави.

Невтручання влади у сферу громадянського суспільства, встановлення певних меж діяльності владних структур вчені розглядали як один із принципів побудови правової держави, яку вважали вищою формою державного буття (Б.Кістяківський).

Соціальне підґрунтя лібералізму

Як і будь-яка інша ідеологія, лібералізм з'являється на світ лише тоді, коли складається достатньо числена верства людей, спільними інтересами якої якраз і є особиста свобода, правова рівність та захищеність індивіда від втручання з боку держави. Все інше – матеріальну захищеність, культурну ідентичність ці люди або вже мають, або в них є шанс здобути ці цінності, або вони відступають перед економічними пріоритетами. Невипадково ліберал у розумінні багатьох дослідників – це передусім економічна людина.

Ліберальні рухи і партії утворюють власники значних капіталів, і мають на меті їх захистити та примножити. Саме цим пояснюється постійна схильність лібералів до підкреслення формальних принципів рівності та свободи на шкоду реальній оцінці становища тієї чи іншої групи, а отже – індивідів, які її становлять.

Класичний лібералізм має чималі заслуги в утвердженні в західних країнах ринкової економіки, ліберальних і ліберально-демократичних режимів та правової економіки. Однак на його рахунок не лише здобутки, а й втрати. Це – притаманний йому формальний підхід до прав і свобод людини, абстрагування від її соціальних можливостей і потреб призвів до народження розмаїтих течій соціалізму і комунізму в ХІХ ст.

Класичні ліберальні принципи необмеженого володіння приватною власністю, вільного підприємництва, рівності, первинності прав і свобод людини сформувалися у період становлення капіталізму і були впливові до останньої чверті ХІХ ст.

Однак наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. він входить у новий етап свого розвитку – неолібералізм. Цей перехідний, модернізований лібералізм займає проміжне становище між класичним і сучасним соціальним лібералізмом.

Консерватизм

Термін уперше ужив у післяреволюційній Франції Ф.Шатобріан, письменник і політичний діяч, прихильник консервативного романтизму, що оспівував давні часи й аристократичне суспільства, назвавши так свій журнал. У політиці він був прихильник реставрації монархії (*династії Бурбонів*).

Тому термін «консерватизм» означав спочатку «феодально-аристократичне реагування на Французьку революцію», критику ліберальних ідей: природних прав

людини, суспільного договору, розподілу влади, республіканської форми правління, вільного підприємництва – з позиції аристократії, яка протиставляла їм силу релігійної традиції, божественне право монарха на владу, непохитність привілеїв вищих класів.

Ідеї консерватизму у політичній думці Франції розвивав Жозеф де Местр (1754-1812), у США – Дж.Гамільтон (1757-1807) та Дж.Адамс (1735-1826).

Основоположником консерватизму в Англії вважають політичного мислителя і парламентського діяча Едмунда Берка (1729-1797). У своїй праці *«Роздуми про революцію у Франції»* Е.Берк засудив крайнощі Французької революції з позиції філософії традиціонізму. Її основні ідеї – людина повинна узгоджувати свої дії з природним ходом історії, а не діяти всупереч їй. Суспільство належить сприймати як духовний фермент, як організм, що сформувався протягом віків. Його не можна перекреслювати на угоду політичним діячам.

Е.Берк гостро критикував якобінців за їх демагогічні міркування про народне життя, які в *«революційній практиці»* узгоджувалися із безмірною жорстокістю і безжальним винищенням *«ворогів»*. Якобінці, писав він, люблять усе людство, але терпіти не можуть живих людських істот, вони засліплені своїми бездушними схемами і їхня свобода – невільна, їхня наука – пихате невігластво. *«Схильність до збереження і здатність до поліпшення, злиті разом, повинні характеризувати справжнього державного діяча, який відчуває відповідальність перед народом»*.

Загалом в основі ідеології консерватизму на першому етапі її розвитку були:

- уявлення про суспільство як про соціальний організм, що гармонійно функціонує;
- переконання, що справжній зміст людському існуванню надає не суспільно-політична активність, а християнська смиренність і покірність;
- ідея про те, що людина у своїх вчинках повинна керуватися не власними бажаннями, а законами та звичаями, що існують у суспільстві.

З цих загальних положень виводилась низка консервативних постулатів:

- суспільство не утворене на основі договору, а дане від Бога;
- воно є первинним стосовно держави, і в його основі лежать морально-релігійні принципи;
- політика повинна підкорятися нормам моралі;
- окрім законів, суспільством керують звички, емоції;
- нації, як і люди, наділені «незмінними» характеристиками;
- людська природа переповнена лихими намірами;
- людський розум слабкий і немічний;
- права людини підпорядковані її обов'язкам;
- демократичне правління неможливе, бо маси ірраціональні і зобов'язані підкорятися еліті;
- еліта повинна правити на підставі традицій.

Усі ці ідеї однаковою мірою характеризують англійський, французький та німецький консерватизм ХІХ ст. У ХХ ст. його зміст кардинально міняється.

Консерватизм визнає не лише капіталістичне суспільство, а й притаманну йому ліберально-демократичну форму правління. Проте він виступає проти його найновіших рис, котрі є втіленням поступок «масам», до яких консерватизм продовжує ставитися зневажливо, відстоюючи нерівність, ієрархію, винятковість прав еліти.

Змістом консерватизму є визнання природної нерівності людей та ієрархічність побудови суспільства. Не довіряючи людському розуму, консерватори засуджують спроби соціальної та політичної «інженерії», з обережністю ставляться до суспільних змін.

Водночас вони захищають те, що колись критикували: вільний ринок, необмежене право володіння власністю, особисту свободу. Виступають проти державного регулювання економіки і перерозподілу національного доходу на користь незаможних верств суспільства.

Як завжди, консервативними цінностями залишаються: сім'я, релігія, мораль, традиція.

До стійких засад сучасного консерватизму відносяться:

- існування морального порядку, що його підтримує релігія;
- недосконалість природи людини, її гріховність, що ховається за фасадом цивілізованої поведінки;
- природна нерівність людей стосовно їх фізичного та інтелектуального розвитку;
- необхідність поділу на класи і суспільні групи, та на розумність спроб соціального зрівняння за допомогою законів;
- важлива роль приватної власності в забезпеченні особистої свободи і громадського порядку;
- необхідність участі аристократії у державному управлінні;
- обмеженість сфери людського розуму, і як наслідок, важливість традицій, інститутів, ритуалів, символів і навіть забобонів; схильність правлячої більшості до помилкових рішень і потенційної тиранії і, як наслідок, бажаність розподілу, обмеження і збалансованість політичної влади.

До доктринальних різновидностей сучасного консерватизму належать: неоконсерватизм, традиціоналізм і лібертаризм.

Неоконсерватизм – є тією соціально-політичною думкою США, що народилася з незгоди окремих американських лібералів із надмірною, на їх погляд, «соціалізацією» лібералізму.

Вони виступають з позицій:

- захисту вільного ринку й обмеження державного втручання в економіку;
- критика уряду, що перетворюється на неконтрольовану та надто дорогу машину, яка загрожує правам особи;
- невтручання держави в перерозподіл національного доходу на користь незаможних верств; збереження нерівності і традиційної ролі еліт;
- захист традиційних сімейних цінностей;
- зміцнення провідної ролі США у світі як головного захисника свободи й демократії.

Традиціоналізм – апелює до таких фундаментальних цінностей консерватизму, як повага до авторитетів, суспільної ієрархії, дисципліни, моралі, правил поведінки та обов'язків індивіда перед суспільством.

Лібертаризм – вимога повернення до вільного ринку та необмеженої свободи розпоряджатися власністю, до радикального скорочення і повної ліквідації втручання держави в економіку.

Християнсько-демократична ідеологія

Різновид консерватизму. Розповсюджена в багатьох країнах Західної Європи і Латинської Америки. Її популярність зумовлена чутливістю громадян до індивідуально-етичних, ціннісно-культурних аргументів, які пов'язують демократичний розвиток з діяльністю вільних і рівноправних громадян, що керуються у своїй поведінці нормами релігійної моралі. Провідним принципом християнсько-демократичної ідеології є визнання залежності благополуччя кожної людини від процвітання суспільства та держави і навпаки.

Соціалізм, комунізм і соціал-демократизм

Соціалізм сформувався і поширився у XIX ст. як реакція на односторонність лібералізму. Захищаючи республіканську форму правління, конституційний лад і права людини, лібералізм ігнорував зростаючу соціальну нерівність та проблеми незаможних суспільних верств.

Соціалісти підкреслювали необхідність вирішення соціального питання: захист соціальних прав трудового населення, поліпшення їх матеріального становища, розширення прав демократії, поширення її принципів на все населення.

Поділявся соціалізм на безліч відгалужень, значна частина яких зійшла з політичної сцени. Значний вплив у сучасному світі мають два наймодніші різновиди: революційний марксизм і соціал-демократизм.

Марксизм – одна з найрадикальніших течій європейського соціалізму. Особливість марксизму у класовому підході до питання про суспільний, у тому числі й політичний устрій, у розгляді класової боротьби як рушійної сили історії, а держави – лише як органу класового панування, у недооцінці напрацьованих попередніми поколіннями ідей, що торкалися механізмів організації демократичної влади. Ідеологія марксизму опиралася на концепцію «диктатури пролетаріату».

Ленінізм (більшовизм) як ліво-радикальна течія марксизму

Наприкінці XIX-початку XX ст. радикальний марксизм здобув найбільшого прихильника в Росії в особі В. Ульянова, який увійшов в історію як Ленін, котрий вважав себе ортодоксальним (*правовірним*) марксистом. Завдяки політичній діяльності цієї людини «ідеї Маркса – Енгельса були втілені у суспільному житті саме в той час, коли популярність революційного комунізму на Заході різко пішла на спад. Це не дивно, адже Росія тільки розпочинала процес економічної модернізації і стояла на порозі політичної модернізації, на цілу епоху відстаючи від розвинених країн Європи.

Як ідеолог – марксист Ленін сповідував ліворадикальні погляди. Його наміри – будувати робітничо-селянську державу у величезній, строкатій, напівпатріархальній, з низькою політичною культурою і деспотичними традиціями Росії на основі досвіду Паризької Комуни 1871 р. (*проіснувала 72 дні*).

Соціал-демократична ідеологія

Довгий час формувалася паралельно, часто переплітаючись концептуально й організаційно з марксистською.

В кінці XIX ст. їх шляхи розійшлися. Соціал-демократи визнали безперспективність сподівань на пролетарську революцію, відмовившись від тези про класову боротьбу, стали покладатися на етичний соціалізм і поступовий еволюційний рух у напрямі соціальної справедливості та рівності громадян, незалежно від їх суспільного стану – при забезпеченні соціального та міжнародного миру.

В основі теоретичної платформи цієї ідеології лежать категорії:

- свобода як можливість робити все, що не завдає шкоди іншим людям і не заборонено законом;
- справедливість як рівність життєвих можливостей для усіх громадян і піклування суспільства про найменш забезпечених та непрацездатних;
- солідарність як можливість для людини, котру внаслідок життєвих обставин спіткала невдача, розраховувати на допомогу суспільства й держави.

Завдяки концепції «соціального партнерства» соціал-демократи продемонстрували свої значні переваги. Суспільства в яких вони при владі (*Австрія,*

Бельгія, Данія, Норвегія, Швеція та ін.) мають високий рівень економічного розвитку і захищеність усіх соціальних верств.

Сучасний соціал-демократизм – це, у своїй суті ліберальний соціалізм, який дуже близько стоїть до сучасного соціального лібералізму.

Націоналізм

Ідеологія націоналізму обґрунтовує пріоритетність національних інтересів, формулює цілі й цінності нації як суб'єкта політичного процесу, дієвої особи історії.

Вона виникла в епоху становлення ліберальних національних держав і в певному розумінні є продовженням лібералізму, перенесенням його ідеалів на сферу національного життя.

Націоналізм є прагнення людей, що належать до однієї нації, захистити свої інтереси.

Націоналізм перебуває у протистоянні з лібералізмом і марксистсько-ленінським інтернаціоналізмом. Ліберали критикують націоналізм за партикулярну (відокремлену, часткову) ідеологію.

Марксистки навіть саме почуття належності до нації розглядали як різновид фашистської свідомості. Мовою національної політики комуністичних партій проголошувалося подолання «буржуазного націоналізму» у свідомості людей, зближення і злиття націй.

Об'єктивне ставлення до націоналізму, як однієї з багатьох ідеологій, повинно ґрунтуватися на визнанні його амбівалентності (*суперечливості, двоїстості*). Існують різновиди націоналізму, але спільною рисою усіх його течій є акцентування національної ідеї – ідеї про утворення націями своїх національних держав. Вирізняють демократичний націоналізм, національний екстремізм та шовінізм.

Демократичний (ліберально-демократичний) націоналізм – це конструктивна течія, закладена у фундамент більшості демократичних держав. Він не заперечує прав людини, а захищає їх разом із правом національної ідентичності, розглядає націю в контексті демократизації суспільного життя, робить світ людини духовно багатим. Засновником українського демократичного націоналізму вважають М.С.Грушевського, який домагався повноти національного життя для українців, не обмежуючи розвитку культурної самобутності інших народів. Демократичний націоналізм притаманний усім державним націям із ліберально-конституційним ладом.

Право-радикальний націоналізм

Зовсім інший за настроями і наслідками дії. В усіх його модифікаціях (*тоталітарний, інтегральний, екстремістсько-терористичний, шовіністичний, неофашистський*) він не бачить і не знає нічого, окрім проблеми самоствердження своєї нації. Йому властиві гіперболізація національних завдань, схильність до насильницьких методів боротьби, пошуку ворогів, непримиренність. Такий націоналізм сповідує – цінності сили, енергії, елітарності і готовий до використання збройної боротьби, покладаючись на гасло «*мета виправдовує засоби*».

Національний екстремізм притаманний націям, що самоутверджуються.

Шовінізм – панівним націям або таким, що прагнуть домогтися панування над іншими народами.

Інтегрований націоналізм – різновид право-радикального націоналізму.

Отже, існує націоналізм як прагнення нації до збереження своєї ідентичності, створення умов для розвитку своєї самобутності, як пошук шляхів політичного самоствердження, передовсім через створення власної держави.

А є націоналізм, як гіпертрофія цих прагнень, як ексклюзивна ідея нації, якій підпорядковуються усі інші ідеї і прагнення. Праворадикальний націоналізм, попри всю його праворадикальну риторичку, може призвести тільки до деструктивних наслідків.

Фашизм і неофашизм

Найменш популярна і найбільш небезпечна серед ідеологічних течій у сучасній політиці є фашизм – у край антидемократична, радикально-екстремістська течія. Його часто трактують як вияв і наслідок націоналізму, але він має глибші корені і ширший зміст.

Правильно його трактувати так:

Це – прояв кризи моралі й культури, наслідок краху традиційних релігійних і гуманістичних цінностей. Фашизм розвинувся з безумства, породженого Першою світовою війною, з невпевненості й політичної незрілості, з бунту проти розуму і з реагування на розпад суспільних зв'язків.

Значну роль у його популярності зіграв страх перед «більшовицькою загрозою».

На відміну від ліворадикальних ідейно-політичних течій, фашизм не мав якоїсь однієї системно-викладеної ідеологічної теорії, бо заперечував раціоналізм як такий. Лідери фашизму – фюрер і дуче – вважали себе людьми дії, а їх ідеологи були незначними особистостями. Тому фашизм сформувався на винятковості, антисемітизмі, антидемократизмі, ідеалах територіальної експансії та вождізму, масових етатистичних настроях, - що дає підстави трактувати його як ідеологію.

Фашизм ґрунтувався переважно на міфологічних та ірраціональних аргументах, які передбачали афектні, популістські форми політичної пропаганди і ніколи не переміг би в державі без ліберальних свобод і свободи агітації.

Серед різновидів історичного фашизму – італійський етатистський (державницький) фашизм, з його культом держави, та німецький гітлерівський націонал-соціалізм (нацизм), що возвеличував німецьку націю, спираючись на аргументи расистського характеру.

Спільні риси італійського фашизму та німецького нацизму:

- сильна державна влада;
- ідея вищості державних інтересів;
- вождізм;
- велич нації;
- нетерпимість до інакодумців;
- ставка на силові методи досягнення влади;
- агресивні форми поведінки;
- провокування суспільної напруженості.

Неофашизм – сучасний різновид фашизму. Ґрунтується на традиційних ідеях гітлерівського націонал-соціалізму, націонал-лібералізму, що терпиміше ставиться до індивідуалізму та автономії особи.

У неонацизмі переважають ідеї нації, а неофашизмі – ідеї «патріотизму», «народного ґрунту», «природної держави» з «безпощадним урядом».

Комунофашизм висуває ідеї рівності і справедливості через насильницьке знищення демократії на підставі авторитету «провідних» класів або націй.

Релігійний фундаменталізм. Ґрунтується на вірі в буквальний зміст священних текстів (*Біблії, Корану, Талмуду*) та необхідності впровадження їх у життя.

Ісламський фундаменталізм – з'явився після Іранської революції 1979 р. Суть: іслам – не тільки релігія, а й суспільно-політична система. Його вважають різновидом сучасного фашизму. Це обґрунтовується такими спільними рисами:

- поєднання релігійного фундаменталізму з націоналізмом;
- антикомунізм і антикапіталізм;
- нетерпимість і політичний тероризм;
- утвердження переваги колективного над індивідуальним;
- заперечення свободи людини;
- особлива влада еліти і диктаторське управління;
- фанатизм і агресивність.

Зростання фундаменталізму веде до міжрелігійних конфліктів і насильства.

Фемінізм – ідеологія, першоджерела якої теж у лібералізмі і котра захищає права жіноцтва. Існує з другої половини ХІХ ст. Жінки – феміністки взялися за просвітницьку роботу, соціальну діяльність, почали ставити питання про рівність прав жінок і чоловіків.

Феміністичний рух набуває різного спрямування залежно від епохи і проблем, які залишаються нерозв'язаними в суспільстві без жіночої участі. Боротьба за надання жінкам виборчих прав та прав рівного доступу до освіти – проблема перших десятиліть ХХ ст.

Фемінізм – це рух жінок за людські права. Його основна ідея полягає в тому, щоб створити можливість для жінок прожити життя у злагоді зі своїм бажанням, домогтися, щоб їх розглядали як рівноправних членів суспільства на роботі, удома й у політиці, а не поводитися, як із власністю, вирішуючи все за них.

Перед у феміністичних ідеях і рухах ведуть скандинавські країни. Так, у шведському парламенті жінки становлять 40,5% депутатського корпусу і 50% уряду (з 22 міністрів – 11 жінок). У Норвегії в парламенті 39,4% жінок. Фінляндії – 33%. В Україні (1998 р.) – 8%.

Енвайронменталізм – нова ідеологія і новий рух, що зародився у другій половині ХХ ст. (бездумно «брати від природи») людина не може безконечно. Протягом 60-х рр. в усьому світі виникли партії і рухи «зелених», які виступали за збереження довкілля. Радикальніші «темно-зелені» вимагають змінити спрямування сучасної цивілізації, відмовитися від споживацтва як головної мети урядів, змінити спосіб життя.

3. Нові соціальні політичні ідеї і концепції

Неолібералізм – це посилене державно-монополістичне регулювання економіки, інституціалізація нових форм державного втручання в суспільне життя. До неолібералів належать відомі американські вчені, сенатори, члени уряду. Їх програмні установки – ідейне підґрунтя політики демократичної партії США.

Неоліберали ставлять у центр своїх політичних та економічних програм два типи взаємовідносин:

- між вільним ринком та економічною політикою держави;
- між окремою особою і суспільством в особі держави.

На практиці це означає обов'язок уряду захищати особу від зловживань та інших негативних наслідків функціонування ринкової системи. Таку програму неоліберали називають «державою загального добробуту».

До теоретиків неолібералізму слід передусім зарахувати М.Дюверже, Р.Дерендорфа, С.Самуельсона, Дж.Макговера, Дж.Гелбрейта та ін.

Відомі такі соціально-політичні ідеї неолібералізму, як концепція «інформаційного суспільства», теорія конвергенції та соціального глобалізму, доктрини плюралістичної демократії, технократичні доктрини.

Практичне втілення неолібералізм дістав у політиці «нового курсу» президента США Ф.Рузвельта, який обстоював необхідність державного регулювання економіки, участь має у прийнятті управлінських рішень тощо. Ця тенденція, зумовлена науково-технічним прогресом, спричинила значне зростання державних капіталовкладень в основні фонди невиробничої сфери – освіту, охорону здоров'я, підвищення кваліфікації персоналу. Ідеологія і політика неолібералізму мають багато прихильників.

Неоконсерватизм – пристосував традиційні цінності консерватизму до реалій постіндустріального суспільства.

Соціальним підґрунтям цієї ідеології є середній клас, у тому числі малі і середні власники та висококваліфіковані робітники промисловості.

В ідеології неоконсерватизму поєдналися старі цінності доіндустріальної доби – родина, релігія, мораль – з цінностями постіндустріальної – творча праця, унікальність кожної особистості, прискорений розвиток неринкової сфери (*культура та головні джерела вкладання в так званий людський капітал*).

Неоконсерватори надають великого значення залученню персоналу до активної участі в управлінні підприємствами як засобу поєднання відчуженої праці.

Має дві наукові школи: монетаризму і політичної футурології.

Школа монетаризму (*чиказька школа*). Представники школи прихильники «кількісної теорії грошей», за якою грошовий обіг та його закони є головними елементами господарської системи будь-якого суспільства, стану економічної кон'юнктури.

Ставлення неоконсерватизму до науково-технічного прогресу знаходить своє відображення в концепціях неоконсервативної *футурології* (в концепціях постіндустріалізму). Саме в них найчастіше виявляється така риса неоконсерватизму, як асиміляція ідей і концепцій, висунутих ідейно-політичними течіями. Серед неоконсервативних ідеологів постіндустріалізму – американські футурологи (наукове прогнозування майбутнього) Д. Белл та Д. Нейсбіт.

Характерні ознаки неоконсерватизму:

- **в економіці** – монетарна політика (*звільнення приватного бізнесу від надмірного державного втручання*), заохочення ринкових відносин, приватне підприємництво;

- **соціальній сфері** – «*економічний реалізм*», скорочення витрат на соціальні потреби, природна нерівність людей та ієрархічна побудова суспільства;

- **політичній сфері** – переорієнтація проблем політичної влади, демократії, функцій і прерогатив держави у бік посилення егалітарних (*зрівняльних*) тенденцій, зміцнення законності і порядку.

Таким чином, ідеологія – різновид теоретичної політичної свідомості, що поєднує знання та вірування і має три основні особливості:

- відзначається високим рівнем систематизації та узагальнення поглядів на суспільний розвиток і його проблеми;

- залежить від інтересів певних суспільних груп;

- формулює ідеали і цінності, а на їх базі цілі групових суб'єктів політики.

Існує декілька підходів до розуміння природи ідеології та джерела її формування.

Універсальною ідеологією сучасності є лібералізм, на якому ґрунтуються сучасні правові і демократичні системи.

Більшість інших ідеологій перебуває у певному зв'язку з ідеологією лібералізму: вони сформувалися або як розвиток якихось ідей, застосувавши їх до інших сфер, або на противагу його принципам і постулатам.

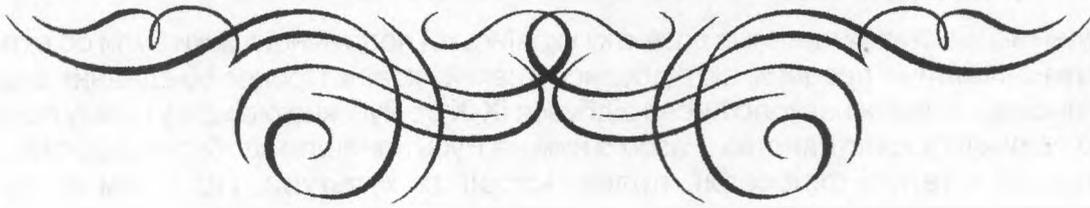
До демократичних ідеологій належать лібералізм, консерватизм, соціал-демократизм:

До антидемократичних – фашизм, фундаменталізм.

Деякі ідеології (*націоналізм*) охоплюють доктрини різного політичного спрямування: від ліберально-демократичних до тоталітарних.

Політична доктрина це ідеологічна схема, пристосована до потреб політичної боротьби, це ідеологія на програмно-політичному рівні свого функціонування.

Намагання владних структур нав'язати одну ідеологію суспільству веде до «ідеократії» і тоталітаризму. В умовах ідейного плюралізму ідеології відіграють у суспільствах важливі політичні функції: інтегративну, нормативно-орієнтувальну, мобілізуючу та ін.

ЛЕКЦІЯ IV

РОЗВИТОК ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ (IX-XX СТ.)

План

1. Владні відносини і політико-державницькі концепції Київської Русі та Литовсько-Польської доби.
2. Суспільно-політична думка і державотворчі процеси періоду козацько-гетьманської доби (II пол. XVII-XVIII ст.).
3. Політична думка України XIX-поч. XX ст.
4. Обґрунтування новітньої української державності.

Література [21; 24; 40; 43; 52; 62; 63; 71; 74; 110]

1. Владні відносини і політико-державницькі концепції Київської Русі та Литовсько-Польської доби

Одним з важливих чинників розвитку української політичної думки були об'єктивні соціально-політичні процеси, що відбулися в самій Україні. Процес об'єднання східно-слов'янських племен навколо Києва відбувся IX-X ст. Рубіжною віхою у цьому процесі стало прийняття християнства. Разом з ним на Русь прийшли здобутки європейської цивілізації в галузі філософії, права, історії та культури. Під їхнім впливом активізувалася давньоруська суспільно-політична думка.

Основними суспільно-політичними ідеями в Київській Русі були: погляди на походження держави, князівської влади, правове регулювання суспільних відносин, стосунки між церквою і державою, проблеми єдності та суверенності політичної влади, об'єднання розрізнених удільних князівств навколо великого князя Київського, самостійності і незалежності Русі. Головними проблемами політичної думки цього періоду були дві:

- рівноправність Русі з іншими державами, передусім Візантією;
- необхідності об'єднання руських земель для збереження держави перед зовнішньою загрозою.

«Слово про закон і благодать», 1051 р. Автор митрополит Іларіон. Найдавніша праця, що надійшла до нас у письмовому вигляді з часів Київської Русі. Наближена до Ярослава людина, яка в 1051 р. стала першим Київським митрополитом руського походження. Написане з нагоди закінчення будівництва собору св. Софії у Києві. Вихідною проблемою «Слова» Іларіона стало питання про співвідношення закону та істини (благодаті).

У релігійній літературі під законом розуміли Старий Завіт, а під істиною – Новий. Закон дається людству на ранніх стадіях його розвитку, згодом він замінюється благодаттю (рабство замінюється свободою).

Далі про богообранність народів. За Старим Заповітом таким народом є лише євреї. З осягненням людьми істини такими стають усі, хто прийняв християнство. Ті, хто цього не зробив, втрачають богообранність. Навіть язичники, сприйнявши віру Христа, кращі за тих іудеїв, які не можуть осягнути істину. Теза про рівність християнських народів слугує Іларіону для доведення рівності Русі з Візантією.

Посилення цієї тези – проведення паралелі між імператором Костянтином (зробив християнство офіційною релігією в Римській імперії) і Володимиром (запровадив християнство на Русі). Симпатії Іларіона до монархії.

«Повість временних літ», 1113 р. Важлива пам'ятка політичної думки Київської Русі. Перша редакція 1113 р. У написанні літопису **Нестор** користувався як історичними джерелами інших європейських країн, так і руськими літописами, які не збереглися до нашого часу. У літописі мова йде про діяльність руських князів, боротьбу з ворогами, рівність Русі з іншими європейськими державами. Особлива увага - законності і необхідності князівської влади.

На відміну від **«Слова...»** Іларіона, в якому обґрунтовується князівське єдиновладдя, Нестор подає схему колективного володіння Руссю князівським родом Рюриковичів. Ідея єдності руських земель розглядається як духовна, котру забезпечує християнська церква. Політичну єдність, що виявляється у єдності Русі як спільної власності князів-братів, мусить забезпечувати київський князь, як старший серед рівних. Княжі міжусобиці це **«спокутування»** дияволом, а міжусобні війни, їх зачинателі є несправедливими і гріховними.

«Руська правда», 1073-1076рр. Перший написаний слов'янською мовою кодекс законів **Ярослава Мудрого** (1019-1054). Складається з трьох частин: **«Правда Ярослава»**, **«Правди Ярославовичів»** (1073-1076) та широкої редакції **«Руської правди»** (початок XII ст.). Закони Ярослава високо цінували людське життя, осуджували злодіїв та вбивць. За насильницькі дії визначалася плата до казни – штраф (можливість відкупитися грішми). Смертної кари не було. **«Руська правда»** регулювала майнові відносини між людьми. Введені нею закони тривалий час регулювали суспільні відносини в Київській Русі.

«Повчання», 1117 р. Визначна пам'ятка політичної думки Київської Русі. Написане у формі заповіту-звернення **В. Мономаха** (1053-1125) до своїх синів. У ньому узагальнено досвід князя під час перебування його на Київському престолі. Цей досвід він намагався передати своїм синам. В автобіографічній частині твору подається ідеалізована картина державної діяльності та ідеальний образ князя – правителя, який керується християнськими заповідями, моральними нормами і принципами. За традиціями того часу, князь майже дослівно наслідує текст Біблії.

Крім моральних настанов, даються практичні вказівки щодо керівництва державою, управління підданими, ведення війни. За політичними традиціями слов'янський князь-правитель, вишоначальник, верховний суддя в державі. Він наголошує на дотриманні справедливості і милосердя, необхідності дбати про підлеглих, знедолених і беззахисних.

«Слово о полку Ігоревім», 1187. Видатна писемна пам'ятка Київської Русі, де знайшла своє відображення низка актуальних політичних проблем.

По смерті **В.Мономаха** різко загострився процес феодалної роздрібненості, Київ залишився лише духовним центром. Удільні князі попризвоювали собі титул **«великий»**, воюючи між собою, все частіше почали залучати сусідів. Розповідаючи про локальне явище - похід Новгород-Сіверського князя **Ігора** 1185 р. в Половецький степ і його поразку, автор **«Слова...»** у поетичній формі робить спробу сформулювати ряд узагальнюючих висновків:

- головна причина тяжкого становища Русі – міжусобна боротьба;
- основний політичний зміст зосереджений у т. зв. Загальному слові великого київського князя **Святослава** – головна провина Ігоря і причина поразки, що той пішов на половців **«собі славу шукати»**, а не захищати інтереси всієї держави;

• автор наголошує, що для князя недостатньо бути вправним воєначальником, потрібно ще й бачити загальнодержавний інтерес і підпорядковувати йому особистий.

Розвиток Київської Русі був порушений татаро-монгольським нашествям, яке призвело до підриву продуктивних сил суспільства, значною мірою зруйнувало традиційні політичні інститути. Монголо-татари ввели жорстку систему адміністрування, базовану на безумовному підкоренні. Місцева влада почала виступати як представник влади окупантів. Залишки державності Київської Русі продовжували зберігатися у Галицько-Волинському князівстві.

Литовсько-Польська доба (XIV-XVII ст.). Період від середини XIV ст. до Люблінської унії (1569) в історії України був періодом литовсько-білорусько-українського співжиття. З початку цього століття Литва виступила збирачем розірваних білоруських та українських земель. Литовський політичний устрій був подібним до Київської Русі. Литовські князі на українських землях діяли за принципом: *«старовину не рушити, нового не вводити»*, сприяючи реставрації окремих форм державно-політичного устрою Київської Русі та певній автономії земель.

Правові відносини тут регулював Литовський статут, складений на основі *«Руської правди»* Ярослава Мудрого. Українська аристократія інтегрувалася до правлячої верхівки, брала активну участь у діяльності великокнязівської влади на рівних з етнічними литовцями.

Інша справа склалася після Люблінської унії, коли Литва й Польща об'єдналися в Річ Посполиту, а українські землі відійшли під владу Польщі.

Та попри всі негаразди молоді нащадки давніх князівських та боярських родів здобували освіту в європейських університетах, використовували набуті знання в Україні.

Станіслав Оріховський-Роксолан (1513-1566). Один із визначних мислителів цього періоду. Народився в с. Оріховці Перемишльської округи.

Початкову освіту здобув у Перемишлі, продовжив у європейських університетах (Болонському, Краківському, Віденському). 1543 р. повернувся на батьківщину, де вів науково-публіцистичну діяльність. Автор праць: *«Про целібат»*, *«Відступництво Рима»*, *«Напущення польському королю Сигізмунду Августу»* та ін.

Найвідомішими творами є дві промови *«Про турецьку загрозу»*, які багаторазово перевидавалися в Європі. У них актуальне питання для того часу – створення коаліції європейських держав для стримання турецької навали.

Праці Оріховського-Роксолана свідчать про його знайомство з античною філософією, ідеями суспільного договору, природою права та іншими надбаннями суспільно-політичної думки епохи Відродження. Стосовно актуальної для того часу проблеми співвідношення церкви й держави він виявив непослідовність: спочатку активно захищав Реформацію в Польщі (верховною владою мусить бути король, церква ж має опікуватися лише духовними питаннями). Пізніше він зайняв компромісну позицію: визнавав за церквою право брати участь в управлінні державою, а в кінці свого життя захищав зверхність церковної (папської) влади над світською – королівською.

Після Люблінської унії (1569) православним в Україні заборонялося обіймати відповідальні посади на державній службі, їх примушували приймати католицтво. Ряд представників аристократії та православного духовенства пішли на укладення Берестейської унії (1596), за якою визнавали верховенство папи в обмін на збереження традиційних обрядів і церковної автономії. Серед православних

розгорнулася бурхлива дискусія з релігійних питань, які за своєю суттю мали політичний характер. Ця дискусія знайшла своє відображення у т. зв. полемічній літературі. Найвидатнішими представниками її були Христофор Фіلالет та Іван Вишенський.

Христофор Фіلالет. Однією з перших у полемічній літературі була книга «Апокрисис» (бл. 1598), автор якої відомий під таким псевдонімом. Це була відповідь на твір білоруського єзуїта Петра Скарги «Синод брестський», спрямований проти православних на захист Брестської унії. На протигагу П.Скарзі Фіلالет у релігійній формі обстоював ідею рівності людей, незалежно від становища у суспільстві та віросповідання. Книга була спрямована проти тогочасних польських порядків, які надавали необмежені права можновладцям і прирікали трудящих на цілковите безправ'я. При цьому Фіلالет виходив з ідеї суспільного договору і природного права, обмеження влади монарха законом.

За Фіلالетом, монарх не є абсолютно повновладним володарем над своїми підданими, його влада не поширюється на душу і тіло людини, він не має права чинити свавілля, безконтрольне самовладдя.

Основою відносин між монархом і підданими має бути договір, за яким піддані присягають королю виконувати свої обов'язки, а король – діяти згідно з законом, поважати права і свободи підданих.

Відповідно до традицій суспільно-політичної думки того часу Христофор Фіلالет значну увагу приділяє проблемі співвідношення світської і духовної влади, держави і церкви. У дусі протестантизму Фіلالет вважав незаконним втручання папи у світські справи, його намагання підпорядкувати собі світську владу й водночас обґрунтувати право віруючих брати участь у вирішенні церковних справ.

Ідеї Фіلالета, спрямовані проти релігійного і соціального гноблення, мали велике значення для розвитку суспільно-політичної думки, зародження її ліберального напрямку.

Іван Вишенський (1550-1620). Народився в с. Судова Вишня в Галичині, з 70-х рр. став монахом Афонського монастиря в Греції. Різно виступав проти Берестейської унії, автор багатьох трактатів, найвідоміший серед них «Писання до єпископів, які втекли від православної віри», написане у відповідь на скаргу П.Скарги. Основна ідея полемічної творчості – ідея соціальної рівності. Він доводив, що люди є рівними від природи, осуджував різні форми феодального гніту, винуватцями соціального зла вважав світських і духовних панів.

Однак Вишенський не закликав до соціальної боротьби. Перемогти світ зла можна, на його думку, лише каяттям у гріхах, молитвах, зреченням життєвих благ, очищенням від скверни тощо. Ідеалом суспільного устрою для нього – «царство Боже», де всі люди рівні і не мають власності, живуть у злагоді з Богом та один з одним. Ідеалізував давньохристиянську євангельську громаду, всі члени якої жили у братстві і рівності, відмовилися від власності та сім'ї, зреклися земних благ. Він висував ідею соборності, суть якої – жити «соборно один одного ісправляючи, а не одному над всіма володіти». В основі соборності – ідея соціальної рівності. Засуджував поділ суспільства на багатих і бідних, захищав незалежність православної віри.

2. Суспільно-політична думка і державотворчі процеси періоду козацько-гетьманської доби (II пол. XVII-XVIII ст.)

На відміну від полемістів, які в опосередкованій формі відстоювали свою незалежність і свободу, на захист прав України активно виступало козацтво.

Соціальною основою виникнення козацького руху був протест українського трудового люду проти жорсткого феодално-кріпосницького гноблення як польською шляхтою, так «своїми» панами.

Волелюбні українці з Галичини, Волині, Поділля переселялися в малонаселені землі Наддніпрянщини, насамперед Лівобережжя. Кількість утікачів особливо зросла у XVI-XVII ст. У цей час український народ практично втратив стару політичну еліту, нащадки давньокиївських князівських родів ставали завзятими прихильниками єдності Польщі.

Козацтво не тільки змогло захистити український народ від цілковитої асиміляції, а й створити в ході національно-визвольної війни власну систему організації державної влади. Прагнення українського народу до звільнення від польсько-шляхетського гніту знайшло своє відображення у його боротьбі. Наприкінці XVI ст. Україною прокотилася хвиля антишляхетських, антифеодальних селянсько-козацьких повстань під проводом Кршиштофа Косинського та Сиверина Наливайка. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний домогся визнання польським урядом автономії українських земель у складі Речі Посполитої.

Автономія передбачала: ліквідацію посади старшого над козаками від польського уряду; визнання влади обраного на козацькій раді гетьмана над всією Україною; скасуванню рішень польського сейму щодо обмежень козацьких прав і вольностей; свободу віросповідання населення України.

Богдан Хмельницький продовжив справу П.Сагайдачного. Він очолив визвольну війну 1648-1654 рр., результатом якої стало утворення козацько-гетьманської держави. Державотворчі процеси в тогочасній Україні визначали такі документи: «*Статті про устрій Війська Запорозького*», Зборівський договір 1649 р., універсали та офіційні листи Б.Хмельницького. Існування козацької держави як самостійної і незалежної було не тривалим. Тривала війна з Польщею, нападки Османської імперії спонукали гетьманську верхівку звернутися по допомогу до Росії. Великі надії при цьому покладалися на єдину віру, близькість мов, культури та історичної долі українського і російського народів. У 1654 р. між Україною і Росією була укладена угода, за якою Україна увійшла до складу Росії на правах широкої автономії. Після укладення цієї угоди доля української державності вирішувалася у взаємовідносинах України і Росії. Тогочасна українська політична думка відображала особливості цих відносин та політичний устрій козацько-гетьманської держави, що особливо виразно вдалося зробити П.Орлику.

Пилип Орлик (1672-1742). Генеральний писар Івана Мазепи. По смерті Мазепи (1709) П.Орлик 05.05.1710 р. у м. Бендери був обраний гетьманом України в екзилі. Неодноразово він робив спроби за допомогою союзників домогтися незалежності України. Найвідомішим політико-правовим документом того часу стали «Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького», укладений на козацькій раді і відомий як «*Конституція Пилипа Орлика*», або «*Бендерівська Конституція*».

Складається з двох частин. У вступній – стисло подано історію козацтва від попередників Володимира Великого до часів Б.Хмельницького та І.Мазепи, а також обґрунтовується необхідність прийняття конституції для запобігання деспотизму правителів.

Основна частина містить статті, в яких ідеться про державний устрій України як козацької держави.

Зміст статей:

- в Україні відновиться право православної церкви, яка повертається до константинопольського патріархату;

- відновлюються давні кордони козацької держави;
- відновляться давні права Запорозької Січі, їй повертаються землі та маєтності, відібрані царським указом, а побудовані на ній царські фортеці мають бути знесені;
- усі поточні справи вирішує гетьман спільно з радою генеральної старшини;
- питання державного життя вирішує генеральна рада (гетьман, генеральна старшина, полковники і по одному козаку від кожного полку) і збирається тричі на рік – Різдво, Великдень, Покрову;
- державні службовці складають присягу на вірність Батьківщині та гетьману;
- старшина і рада мають право виступати проти гетьмана, якщо він порушує закони;
- генеральний суд не підпорядковується гетьману;
- державний скарб відокремлюється від гетьманського і передається генеральному підскарбію;
- на утримання гетьмана передається окрема земля;
- гетьман контролює розумність податків і повинностей (звільняються вдови, сироти та їх господарства);
- проводиться ревізія державних земель, якими користується старшина, відновлюється законність у користуванні суспільним надбанням, встановлюється рівність у виконанні державних обов'язків.

Конституція П. Орлика не набула чинності, а залишилася лише проектом політико-правового документа. Тому недоречно «вважати її першою українською конституцією», «першою у світі демократичною конституцією», подавати її як попередника прийняття у 1787 р. Конституції США – першого в історії чинного основного закону держави.

Конституція П. Орлика має велике значення як свідчення того, що українська політико-правова думка розвивалася в руслі передових західноєвропейських політичних традицій. Найбільше значення конституції в тому, що в ній здійснено всебічне (історичне, політичне, правове) обґрунтування ідей незалежності України як суверенної держави.

Значний внесок у розвиток вчення про державу та її взаємовідносини зробили діячі Києво-Могилянської академії. Багато вихованців академії обіймали посади як у гетьманській адміністрації, так і на царській службі. Одними з найвідоміших діячів Києво-Могилянської академії були викладачі С. Яворський та Ф. Прокопович.

Стефан Яворський (1658-1722). Український і російський церковний діяч – митрополит Муромський і Рязанський, місце-блюститель патріаршого престолу, очолював священний Синод. Автор твору «Камінь віри» (1715) та численних проповідей. Відносини в тогочасному російському суспільстві уявляв у вигляді піраміди (на вершині – імператор, нижче – князі та бояри, вищі офіцери армії та флоту, нижче – купецтво, духовні чини і в самому низу – простий народ).

Образним було уявлення **Яворського** про соціально-політичну структуру суспільства: як у колісниці чотири колеса, так і в суспільстві є чотири чини. Перше колесо – перший чин – аристократія: князі, бояри, вельможі, царські радники; друге колесо – військові; третє – духовенство; четверте – «люди престонародні»: міщани, купці, художники, ремісники, селяни-землероби.

Суспільно-політичні погляди **Яворського** відображають кризу церковно-феодальної ідеології часів петровських перетворень. Він підтримував заходи Петра I щодо зміцнення держави, утворення регулярного війська, розвитку економіки та освіти. Спочатку дотримувався думки, що держава і церква є рівноправними. Згодом всіляко домагався невтручання держави у справи церкви. Всіляко намагався домогтися піднесення авторитету церкви, виступав проти заходів держави по обмеженню церковного впливу на суспільне життя. Відмовився від світського життя

й зосередився на етико-гуманістичній проблематиці, що було протестом проти підпорядкування церкви державі.

Феофан Прокопович (1681-1736). Навчався в академії, а потім за кордоном (Римі, Лейпцигу, Вені). З 1705 р. - викладач, а з 1710 р. – ректор академії. У 1716 р. за викликом Петра I виїхав до Петербурга і практично очолив російську православну церкву, ставши найближчою до царя особою. Був добре обізнаний зі світовою політичною думкою. Став автором ряду політико-теоретичних трактатів, зокрема «Правда волі монаршої», «Слово про владу і честь царську» (1718), «Духовний регламент» (1720). Найголовнішим його внеском у розвиток політичної думки є розробка концепції державного освіченого абсолютизму.

За **Ф.Прокоповичем**, існують три основні форми державного правління: демократія, аристократія і монархія. Найкращою з них є монархія. Вона відповідає людській природі бо як батько дбає про дітей, так і монарх піклується за підданих. Спираючись на різновиди суспільного договору, він доводив, що в додержавному етапі були добро і зло, мир і війна, любов і ненависть. Природним для людини є творення добра. Для охорони цього та інших природних законів потрібна сила, якою є державна влада.

Вона виникає в результаті передання народом шляхом договору своєї волі монарху. А сама народна воля впливає з волі Бога. Всяка влада від Бога і їй треба підкорятися. Влада монарха у Прокоповича набуває абсолютистського характеру. На відміну від С.Яворського, він обґрунтував ідею підпорядкування духовної влади світській, церкви – державі. На чолі держави мав стояти освічений монарх, «*філософ на троні*», що дбає про інтереси народу, освіту, розвиток науки. То і є основа історичного прогресу, джерело сили держави й доброти народу.

Таким чином, у політичній думці України XVI-XVIII ст. поширювалися популярні в ті часи у Західній Європі ідеї суспільного договору, природного права, конституціоналізму, що застосовувався до умов України, Росії в цілому, результатом чого стало, зокрема, вчення про освічений абсолютизм, поширюване діячами Києво-Могилянської академії.

3. Політична думка України XIX-поч. XX ст.

На поч. XIX ст. українські землі були поділені в основному між двома континентальними імперіями Європи – Австрійською та Російською. На підросійській Наддніпрянщині України після ліквідації Гетьманщини, Запорозької Січі та залишків місцевого самоврядування політична думка переживала період занепаду.

Осмислення ситуації, що склалася, відбувалася в прихованих формах таємних товариств і творчості анонімних авторів. Такими товариствами були декабристи, Товариство об'єднаних слов'ян, Кирило-Мефодіївське братство та ін.

Діяльність таємних товариств активізувалася в середині XIX ст., коли нагально постали проблеми ліквідації кріпацтва. Важливою віхою в розвитку української політичної думки стала діяльність Кирило-Мефодіївського братства.

Кирило-Мефодіївське братство. Виникло в 1845-1846 рр. З ініціативи чиновника канцелярії Київського генерал-губернатора М.Гулака, ад'юнкта Київського університету М.Костомарова та студента університету В.Білозерського. До них приєдналися Т.Шевченко, П.Куліш, О.Максимович, Г.Андрузький, О.Навроцький та інші. Ставилася мета об'єднати всі слов'янські народи у єдину федеративну республіку. Обстоювали ідеали свободи, рівності, братерства усіх слов'янських народів, відкидали усі форми поневолення слов'ян, виступали проти самодержавства та кріпосного права.

Після 15 місяців існування братство було розгромлене. За результатами слідства членів братства засудили до різних термінів ув'язнення, але їх ідеї лягли в основу подальшого розвитку української політичної думки. Серед програмних документів був статут, у якому визначалася мета – духовне та політичне єднання слов'янських народів, у федерації якого кожен збереже свою самостійність і матиме народне правління. Форми правління, законодавство, право власності та освіта базуватиметься на християнських цінностях.

Микола Костомаров (1817-1885). Автор програмного документа братства «*Закону Божого*» («*Книги буття українського народу*»). Ідея твору – український месіонізм, за яким Україна мала виконати волю Божу – рятувати слов'янство. Обґрунтовуючи цю ідею, М.Костомаров робить короткий екскурс в історію, розглядаючи її крізь призму історичних народів. У поглядах на державу М.Костомаров виходив з того, що всяка влада походить від Бога і не може бути абсолютною, самодержавною. Засуджуючи самодержавство, М.Костомаров водночас бачив і недоліки республіканського устрою, який не дає гарантій захисту від сваволі влади «багатьох царків».

Перевагу він віддавав такому республіканському устрою, де влада є виборною, змінною та підзвітною народним зборам. Найдоцільнішою формою державного устрою він вважав федерацію у поєднанні з республіканською формою правління. Очолювати як кожен окрему республіку, так і їхній союз мали виборні особи. Усі суб'єкти федерації повинні мати однакові основні закони, систему мір, єдину грошову систему, свободу торгівлі та ліквідацію внутрішніх митниць, єдину центральну владу, якій належить управління збройними силами та зовнішніми зносинами.

Тарас Шевченко (1814-1861) справив великий вплив на політичні погляди членів Кирило-Мефодіївського братства силою свого поетичного слова, хоча у його творах і немає цілісної політичної концепції, а мова йде про погляди на окремі проблеми державності, соціально-політичні відносини, суспільного ладу в цілому.

Політичний світогляд Т.Шевченка у своєму розвитку пройшов кілька етапів. Перший: позначається романтизмом та ідеалізацією козацького минулого, але вже й тоді намагається з'ясувати причини тяжкого становища українського народу. Поема «Гайдамаки» - розбрат і чвари.

Другий – найплідніший період творчості (тривав з часу повернення в Україну після звільнення з кріпацтва й до розгрому Кирило-Мефодіївського братства). Різко засуджує самодержавство, класове розшарування всередині українського народу. Причини тяжкого становища українського народу вбачає не лише в зовнішніх, а й у внутрішніх чварах. Неприязнь до козацької старшини – шукали собі іноземних покровителів. Неоднозначне ставлення до Б.Хмельницького.

Особливе місце в політичних поезіях Т.Шевченка посідає боротьба народів за національне визволення. Колонізаторська політика царизму розкрита в поемі «Кавказ». Мріяв про соціальну рівність і політичні свободи ідеалом для нього була демократична республіка. Засуджував самодержавство, кріпаччину, соціальне розшарування, колонізаторство.

Михайло Драгоманов (1841-1895), визначний український історик, етнограф, літературознавець, публіцист. Народився у дворянській сім'ї в м. Гадячі на Полтавщині.

У 1863 р. закінчив історико-філологічний факультет Київського університету і протягом 1864-1875 рр. працював у ньому приват-доцентом на кафедрі всесвітньої історії. У своїх працях викривав русифікаторську політику царизму стосовно неросійських народів, за що був звільнений з університету.

У 1876 виїхав до Женеви, де видавав збірник «Громада» з метою популяризації «українського питання» у світі. У 1889 р. болгарський уряд запросив М. Драгоманова на посаду професора кафедри всесвітньої історії Софійського університету, де працював до кінця свого життя.

Політичні погляди його формувалися під впливом ліберальних і особливо соціалістичних ідей. Перехід від родоплемінної організації суспільного життя до держави він пояснював дією таких чинників, як сім'я, матеріальне виробництво, класова боротьба, концентрація земель унаслідок завоювань.

Не поділяв марксистську тезу про визначальну роль матеріального виробництва в суспільному розвитку. Вважав, що економічна діяльність задовольняє лише одну сторону буття – «Живлення», тоді як є інші не менш важливі – розмноження, пізнання, розваги тощо. Люди прагнуть до спілкування, об'єднання, основними формами яких є громада й товариство.

Поняття «громада» є головним у політичних поглядах Драгоманова. На його думку, головним критерієм діяльності держави є служіння суспільному благу. Суть держави полягає не в її формі, а в правах і свободах, якими наділені громадяни. Політична історія людства є кругообігом трьох основних форм держави – аристократія, монархія і демократія.

Громада і самоврядування мають бути первинною ланкою організації суспільного життя. Стосунки між громадами мають будуватися на федеративних засадах. Громади утворюють федерацію «знизу до гори» – аж до всесвітньої федерації. Головна причина поділу на багатих і бідних у приватній власності. Покінчити з бідністю можна тільки шляхом організації колективної праці при колективній власності громади на землю та знаряддя праці.

Перехід до нового ладу («громадівського соціалізму») можливий еволюційним шляхом демократизації, піднесення культури і свідомості народу. Він виступав проти революційних перетворень. Лібералізм (як відстоювання прав і свобод громадян) має служити засобом у боротьбі за соціалістичний ідеал. Федералізм для нього був визначальним у національному питанні. Заперечував ідею національної державності, політичною формою суспільного життя має бути федерація із громад.

Сергій Подолинський (1850-1891). Стояв на більш радикальних позиціях, ніж М. Драгоманов. На формування його політичних поглядів значний вплив справили М. Зібер, перекладач першого тому «Капіталу» К. Маркса. Однак марксистом не став, вважав марксизм непридатним для умов Росії.

Критикував самодержавство, ставив за мету знищити самодержавство революційним шляхом, завоювання трудящими політичної влади та утворення соціалістичної республіки. Виникнення держави вважав історично прогресивним явищем і доводив, що подальший її розвиток ішов шляхом поглиблення майнової нерівності та посилення панування одного класу над іншим.

Центральним у політичних поглядах Подолинського була ідея соціально-політичної рівності (не лише політичної, а й економічної). У буржуазних державах народні маси реально позбавлені свободи. Склали програму соціалістичних перетворень в Україні, що передбачала надання трудящим рівних політичних та економічних прав, свободи слова і совісті, рівних можливостей для всебічного культурного розвитку.

Основний осередок соціалістичного суспільства - громада. Вона основна для ведення господарства, політичного самоврядування, поєднує в собі законодавчу, виконавчу та судову владу. Форма політичного устрою – народна федерація громад, основана на повному політичному рівноправ'ї та внутрішньому самоврядуванні.

За проектом Подолинського Україна майбутнього має бути спочатку федеративною демократичною республікою, а потім членом всенародного вільного союзу – міжнародної федерації.

На відміну від Драгоманова, який вважав за еволюційний шлях - розвиток до соціалізму, Подолинський вважав революцію у формі збройного повстання: в Західній Європі – пролетаріату за підтримки селян, а в Східній – селянства за підтримки міського населення.

Таким чином, суспільно-політичним ідеалом Подолинського був громадський соціалізм – суспільство, в якому народ сам управлятиме і керуватиме всіма економічними, політичними та культурними процесами. Громадська діяльність і праці М. Драгоманова й С. Подолинського справили вплив на подальший розвиток української політичної думки, зокрема на творчість І. Франка.

Іван Франко (1856-1916), поет, письменник, публіцист і громадсько-політичний діяч, один із організаторів Русько-української радикальної партії, видавав журнал «Життя і слово». За політичну діяльність переслідувався австрійською владою, автор близько 3 тис. літературних творів, публіцистичних і наукових праць. Політичні погляди еволюціонували від громадського соціалізму й захоплення марксизмом до позицій національної демократії та критики марксизму. Світогляд поета формувався в умовах загострення боротьби трудящого селянства й робітництва Західної України проти соціального гніту.

Погляди на державу були близькими до марксистських. Утворення держави він пояснював з виникненням приватної власності та суспільних класів. Найважливішою ознакою держави вважав відокремлений від суспільства управлінський апарат, політична сила, яка протистоїть народу й панує над ним.

Буржуазна держава. Характерні риси: наявність міцної армії, як опори існуючої влади і зниження ролі представницьких органів. Концентрація багатства відбувається в руках нечисленної пануючої верхівки. Конституційність, парламентаризм не ліквідують соціальної нерівності бо парламент представляє інтереси заможних верств, а трудящих робить безправними.

Ці погляди на державу визначали і його негативне ставлення до марксистської ідеї держави диктатури пролетаріату. Така держава теж матиме чиновницько-адміністративний апарат, який стоятиме над народом, і соціальна нерівність не буде подолана. Соціалістичне суспільство Франко уявляв як співдружність людей праці, заснований на господарській рівності, повній громадянській політичній свободі, несумісній з державою.

Політична свобода – це відсутність політичного тиску та управління зверху держави як органу примусу. Народ знизу управляє сам собою, працює сам на себе, сам здобуває освіту й захищається.

У майбутньому суспільстві утвердиться справжнє народовладдя. Основним осередком влади стануть громади. Вони й виконуватимуть усі функції управління суспільством. Переваги він надавав безпосередній демократії, хоча й не заперечував необхідність представницької демократії.

Щодо переходу до соціалізму він висловлював різні думки: як обстоював правомірність радикальних засобів, так і схилявся до мирних форм політичної боротьби. Поділяв ідею про історичну місію пролетаріату.

Національне питання. Закликав інтелігенцію сприяти формуванню української нації, її політичної незалежності, відстоював ідею федерації політично рівноправних народів. Виступав як проти космополітизму Драгоманова, так і проти інтернаціоналізму - марксизму. Розглядав марксизм як продукт певної епохи.

Розвиток української політичної думки на початку ХХ ст.

У цей період остаточно сформувалася і чітко виявилася різними напрямками, основними з яких стали соціалізм, консерватизм, націоналізм і націонал-демократизм.

З середини ХІХ ст. (часу свого виникнення) марксизм набув значного поширення в Європі і став найвпливовішою ідейно-політичною течією. Паралельно з марксизмом розвивався соціал-демократичний напрямок (учення про соціалізм). Особливо популярними стали соціалістичні ідеї на початку ХХ ст. Тоді поширювалися як суто марксистські ідеї – про історичну місію робітничого класу, соціалістичну революцію, диктатуру пролетаріату, так і соціал-демократичні. Найвідомішими продовжувачами соціалістичного напрямку стали **М.Грушевський, В.Винниченко, М.Міхновський, В.Липинський** та ін. У 20-30-х рр. український націонал-комунізм став основою політичної української думки (**О.Шумський, М.Скрипник, М.Хвильовий, М.Волобуєв**).

Соціалізм

М.Грушевський (1866-1934), історик, політичний діяч, голова УЦР. У своїх працях детально дослідив історію українського народу. У статті «*Загальна схема руської історії і справа раціонального укладу історії східних слов'ян*» стверджував, що існують дві руських народності – українсько-руська й великоруська.

У питанні про форму української народності його погляди зазнали певної еволюції – від ідеї федеративних форм організації політичного життя – до ідеї національної незалежності України (від автономії в складі Росії – до незалежної, суверенної держави). Був соціалістом, але марксистські погляди поділяв не в усьому, зокрема, про виникнення держави внаслідок розшарування первісного суспільства.

Винниченко В.К. (1880-1951). Один з організаторів Революційної української партії, член ЦК української соціал-демократичної робітничої партії, заступник голови УНР, голова Генерального Секретаріату – першого українського уряд, Голова Директорії, автор майже всіх декларацій і законодавчих актів України.

Соціаліст, але негативно ставився до його радянсько-більшовицького варіанту (навіть 1920 р. повернувся в більшовицьку Україну, але знову змушений був емігрувати).

Пропагував свій шлях соціалізму – «*колектократію*». Суть його в поєднанні еволюційного і революційного шляхів (мирним шляхом розпочати перетворення приватної власності та засобів виробництва на колективні, а не на державні). Соціалізм – це кооперація.

Національне питання. Пройшов шлях від української автономії до самостійної державності. Перебуваючи в еміграції, докорінно змінив погляди на українсько-російську відносини. Сформоване століттями соціально-політичного устрою Росії притаманне росіянам почуття панівної національності навіть у душі робітника не може швидко зникнути. Так само й почуття сервілізму, прислужництва в українській нації не може зникнути одразу.

Консерватизм

Посідає помітне місце в українській політичній думці початку ХХ ст. Це було спричинене існуванням у 1918 р. Гетьманату **П.Скоропадського**, необхідністю обґрунтування його політико-правових підстав, доведення наступництва монархічно-гетьманських традицій. По-різному це робили три найбільш відомі представники українського консерватизму – **В.Липинський, С.Томашівський, В.Кучабський**.

В'ячеслав Липинський (1882-1931). Налезав до заможного шляхетського роду. Закінчив філософський факультет Краківського університету, під час Першої світової

війни служив офіцером російської армії. Один з організаторів Української демократичної хліборобської партії. У 1918-1919 рр. – посол гетьманського та УНР урядів у Відні. Професор Українського наукового інституту в Берліні, автор понад 200 наукових праць, найвідоміша з них «Листи до братів-хліборобів» (1926), «Україна на переломі 1657-59» (1920), «Замітки до історії українського державного будівництва» (1920).

Послідовно обстоював ідею незалежної українського державності. Тільки власна держава врятує націю від економічного розпаду та кривавої анархії. На перший план він висував демократичний характер української держави.

Питання про форму державного правління було для нього другорядним. Такою формою він вважав (не демократію, більшовицьку диктатуру чи націоналізм), а конституційну монархію. Ідея монархії виступала для нього консолідуючим чинником українського суспільства, яка відповідала державницьким традиціям, започаткованими Б.Хмельницьким. Тому Україна має бути трудовою, правовою і спадковою монархією на чолі з гетьманом.

Такий висновок він зробив на основі аналізу трьох основних форм і методів державного правління: демократії з республікою; охлократії з диктатурою; класократії з правовою (законом обмеженою) монархією. Лише за класократії, яка складається з провідних представників усіх суспільних класів і верств, держава існує для нації.

Гетьман як спадковий монарх репрезентує державу, уособлює її авторитет. Разом з гетьманом управління справами здійснює аристократія – найкращі представники нації, незалежно від їх соціального походження. Аристократія повинна постійно поповнюватися, інтегруватися з іншими соціальними групами.

Нація у Липинського виступає не як етнічна, а як політична спільність, яка включає в себе усіх громадян держави. Забезпечує єдність нації територіальний патріотизм – усвідомлення своєї території, любов до землі, почуття єдності, віросповідання тощо.

Умовою побудови держави і формування нації він вважав її релігійну єдність.

Стефан Томашівський (1875-1930), галицький історик. Праці «Українська історія», «Під колесами історії» (1925), «Про історію, героїв і політику» (1929). Державницька концепція С.Томашівського ґрунтується на ідеї особливої ролі Галичини та уніатської церкви в українському державотворенні. Витоки української державності він вбачав у Галицько-Волинській державі XIII-XIV ст. Основними чинниками його концепції є земля, нація і держава. Становленню самостійної української держави мають сприяти територіальний патріотизм і національна ідея.

Майбутня українська держава має формуватися на основі політичної автономії західноукраїнських земель (спиратися на традиції Галицько-Волинського князівства).

Важлива роль в державотворенні відводиться уніатській церкві. Тому українська державність виступає у формі клерикальної монархії. Історичні дослідження С.Томашівського, як і Грушевського та Липинського, є класичним прикладом державницького пояснення українського народу.

Василь Кучабський (1895-1945). Мав певний вплив на розвиток консервативного напрямку. Праці «Більшовизм і сучасне завдання українського народу» (1925), «Україна і Польща» (1933). Висновки робив на основі дослідження української державності у 1917-1920 рр. Причини поразки вбачає у відсутності єдиного керівництва і непродуманих питань державного будівництва. Суперечності Гетьманщини і полягали в тому, що демократія стала в опозицію до гетьмана, а вона не спиралася на підтримку народу. Найбільш придатна форма влади для України – монархія, сформована з людей «військового духу і звання».

Справу створення української держави може вирішити не етнічне об'єднання у межах чужої держави, а формування психологічного складу нації на певній території проживання. Необхідною умовою є національна ідея, для чого потрібен український П'ємонт (північно-західна область Італії – центр національно-визвольного руху за об'єднання розділеної Італії у XVIII-XIX ст.). В Україні – це Галичина. Як людина військова, свою концепцію формування держави називав «позитивним милітаризмом», а одним із головних завдань українського консерватизму – формування провідної верстви одного або кількох класів, об'єднаних вірністю до монарха.

Націоналізм

Найвідомішими представниками цього напрямку української політичної думки були **М. Міхновський, Д. Донцов, М. Сціборський**. Вони вважали, що до революції 1917 р., коли Україна отримала реальний шанс здобути політичну самостійність, нація прийшла ідеологічно невідповідною, а найголовніше неготовими виявилися її провідники, які часто поступалися національними інтересами на користь соціальних демагогів з привабливими гаслами.

Ідеологи націоналізму вважали своїм обов'язком формувати національну свідомість українського народу, сприяти здобуттю незалежної держави. Пропагували ідею національної винятковості українського народу, негативно ставилися до інших, особливо російського народу.

Микола Міхновський (1873-1924), громадський і політичний діяч. Навчаючись на юридичному факультеті Київського університету приєднався до таємної організації «Братство Тарасівців» (1893) і розробив її політичні засади.

У 1900 р. опублікував у Львові брошуру «*Самостійна Україна*», яка стала програмним документом утвореної у тому ж році у Харкові Української революційної партії. Вважається першим програмним документом українського націоналізму.

Як юрист, він розглядає правові підстави перебування України у складі Московської держави згідно з Переяславською угодою 1654 р., після чого московський цар не мав втручатися у внутрішні справи України, а Україна порушити угоду і здобути політичну самостійність.

Висунув ідею національного солідаризму, ідея якого найповніше була сформульована в «**10 заповідях Української народної партії (УНП)**». У своїх громадській і політичній діяльності він сповідував ці заповіді упродовж усього життя.

Автор конституційного проекту «*Самостійна Україна*» (1905), за яким Україна мала бути президентською республікою з двопалатним парламентом - Радою представників і Сенатом. Засновник українського національного руху.

Дмитро Донцов (1883-1973), публіцист, громадсько-політичний діяч, головний ідеолог українського національного руху. Член Української соціал-демократичної партії, Партії хліборобів-демократів, редактором низки періодичних видань, автор численних творів, найвідоміші «*Підстави нашої політики*» (1921), «*Націоналізм*» (1926), «*Дух нашої давнини*» (1944).

Мету існування нації вбачав не в матеріальних, а в духовних благах. Заперечував традиційний український націоналізм, раціоналізм, лібералізм і соціалізм, федералістичні та автономістичні ідеї. Натомість він сформулював концепцію нового – інтегрального, або чинного українського націоналізму. Інтегральний націоналізм передбачає своєрідну форму світогляду, покликати об'єднати населення в народ і перетворити його в націю. Чинність – означає дійовість.

Вихідною ідеєю інтегрального націоналізму є ідея переорієнтації українства на Захід, відхід від Росії, як несумісного з нею за історичними політичними традиціями, національними звичаями, способом життя. За Донцовим, росіянам характерні абсолютизм і правовий нігілізм, тоді як Україна культурою, засадами в соціальному й політичному житті залишилася з Європою. Політична та ідеологічна концепція Донцова викладена в його праці «Націоналізм».

Необхідною умовою національного поступу, перетворення маси в націю Донцов вважав формування національної еліти як державотворчого елемента. Цей елемент він називав по-різному: аристократією, провідною верствою, ініціативною меншістю, правлячою кастою. Причина всіх історичних бід українців полягає у виродженні державотворчого елемента, а не в географічному розташуванні чи національній свідомості широких мас.

Тому першочергове завдання українського націоналізму є формування саме провідної верстви, гідної завдань, що стоять перед нацією. Д. Донцов рішуче заперечував ідею федералізму, яка була провідною в українській політичній думці XIX ст. Він виступав за повну незалежність української держави у формі селянської дрібнобуржуазної республіки і вважав, що політичний сепаратизм, спрямований проти російської державності, є необхідною умовою виживання української нації.

Микола Сціборський (1897-1941) запропонував свою модель майбутньої української державності. Один із лідерів ОУН. Був офіцером УНР, з 1920 р. – в еміграції. Праці: «Робітництво і ОУН», «ОУН і селянство», «Націократія», «Нарис проекту Основних Законів (Конституції) Української держави». Став автором політичної доктрини нового націоналізму Донцова. Вона ґрунтувалася на концепції національної революції, яка мала проводитися «власними силами української нації». Рушійна сила - селянство. Підставою революції – приватна власність на землю. Гостро критикував демократію, соціалізм і монархізм, сформулював концепцію націократії – «режим панування нації у власній державі, що здійснюється владою усіх верств відповідно до їх функцій у представницьких органах управління. Гасло – «Держава вище партій і класів». Заперечував право політичних партій на управління державою.

Націонал-демократизм

Зародився в Галичині наприкінці XIX ст. і був пов'язаний із державницькими ідеями І. Франка та Ю. Бачинського. Згодом набув поширення у Наддніпрянщині серед діячів, які перебували на соціалістичних позиціях і поступово еволюціонували від ідей федералізму до ідей національно-державної незалежності. Цьому сприяло усвідомлення провини українських соціалістів за поразку національної революції 1917-1920 рр.

Типовими представниками вважаються **С. Дністрянський**, **В. Старосольський**, **О. Бочковський**. Національне питання вони пропонували вирішувати в демократичних формах. Вони визначали право кожної нації на самовизначення.

Станіслав Дністрянський (1870-1936), галицький правознавець. Праці: «Нові проекти української конституції» (1920), «Нова держава», «Погляд на теорію права і держави» (1925).

Сформулював концепцію, провідною ідеєю якої є право кожної нації на автономію та державну незалежність. Кожна нація має право на самовизначення на її етнічній території. В основу концепції поклав теорію суспільних зв'язків: сім'я, рід, плем'я, народ, держава, класи, партії, товариства, церква. Майбутню державу уявляв як народну республіку.

Володимир Старосольський (1878-1942), правознавець. Свою теорію побудови української державності сформулював на поєднанні національного й соціально-класового чинника. Праці: «Теорія нації» (1922), «Політичне право», «Державне і політичне право» (1924). Виходив з того, що в розумінні нації існують два підходи: автоматичний і психологічний.

Автоматичний – трактує націю як суміш кількох людських одиниць (мова, культура, територія – такі ознаки).

Психологічний – окрема цілісність, суб'єкт з власним життям, долею, ідея врахування соціально-класового чинника, інтересів усіх суспільних верств є актуальною і для сучасної України.

Ольгерд Борковський (1885-1939), соціолог. Праці: «Боротьба народів за національне визволення» (1932), «Народження нації» (1939), «Життя нації» (1939) – усі про національне самовизначення українського народу. Розглядає націю як духовну спільність, ґрунтується на національній свідомості та прагненні до волі.

Таким чином, націонал-демократичний напрям української політичної думки уникає крайнощів марксистського соціалізму з його абсолютизацією класового чинника суспільного розвитку й націоналізму, який абсолютизує чинник національний, розуміючи націю лише як етнічну спільність. В сучасній Україні його представники – Українська республіканська партія.

4. Обґрунтування новітньої української державності

«Декларація про державний суверенітет» - 16 липня 1990 р.

Основні положення:

1. Україна, як суверенна держава, реалізує своє право на самовизначення в існуючих кордонах.

2. Єдиним джерелом державної влади в республіці є народ України, який складають її громадяни. Від імені народу має право виступати лише Верховна Рада України.

3. Україна є демократичною державою, механізм якої функціонує у відповідності з принципами розподілу влади між законодавчою, виконавчою та судовою.

4. Україна має своє громадянство, де всі рівні перед законом, незалежно від походження, соціального і майнового стану, расою та національної належності.

«Акт проголошення незалежності України» - 24 серпня 1991 р.

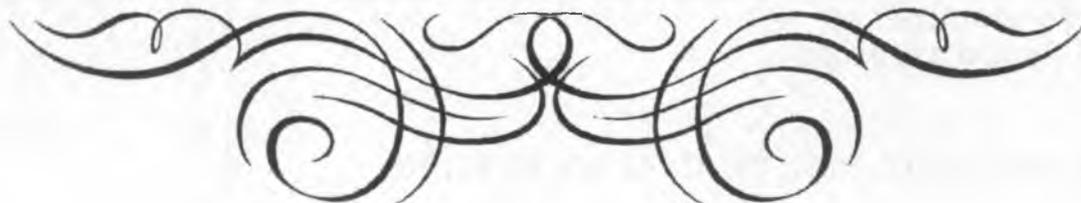
«...у зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 р. продовжуючи тисячолітню традицію державотворення, виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародними правилами, здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної української держави – Україна. Територія її є неподільною і недоторканою. Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і Закони України».

«Конституція України» - Основний Закон України: 28 червня 1996 р. В розділі I проголошено: (Ст.1.) Україна є суверенна, незалежна, демократична, соціальна, правова держава.

Україна є унітарна держава. Її територія в межах існуючого кордону є цілісною і неділимою. Вона становить 603,7 тис. кв. км., або більша, ніж територія Англії, Бельгії,

Голландії, Португалії, Греції, Швейцарії – разом узятих. Зі Сходу на Захід її землі простягаються до 1300 км (від приток Дону до берегів Криму). Із Півночі на Південь – 900 км (від полісся до берегів Криму).

Україна має м'який помірний клімат і відзначається родючістю ґрунтів, різноманітністю рослинного і тваринного світу, багатством природних копалин. Ставши незалежною демократичною державою, Україна ввійшла у міжнародну співдружність цивілізованих країн як її повноправний член, її визнали усі країни світу, з якими налагоджуються економічні і культурні взаємини.

ЛЕКЦІЯ V

ДЕМОКРАТІЯ У ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

План

1. Сутність та ознаки демократії.
2. Демократія – форма державно-політичної організації життя суспільства.
3. Теорія демократії.

Література [2; 3; 21; 29; 37; 43; 52; 58; 67; 73]

1. Сутність та ознаки демократії

На сучасній політичній мові термін «*демократія*» - один із найбільш вживаних і багатозначних. Вживання цього слова виходить далеко за межі його першопочаткового, етимологічного значення.

У своїй історично першій, античній формі демократія схилялася до колективістської моделі. Вона була заснована на спільній зацікавленості вільних громадян у збереженні рабовласництва, а також передбачала ряд соціальних привілеїв. Для античної демократії було характерним фактичне ототожнення влада більшості над меншістю і беззахисність перед державою. Ця демократія схилялась до виродження в охлократію – владу натовпу, а потім – деспотію (*наприклад, засудження до смерті мислителя того часу Сократа, вигнання філософа Анаксогора та ін.*).

В цілому ж в античній демократії колективістські риси були виражені менш яскраво, ніж в її наступних теоріях і реальних моделях, тому що в Стародавній Греції і Римі все-таки збереглася приватна власність і пов'язана з нею автономія особистості, а також не отримали розвитку масові комунікації, що створювали можливість тотально контролювати населення.

У ранній період свого існування у Стародавній Греції демократія розумілася як особлива форма, різновид організації держави, при якій владою володіє не одна особа (*як при монархії*) і не група осіб (аристократія чи олігархія), а всі громадяни, які користуються рівними правами на управління державою. Тому у перекладі з грецької мови «*демократія*» означає «*владу народу*».

Тлумачення поняття «*демократія*» пов'язане з різними підходами до його розуміння й аналізу.

- **По-перше**, етимологічно значення його пов'язане зі змістом таких понять, як «*авторитаризм*», «*тоталітаризм*» і використовується для характеристики типу держави і політичної системи в цілому.

- **По-друге**, трактування більш широке – як форма устрою будь-якої організації, заснованої на принципах рівноправ'я її членів, з періодичною вибірністю органів управління і прийняттям рішень більшістю голосів (партійна, профспілкова, тощо).

- **По-третьє**, як заснований на певній системі цінностей ідеал суспільного устрою (свобода, рівність, права людини і повага до меншості, народний суверенітет тощо).

• По-четверте, як світоглядний ідеал, перетворюючись у мету діяльності людей, дає початок певного соціального руху (*боротьба з абсолютизмом за ліберальні цінності, у ході історії поступово розширяє діапазон своєї мети*).

Неоднозначність у тлумаченні поняття «демократія» у багатьох випадках пов'язана з різними підходами до його розуміння й аналізу. З давніх часів існують два головних підходи: нормативний і описово-імпіричний.

Нормативний – передбачає конструювання ідеальної моделі демократії, обґрунтування її переваги порівняно з іншими формами правління, аналіз шляхів здійснення демократичного ідеалу.

Описово-імпіричний абстрагується від ідеалів і апіорних оцінкових суджень, аналізує демократію у тому вигляді, в якому вона існує в дійсності.

Демократія як влада народу або *«правління народу, вибране народом і для народу»* (А.Лінкольн) виступає швидше ідеалом, привабливою утопією, ніж характеристикою реальних демократичних держав.

Це поняття вміщує в собі внутрішню суперечливість, адже влада народу в тому розумінні слова означає самоуправління народу, а отже й заперечення політичного панування, спеціального апарату примусу та інших атрибутів держави, однією з форм якої і є реальна демократія.

Іншими словами, справжнє народовладдя несумісне з існуванням держави і демократії як її різновиду.

Насправді ж демократія ніде і ніколи не існувала без держави.

Відмирання ж держави або заміна її суспільним самоуправлінням є утопією.

Отже, в основному демократія як народовладдя являє собою утопічний ідеал, який все ж має важливе нормативне значення, оскільки він виступає як орієнтир, мета політичного розвитку суспільства.

Реальна демократія у кращому випадку – влада більшості над меншістю, у гіршому – панування добре організованої меншості над більшістю, що опирається на економічну й інформаційну влади і яка здійснюється при формальній згоді громадян.

Різні демократичні держави, сучасні і ті, що існували, суттєво відрізняються, але тим не менш вони мають ряд спільних, об'єднуючих рис:

• визнання народу джерелом влади, сувереном у державі. Суверенітет полягає в тому, що саме народу належить установча, конституційна влада в державі. Він вибирає своїх представників і може періодично змінювати їх, або брати безпосередню участь у розробці й прийнятті законів шляхом народних ініціатив та референдумів;

- рівноправ'я громадян, рівність їх виборчих прав;
- підкорення меншості більшості під час прийняття рішень і їх виконання;
- виборність головних органів держави.

Будь-які демократичні держави будуються на базі даних фундаментальних рис.

Обґрунтування різних трактувань демократії, її вплив на суспільство міститься у різних теоріях демократії. Щоб розібратися у них, необхідно виробити критерії їх класифікації. Такі критерії першочергово пов'язуються з ознаками демократії.

Ознаки демократії:

• Найголовніша ознака демократії – визначення народу верховним джерелом і контролером влади. Вона має два головних аспекти: а) взаємовідносини народу,

соціальної групи й особистості, що дозволяє уточнити, як трактується сам народ, що конкретно розуміється під суверенітетом народу; б) участь народу, має у формуванні й здійсненні влади (що дає відповідь на питання «хто і як приймає рішення, бере участь у управлінні демократичною державою?»).

- Права і свободи, якими реально володіє кожна людина в суспільстві: свобода слова, друку, зборів, право на рівну захищеність законом тощо.

- Свобода засобів інформації. ЗМІ покликані оперативно й об'єктивно інформувати людей про внутрішньо-та зовнішньополітичні події для того, щоб особа могла усвідомлено розбиратися у питаннях політичного життя.

- Рівність усіх громадян перед законом. Усі мають право на рівну захищеність законом. Держава покликана встановити рівноправні відносини між усіма громадянами, утверджувати рівність усіх громадян перед законом.

- Система стримувань і противаг. Вона включає у себе два основні елементи – федералізм і розподіл влади. Федералізм – це розподіл управлінських функцій між центральними і місцевими органами влади. Розподіл влади – розподіл владних функцій між законодавчою та судовою гілками влади. У системі стримувань і противаг входить і контроль за діяльністю органів влади зі сторони виборців.

- Наявність політичного й ідеологічного плюралізму. Плюралізм передбачає багатоманіття ідей, теорій, багатопартійність. Він не дозволяє узурпувати владу одній політичній силі, що може привести до диктатури та тиранії.

- Можливість громадян відкрито висловлювати та виражати свій протест проти політики уряду, інших політичних та суспільних структур. Форми протесту – найрізноманітніші: демонстрація, пікети, петиції, страйки, марші протесту тощо.

Принципи демократії:

- Принцип більшості. Рішення вважається прийнятим, якщо його підтримує більшість усіх тих, хто бере участь у прийнятті рішення. Проте права меншості захищаються демократичними законами та політичними інститутами держави.

- Право меншості на опозицію. Більшість і меншість громадян рівні у своїх правах і свободах. Безвладна меншість повинна мати можливість для створення опозиції в суспільстві. Більшість не повинна придушувати інакодумство. Опозиція має право вільно розповсюджувати свої ідеї в суспільстві.

- Принцип компромісу та консенсусу. Демократія розглядається як сукупність прав і норм, спрямованих на подолання конфлікту між суб'єктами політичного процесу.

- Принцип активної участі громадян у політичному житті суспільства. Демократія стабільна тоді, коли у її розвитку бере участь значна частина громадян. Вони повинні знати проблеми, з якими стикається суспільство, щоб зробити компетентний вибір на виборах, інакше політичне невігластво породжує апатію, яка в свою чергу приводить до диктатури.

2. Демократія – форма державно-політичної організації життя суспільства

Більшість дослідників трактують демократію як державний лад, що заснований на принципах народовладдя і гарантує участь громадян у вирішенні державних справ. Залежно від світоглядних політичних уподобань, вони включають у поняття демократичної влади різний набір цінностей, починаючи від ліберальних вимог свободи і рівності особи, її автономності в стосунках з державою і закінчуючи запереченням доцільності активної участі в політичному житті широким

мас і зведення демократії до певних правил політичної гри, яку ведуть групи правлячої еліти, змагаючись за владу.

Слід погодитися зі слухними зауваженнями голландського політолога Лійпхарта, що «*демократія*» - це поняття, яке рішуче не піддається визначенню, але все ж таки, «*не є системою влади, яка повністю втілює всі демократичні ідеали, а лише системою, яка в достатній мірі до них наближається*».

Проблема демократії в суспільно-політичному житті є однією з центральних у політології, яка ще з античних часів розглядала демократію як органічну складову цивілізованого суспільства.

Демократія – це форма державно-політичного устрою суспільства, яка ґрунтується на визнанні народу джерелом і носієм влади, на прагненні забезпечити справедливість, рівність, добробут усіх людей, що населяють певну державу.

Демократія виникла разом із появою держави. Уперше це поняття згадується у працях мислителів Давньої Греції. У класифікації держав, запропонованій Аристотелем, воно означало «правління всіх», на відміну від аристократії («*правління обраних*») і монархії («*правління одного*»).

Кожній історичного типу державі, кожній суспільно-економічній формації відповідала своя форма демократії. У рабовласницькій демократії (Афіни, республіканський Рим) раби були вилучені з системи громадянських відносин.

Правом обирати державних чиновників користувалися тільки вільні громадяни, які брали участь у народних зборах, володіли майном тощо.

За феодалізму елементи демократії почали зароджуватися у формі представницьких установ, що обмежували абсолютну владу монарха (парламент в Англії, Генеральні штати у Франції, кортеси в Іспанії, Державна дума в Росії, Військова Рада в Запорозькій Січі).

Великий прогрес у розвитку демократії започаткували утвердження капіталізму й перемога буржуазних революцій в Англії, Франції, інших країнах. Ліквідація кріпацтва і скасування феодальних привілеїв зумовили появу комплексу демократичних інститутів і процедур, більшість із яких використовуються й нині.

Життя розвінчало міф про «*соціалістичну демократію*», яка нібито була вищим типом демократичного устрою суспільства. За ті часи сталося не розширення й збагачення змісту демократії, а навпаки – звуження й згортання (репресії, обмеження прав і свобод і т. ін.). Демократизм суспільства був декоративним, хоча пропаганда нав'язувала ілюзію народовладдя. Розпочатий у роки хрущовської «відлиги» процес демократизації суспільного життя було спершу загальмовано, а потім і взагалі згорнуто. Непослідовним виявився курс і в перебудовний період. Значною мірою труднощі переходу до демократичних форм організації суспільства зумовлені дією тоталітарних і авторитарних традицій.

Для утвердження демократії необхідна висока політична культура населення, і саме в процесі демократизації така культура формується. Утвердитися повністю й відразу демократія не може. Для цього необхідно здійснити комплекс заходів у різних сферах суспільного життя, змінити існуючі суспільно-політичні структури, сформувати демократичний тип політичної культури.

Демократія – явище, що постійно розвивається. А осмислення поняття «*демократія*», її органічних ознак дає можливість оцінити напрям розвитку певної політичної системи, її відповідність демократичним ідеалам і цінностям.

Поняття «*демократія*» використовується не тільки для характеристики історичних типів державно-політичного устрою, а й на означення політичного процесу з відповідними методами й процедурами, що забезпечується участю народу в управлінні державою, всіма суспільними справами. Вживається воно і стосовно організації та діяльності окремих політичних і соціальних структур у різних сферах суспільного життя (виробнича, партійна, профспілкова, учнівська, управлінська демократія).

Важливу роль у суспільному житті виконує пряма (безпосередня) демократія.

Пряма (безпосередня) демократія – порядок, за яким рішення ухвалюється на основі безпосереднього і конкретного виявлення волі й думки усіх громадян.

Однією з форм демократії є вибори на основі загального виборчого права. Добровільно беручи участь у них, громадяни в демократичному суспільстві мають можливість безпосередньо впливати на формування органів влади різних рівнів.

Виявом прямої демократії є референдуми, які проводять з метою ухвалення закону або інших рішень на основі волевиявлення народу щодо найактуальніших питань державної політики і суспільно-політичного життя загалом. Генетично такі процедури сягають у плебісцит Римської республіки, народні збори (віче, рада) Києва, Новгороду, Пскова, Запорозької Січі, на яких загальним голосуванням вирішувалися важливі проблеми.

Власне референдум уперше був проведений у Швейцарії 1449 р. щодо її фінансового становища. Відтоді референдуми стали поширеним в європейських країнах. Всенародні голосування під час референдумів мають як законодавчу силу, так і консультативний характер, а їхні результати в демократичному суспільстві завжди мають непересічне значення.

Формою прямої демократії є всенародні обговорення законопроектів, які ефективно використовуються в багатьох країнах. Проте процедура таких обговорень може мати й пропагандистський характер, оскільки сотні тисяч зауважень і пропозицій громадян здебільшого беруть до уваги лише на рівні уточнень, окремих поправок, обминаючи концепції законопроектів. Останнім часом проводять опитування суспільної думки і враховують їх результати для ухвалення рішень. Крім прямої демократії, існує і представницька.

Представницька демократія – це порядок розгляду і вирішення державних і громадських питань повноважними представниками населення (виборними або призначеними).

Саме інститути представницької демократії відіграють першочергову роль у процесі ухвалення рішень. Особливо вагоме значення в системі цієї демократії мають парламенти, склад яких формується через загальні вибори і яким громадяни делегують свої повноваження для здійснення законодавчої влади. Крім парламентської форми, як великого надбання цивілізації, носіями представницької демократії є й інші виборчі органи влади.

У сучасних демократичних суспільствах формування державної політики на всіх рівнях відбувається переважно в представницьких установах і закладах, де працюють професійні політики та управлінці. Політологи навіть виокремлюють професійну демократію. Це зумовлено притаманними сучасній цивілізації проблемами, розв'язання яких часто неможливе засобами прямої демократії. Надійними інструментами вироблення оптимальних рішень на основі виявлення волі народу є поєднання різних форм прямої та представницької демократії.

Критерії прямої і представницької демократії. Від критеріїв (ознак, показників) демократії залежить не тільки оцінка зрілості суспільства, а й визначення напрямків його подальшої демократизації. Кожна нова історична епоха вносила корективи до критеріїв демократії. Загальноприйнятий і найважливіший серед них :

1. Можливість громадян брати активну участь в управлінні, у вирішенні державних і громадських справ. Суспільство не може бути демократичним, якщо його громадяни позбавлені такої можливості.

Історичний досвід свідчить, що всі намагання кардинально оновити життя були приречені на невдачу, якщо вони не підкріплювалися активними залученнями громадян до вироблення рішень та їх втілення в життя. Народовладдя й самоуправління передбачають свободу вибору народом компетентних керівників, а також можливості впливати на них і в разі потреби замінювати їх достойнішими й компетентнішими. Найважливішим є створення умов для управління усіма справами суспільства від імені народу, в інтересах народу і для здійснення управління самим народом. Лише за таких умов відбувається інверсія суб'єктно-об'єктивних відносин (бути не тільки об'єктом, а й суб'єктом).

2. Першочергове значення має впровадження самоуправлінських засад, звичайно, не на суто громадських. «Чисте» самоврядування навіть у віддаленій перспективі навряд чи зможе заступити державні форми і механізми управління, існуючи поряд з ним і в них, переплітаючи і поглиблюючи завдяки цьому демократизм усієї політичної системи. Це не виключає повернення державою суспільству невластивих їй функцій, оскільки державна монополія на них зумовила глибоку кризу економічного і соціального життя.

3. Важливе значення, з огляду на зазначене вище, має підвищення статусу і розширення повноважень місцевих органів влади, що є загальновизнаним показником демократизму суспільства. Якщо для тоталітарної чи авторитарної держави характерна безправність місцевої влади, то в демократичному суспільстві здійснюється ретельно продуманий і раціональний розподіл компетенцій та повноважень різних рівнів влади.

Внаслідок такого розподілу місцеві органи в демократичних країнах мають реальні права самоуправління. Центральна влада не втручається у сферу компетенцій місцевої влади, хоча за федеративної моделі державного устрою неухильно дотримується принципу верховенства федеральних законів над рішенням місцевих органів влади. Прерогативою місцевої влади є такі важливі сфери суспільного життя, як освіта, охорона здоров'я, підтримання правопорядку, будівництво доріг тощо.

4. Серед головних критеріїв демократичності суспільства – наявність фундаментальних прав і свобод людини. Нормою сучасної політичної культури стає розуміння пріоритетності (верховенства) прав людини над будь-якими іншими правами та інтересами (класовими, партійними, національними та ін.), розуміння цих прав і свобод як абсолютної цінності, без якої демократія неможлива. Справжній демократизм вимагає усунення дистанції між проголошеними правами та їх реальним втіленням. Звісно, проблема прав людини є вічною, оскільки ніколи не настане такий час, коли права та свободи досягнуть абсолютної досконалості. Для досягнення суспільного поступу необхідно дотримуватися принципів демократії.

3. Теорія демократії

Головна суперечність демократії – це суперечність між ідеєю демократії як повновладдям народу і неможливістю її практичного здійснення. Англійський філософ

Карл Леппер (1902-1994) вважав демократію не тільки неможливою, а й недоцільною. Демократія в прямому її розумінні (як безпосередня влада народу) неможлива навіть суто технічно, бо немає таких механізмів, які б забезпечували пряме народоправство з будь-якого державного питання на всіх рівнях.

Більше того, таке народоправство недоцільне й з точки зору ефективності державної влади, оскільки абсолютна більшість народу некомпетентна у вирішенні конкретних справ управління державою і суспільством. До того ж, правляча більшість, як і народ у цілому, за певних умов, може бути таким же тираном, як і одноособовий деспот.

Теоретичне вирішення суперечності між ідеалом демократії та її реальності знаходить свій вияв в існуванні багатоманітних концепцій демократії. Історично першою такою концепцією та формою її практичного втілення була

Класична ліберальна демократія

Вона найповнішою мірою ґрунтується на перелічених вище принципах демократії. Головна ідея лібералізму – ідея індивідуальної свободи. Відповідно до неї ліберальна демократія на перший план ставить громадянську свободу як незалежність особистого життя індивіда від політичної влади.

Забезпечення громадянської свободи ґрунтується на реалізації передусім особистих прав і свобод індивіда: право на життя і недоторканість особи, право на свободу і на спротив насильству, право на власність і вільну економічну діяльність, свободи приватного життя – недоторканості житла, таємниці листування, свободи пересування й вибору місця проживання тощо.

А наявність в індивіда політичних прав і свобод надає йому можливість брати участь у здійсненні державної влади, впливати на державу з метою задоволення особистих і спільних інтересів і потреб.

Ліберальна демократія не заперечує безпосереднього волевиявлення народу, але віддає перевагу представницькій демократії, яка дає змогу найповнішою мірою поєднати ідеал демократії та можливості його практичного здійснення. Відповідно, демократію розуміють як відповідальне правління, уряд, здатний приймати рішення і нести з нього відповідальність.

Основними елементами представницької демократії визначаються конституційність та обмеження політичного панування. Тому ліберальну демократію називають іще конституційною демократією, за якої воля народу проявляється не повною мірою, безпосередньо, а делегується представникам, які в процесі прийняття політичних рішень виражають цю волю самостійно і під власну відповідальність.

Лібералізм виник і розвивався як ідеологія буржуазії. Відповідно класична ліберальна концепція демократії та її практичне втілення відбивали інтереси передусім цього суспільного класу. Притаманна лібералізму абсолютизація індивідуальної свободи спричиняє соціальну поляризацію суспільства, загострення класової боротьби, породжує політичну нестабільність.

Плюралістична демократія (від лат. множинний)

Така демократія ґрунтується на врахуванні всієї множинності, багатоманітності соціальних інтересів. Основною ознакою її є відкритий характер прийняття рішень через представницькі органи влади. Прийняття органами влади рішень в таких умовах є результатом взаємодії і конкуренції різних політичних сил, насамперед політичних партій та багатоманітних груп інтересів.

У контексті плюралістичної демократії політична система суспільства розглядається як механізм, що забезпечує баланс інтересів класових, демографічних, професійних, територіальних релігійних і подібних груп та їх організацій. Кожна з них впливає на формування політики, проте жодна не займає монопольного становища.

Відбувається дріблення політичної влади між державними і громадськими інститутами. Різноманітні соціальні інтереси, в тому числі інтереси трудящих, якнайповніше враховуються. Якщо певна соціальна група вважає, що здійснювана політика не відповідає її інтересам, вона має можливість домагатися відкритого обговорення відповідних проблем і прийняття необхідних політичних рішень.

Концепція плюралістичної демократії була найвпливовішою і поділялася більшістю політологів у 60-ті на поч. 70-х рр. ХХ ст. На перший погляд, плюралістична демократія - це демократія для всіх. Проте вона не позбавлена недоліків. Одним із них є те, що для задоволення інтересів і потреб певних суспільних груп та участі у здійсненні державної влади, їм потрібно надавати певні пільги і привілеї. Але закріплення будь-яких привілеїв і пільг для тих чи інших соціальних груп суперечить одному з основних принципів демократії – рівності всіх громадян перед законом. Розширення фактичної рівності ставить під загрозу такий основоположний принцип демократії, як свободу.

Крім того, концепція плюралістичної демократії абсолютизує можливості політичного представництва соціальних інтересів через політичні партії і різноманітні організації як групи інтересів. Рядові члени партій і громадських організацій реально відіграють у них другорядну роль, а основні рішення приймаються їх керівниками, причому не завжди в інтересах тих же рядових членів.

Нарешті, нереальна сама установка концепції плюралістичної демократії на те, що все населення буде представлене в партіях і групах інтересів, що ці об'єднання будуть рівними за своїм політичним впливом. Найбільшим вплив на політику в країнах з розвиненою ринковою економікою справляють різноманітні підприємницькі структури, особливо загальнонаціональні, галузеві та міжгалузеві об'єднання підприємців. Саме вони мають найширші матеріальні й фінансові можливості для впливу на органи влади. Відчутний вплив на політику мають і профспілки, які є наймасовішими організаціями найманих працівників.

Концепція корпоративної демократії. Корпорація (від лат. - об'єднання) – це сукупність осіб, об'єднаних на основі цехових, класових, комерційних та інших інтересів. Згідно з концепцією корпоративної демократії політика має здійснюватися за участю держави та обмеженої кількості наймасовіших і найвпливовіших організацій, передусім об'єднань підприємств і профспілок як виразників інтересів широких верств населення.

Така політика дістала назву політики соціального партнерства, або **трипартизму**. В багатьох країнах Заходу створені засновані на представництві підприємців, профспілок і держави спеціальні трипартистські органи, які визначають основні параметри соціально-економічної стратегії держави.

За своїм змістом концепція корпоративної демократії близька до концепції плюралістичної демократії. Основна відмінність між ними полягає в тому, що плюралістична демократія обмежує це представництво лише найвпливовішими об'єднаннями.

Якщо прихильники плюралістичної демократії вважають, що найоптимальніший вплив на державну політику справляють багатоманітні конкуруючі між собою групи інтересів, то прихильники корпоративної демократії визнають такий вплив лише за обмеженою кількістю організацій, які не конкурують між собою, а співпрацюють під

контролем держави. За таких умов корпоративні об'єднання набувають монопольного права на політичне представництво інтересів не тільки членів цих об'єднань, а й інших верств населення.

Обмеженість концепцій ліберальної, плюралістичної та корпоративної демократії спонукає політологів шукати інші теоретичні моделі демократичного здійснення державної влади.

Партисипітарна демократія (фр. *participer* – брати участь)

Партисипітарна демократія – це демократія участі. Якщо ліберальна демократія обмежується формально-правовим забезпеченням рівної участі і свободи, то партисипітарна демократія спрямована на досягнення дієвої свободи й рівності, забезпечення реальної участі якомога ширших верств населення у здійсненні влади.

Всупереч досить поширеним уявленням про недемократичні настрої мас, здатних сприяти встановленню тиранічного правління, прихильники партисипітарної демократії стверджують, що антидемократичні настрої мас – це не іманентно притаманна їм риса, а результат їхньої недостатньої освіченості, низького матеріального рівня забезпеченості, відсутності можливостей реально впливати на політику. У зв'язку з цим ставиться завдання підвищення матеріального, освітнього і загального культурного рівня населення, особливо його нижчих прошарків, залучення їх до вирішення суспільних і державних справ. А утвердженню недемократичного державного правління повинні запобігти не відлучення неосвічених мас від політики, а інституціональні перешкоди. Освічена й добре інформована громадськість здатна здійснювати демократичний контроль через загальні вибори і представницький уряд.

Концепція партисипітарної демократії передбачає, що широке залучення освічених громадян до участі у здійсненні влади, децентралізація політичних рішень, громадський контроль над їх прийняттям сприятимуть досягненню справжньої рівності й свободи, як найважливіших засад демократії. Зважаючи на неможливість переходу до прямої демократії, прихильники партисипітарної демократії пропонують змішану форму політичної організації, в якій би поєднувалися елементи прямої і представницької демократії. На їхню думку, демократія участі – це пірамідальна система з прямою демократією в основі та представницькою демократією вища від неї.

Марксистське розуміння демократії

Головною особливістю є розгляд її в нерозривному зв'язку з матеріальними умовами життя суспільства та його класовою структурою. Марксизм вважає, що в класовому суспільстві демократія є виявом диктатури економічного панування класу. В умовах експлуататорського ладу інститути демократії слугували і слугують тим класам, в руках яких перебували й перебувають засоби виробництва: рабовласникам, феодалам, буржуазії.

Марксизм вважає, що найрозвиненішим історичним типом демократії є буржуазна демократія в експлуататорському суспільстві вже тому, що покінчила з абсолютизмом і формально проголосила найважливіші права і свободи особи.

Вищим типом політичної демократії марксизм визнає соціалістичну, або пролетарську. Головна відмінність соціалістичної демократії від буржуазної вбачається в тому, що вона є владою більшості суспільства-трудящих (диктатурою пролетаріату), спрямованою проти його експлуататорської меншості, тоді як буржуазна демократія є владою незначної меншості – власників засобів виробництва. Соціалістична демократія базується на суспільній власності на засоби виробництва, яка виступає економічною основою утвердження соціальної рівності людей та їх справжньої свободи як звільнення від капіталістичної експлуатації. Поряд з представницькою демократією за соціалізму використовуються різні форми

безпосередньої демократії, що знаходить вияв у діяльності громадських організацій, в системі народного контролю, у практиці всенародного обговорення проектів найважливіших законів тощо. Реально ж за соціалізму встановлюється не повновладдя народу, а всевладдя однієї політичної партії, яке внаслідок недемократичної побудови самої партії переростає у всевладдя партійного керівництва. Соціалістична демократія заперечує поділ влади. Представницькі органи влади хоча й обираються населенням, але перебувають під жорстким партійним контролем. У державі все керується комуністичною партією.

Окрім зазначених, у теорії демократії існують також інші концепції демократії: ринкова, плебісцитна, консенсусна, референдумна та ін.

Окрему групу становить концепція елітарної демократії як намагання поєднати несумісні, на перший погляд, теорії демократії і еліти. Такі концепції розглядаються в контексті теорії політичних еліт.

Численність концепцій демократії свідчить про те, що вона є багатоманітним суспільним явищем, той чи інший аспект якого розкриває кожна з них. Але попри всю багатоманітність концептуальних підходів до розуміння демократії, суть її залишається незмінною і полягає в участі народу у здійсненні державної влади.

Сутність цієї участі визначає ступінь демократизму політичного режиму, а наявність демократичних інститутів – виборчого права, представницьких органів влади, політичних партій, груп інтересів, незалежних засобів масової інформації, а формальна реалізація принципів демократії ще не означає реального народовладдя.

Демократичні форми здійснення влади далеко не завжди наповнюються відповідним змістом. Демократичні ідеї і гасла взагалі нерідко використовуються для прикриття фактично олігархічного правління (авторитарні режими на терені СРСР). Є.В.Ятр запропонував визначати демократизм політичного режиму за такими трьома основними характеристиками:

- чесні, змагальні й регулярні вибори, свобода висунення кандидатур, діє механізм чесної гри, рівні права і справедливі відносини між політичними партіями;
- уряд створюється на основі виборів, необхідною умовою є зміна уряду в результаті виборів;
- захист прав меншості. Думка більшості, виражена демократичним шляхом під час виборів, є необхідною, але не достатньою умовою демократії.

Таким чином, *«влада більшості, яка поважає права меншості»* - це ще одна важлива формула демократії. У більшості країн вибори проводяться, як правило, регулярно й супроводжуються гострою конкурентною боротьбою. А от чесність виборів перебуває під зростаючою загрозою. Річ у тім, що сучасні виборчі технології, особливо так звані *«чорні»*, *«брудні»*, що реалізуються за допомогою ЗМІ, дозволяють як завгодно маніпулювати громадською думкою.

По суті справи, за таких умов відбувається зомбування виборців в інтересах тих чи інших груп або осіб, що викликає його вільне волевиявлення, без якого немає власне виборів, а значить, і демократії.

Демократія передбачає, що громадяни мають змогу впливати на політику, можновладці діють в інтересах народу, а політика держави відображає волю більшості, поважаючи права меншості. Проблематичний уже сам вплив громадян на політику, їхній контроль за органами державної влади. Навіть за умов ідеальних виборів не завжди виходить так, що голосуючи раз у декілька років, громадянин бере участь у здійсненні влади, в управлінні державою, чи здійснює контроль над

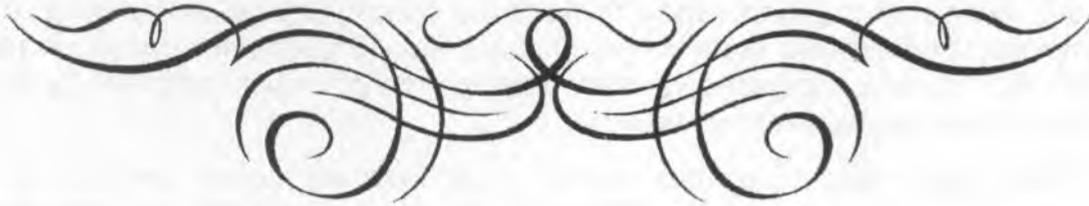
нею. Референдум, як найважливіший засіб прямої демократії, ще досить далекий до ідеалу народовладдя.

Подібне можна сказати й про ЗМІ. Хоча вони й вважаються незалежними, але насправді не завжди служать народу, а прислуховуються до їх власників і, як засоби владного впливу, використовуються передовсім журналістами, залишаючись недоступними для громадян.

Звичайно, зазначене не ставить під сумнів демократію як принцип політичної організації суспільства. Йдеться перш за все про проблеми практичної реалізації демократичних принципів і форм, бо навіть у тих державах, які видають за зразок народовладдя, реальність демократії досить далека від її ідеалу.

Для демократичної ейфорії в будь-якій країні немає реальних підстав. А в того, хто знайомий з реальними механізмами боротьби за владу та її здійснення, близько знає політиків або хоч раз відчував власні беззахисність і безсилля у стосунках із носіями державної влади, взагалі може скластися небезпідставне враження, що теорія демократії з усіма її принципами, формулами й концепціями – не більше, ніж красива казка, з допомогою якої політична еліта здійснює від імені народу владу у своїх інтересах.

Та це зовсім не означає необхідності відмови від демократії, бо альтернативою її може бути тільки диктатура. Важко не погодитися зі словами прем'єр-міністра Великобританії Уїнстона Черчілля: *«Демократія погана форма правління, однак нічого кращого людство поки не придумало».*

ЛЕКЦІЯ VI

ПОЛІТИЧНА ВЛАДА І ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС

План

1. Влада як явище суспільного життя.
2. Традиційні форми політичної влади.
3. Політичний процес.

Література [4; 18; 22; 30; 37; 43; 52; 62; 67; 69]

1. Влада як явище суспільного життя

Політична влада виникла раніше за державну владу і визначає здатність соціальної групи чи індивіда виявляти свою волю. Влада – одна із фундаментальних засад політичного розвитку суспільства. Вона має правовий, економічний, духовно-ідеологічний характер.

Влада - системоутворюючий чинник політичної системи. Кожна система має свій системоутворюючий компонент. Для політичної системи ним є політична влада. Вона інтегрує всі елементи системи, навколо неї точиться політична боротьба, вона – джерело соціального управління, яке є засобом здійснення влади. Отже, влада – необхідний регулятор життєдіяльності суспільства, його розвитку та єдності.

Галузь політичної науки, яка досліджує владу, називається кратологією, а вчені, які її аналізують, - кратологами. Політологи по-різному тлумачать поняття «влада». Найпоширенішим серед них таке:

Політична влада – це здатність і можливість здійснювати визначальний вплив на діяльність, поведінку людей та їх об'єднань за допомогою волі, авторитету, права, насильства; організаційно-управлінський та регулятивно-контрольний механізм здійснення політики.

Поняття «політична влада» ширше від поняття «державна влада». По-перше, вона виникла ще в додержавну добу. По-друге, не кожна політична влада є державною (наприклад, влада партій, рухів, громадських організацій), хоча будь-яка державна влада – завжди політична. По-третє, державна влада специфічна: тільки вона володіє монополією на примус, правом видавати закони тощо. Проте, окрім примусу, вона послуговується іншими засобами впливу: переконанням, ідеологічними, економічними чинниками тощо.

Державна влада – форма політичної влади, що спирається на спеціальний управлінсько-владний апарат і володіє монополією на видання законів, розпоряджень та актів, обов'язкових для всього населення.

Державна влада функціонує за політико-теоретичним принципом. Це значить, що вона не визнає ніяких родових відмінностей, а закріплює населення за певною географічною територією і перетворює його на своїх підданих (монархія) або громадян (республіка). Державна влада – суверенна, повна і неподільна в межах державних кордонів та незалежна і рівноправна в зовнішніх зносинах. Нині є популярною реляціоністська теорія влади (П.Блау, Дж. Катрайт та ін.), яка тлумачить владу як міжособистісні стосунки, що дають змогу здійснювати вольовий

вплив на індивіда і змінювати його поведінку. Влада визначається як здатність одного індивіда (чи групи) нав'язувати свою волю іншим, не хежтуючи такими засобами, як страх, покарання тощо.

Функції влади:

- **інтегративна** (полягає в об'єднанні соціально-політичних сил суспільства);
- **регулятивна** (спрямовує політичну волю мас на регулювання життєдіяльності суспільства, правотворчість);
- **мотиваційна** (формування мотивів політичної діяльності, передусім загальнозначущих);
- **стабілізуєча** (націленість на стійкий розвиток політичної системи, громадянського суспільства).

Легітимність, авторитет влади. Легітимність – визнання правомірності офіційної влади суспільством і міжнародною співдружністю. (*Легітимність – фр. узаконеність*). Законність відображається як легальність, але легітимність і легальність – не тотожні поняття. Якщо легальність має оціночний, етичний характер, то легітимність – юридичний, правовий. Легітимна влада – та, що видає закони, які виконуються громадянами – населенням держави, суспільства. Легальною владою може бути будь-яка влада, що видає закони, навіть непопулярні і забезпечує їх здійснення.

Вимоги легітимної влади виникли як реакція проти насильної зміни влади і насильної перебудови державних устоїв і традицій. Легітимність влади виражає усвідомлення переваг загальноновизнаного порядку над захоплення влади силою, завоюванням, порушенням загальноприйнятих норм. Вона основана на визнанні права носіїв влади рекомендувати, диктувати норми поведінки іншим індивідам. Але це зовсім не означає, що абсолютно всі громадяни сприймають її. У суспільстві завжди є певні кола, які критикують владу. Таке можливе за умови розвинутої культури законслухняності. Лояльне ставлення, сприйняття населенням влади, визнання ним же права влади управляти і згоди підкорятися їй означає легітимність влади. Саме правомірною і справедливою виступає влада легітимна. Легітимність зв'язана з наявністю у влади авторитету, вірою більшості населення в те, що існуючий порядок є найкращий для країни, з консенсусом у сфері політичних цінностей. З ліберально-демократичних позицій легітимною визнається тільки та влада, яка сформована на демократичних принципах і в результаті демократичних процедур.

Влада, створена силою, з допомогою насилля, не визнається легітимною, законною. З прагматичних позицій легітимною вважається влада, яка встановлена в процесі виборів і здатна оволодіти складною ситуацією в суспільстві, підтримувати стабільність.

Формуючи теорію легітимації панування влади, соціолог **Макс Вебер виділяє три типи легітимності влади**, що відображають особливості мотивів покори: традиційна, харизматична і легальна (раціонально-правова).

• **Традиційна легітимність влади.** Історично першим типом такої легітимності є влада, заснована на праві спадкування престолу. Така легітимність влади відповідала нормам традиційного суспільства: опора в основному на традицію визначала обмеженість влади царя, монарха, короля та ін. Така влада мала своєю базою звичаї, звички підкорятися, слухатися, коритися владі; віру в непохитність і священність устоїв і порядки в державі, суспільстві. Для такої влади характерне спадкування влади, підкріплене багатовіковими традиціями.

• **Харизматична легітимність влади.** Базується на вірі у винятковість, чудовий божий дар, уміння володаря, правителя, вождя управлять людьми, керувати їх діями, створювати умови для благодатного життя. Такий правитель обоожнюється, створюється культ його особи. Різновидністю харизматичного типу є вождістсько-плебісцинарна легітимність, що характерна для авторитарних і тоталітарних режимів.

• **Легальна або раціонально-правова легітимність влади.** Легальність – характеристика раціонального типу панування, спосіб узаконення соціального порядку, що тримається на вірі в юридичну правильність його підстав, відповідність вимогам розуму, звідси і його раціональність. У раціонально-правовій державі, на основі демократичних процедур, верховодить видатна особа та закони, в межах яких обираються і діють видатні політики, особи та інші представники влади. Саме для демократичних держав властива раціонально-правова легітимність. Ця інституційна легітимність, заснована на довірі громадян до устрою держави, а не окремим особам.

Типи та види влади (запропоновані М.Вебером):

• **традиційний тип**, який спирається на віру в святість традицій і право володарювати тих, хто одержав владу за цією традицією;

• **харизматичний тип** (гр. *charisma* – милість, благодать, Божий дар, винятковий талант), оснований на вірі в надприродну святість, героїзм чи інші виняткові чесноти володаря і створення або отримання ним влади;

• **раціональний (легальний)**, що ґрунтується на вірі в законність існуючого порядку, професіоналізм владних структур.

Кожний тип влади визначається в країні панівним соціально-політичним устроєм. Кожний тип влади складається з видів: політичного, економічного, сімейного та ін.

• **Політична влада** – це політичне панування, політико-правова гарантія певного типу економічних, соціальних відносин, один з видів авторитету, власне політичного авторитету.

Функції політичної влади визначені їх змістом: формування політичної системи суспільства, організація його політичного життя, політичних відносин (між державою і суспільством), суспільними групами, класами, асоціаціями, політичними інститутами, апаратами і органами державного управління, політичними партіями, громадянами.

• **Державна влада** – це влада здійснювана спеціальним, відособленим апаратом, створеним саме для управління. Вона не є силою, нав'язаною суспільству ззовні, а є продуктом суспільства на певному етапі, ступені розвитку. Державна влада явище історичне.

• **Економічна влада** – це об'єктивно обумовлені матеріальними потребами життя суспільства відносини, в яких власник засобів виробництва підкоряє своїм інтересам інших учасників виробництва, причому робить це, керуючись саме правом власника. У спокійний період розвитку суспільства економічна влада домінує над іншими видами влади, тому що економічний контроль – це контроль над засобами досягнення всебічної мети.

• **Соціальна влада.** Тісно зв'язана з економічною владою. Якщо економічна передбачає розподіл матеріальних благ, та соціальна - визначає положення статусу, посад, пільг і привілеїв в соціальній структурі суспільства. З допомогою соціальної політики держави впливають на соціальне становище населення, викликаючи їх лояльність і підтримку.

• **Духовно-інформаційна влада** – це влада над людьми, що здійснюється з допомогою наукових знань, інформації. В сучасних умовах без опори на знання влада в суспільстві не може бути ефективною. Для безпосереднього впливу на свідомість людей, забезпечення їх лояльності і підтримки уряд широко використовує інститути соціалізації (школу, освітні установи, культурно-освітні товариства, асоціації та ін.), засоби масової інформації, з допомогою яких здійснюється вплив на людей, формується покора за переконанням, обґрунтовуються мотиви і свідомість, ціннісні орієнтації.

• **Примусова влада.** Здійснюється над людьми за допомогою застосування або загрози застосування фізичної сили. Нерідко ототожнюється у стосунках між підприємцями і робітниками, між деспотом – головою сім'ї і її членами, між ватажком і членами злочинної шайки та ін.

• **Інші види влади.** Існують і такі види влади: сімейна, профспілкова, партійна та ін. На міжнародному рівні це міжнародні організації: ООН, НАТО та ін.; центральний рівень – центральні органи держави, засоби масової інформації, середній рівень – підкорення центру, організації – обласні, районні та ін. і низовий рівень – влада в первинних об'єднаннях, малих групах.

Взаємодія політичної та інших влад. Для всякої іншої влади обов'язкові верховні рішення політичної влади. Політична влада відрізняється від інших моноцентричністю, тоді як інші влади поліцентричні. В демократичному суспільстві існує розділ між державою, політичними партіями та групами інтересів, а також самою державною владою на законодавчу, виконавчу і судову, в духовній сфері – доступність освіти, культурно-інформаційна багатоманітність.

2. Традиційні форми політичної влади

Основними формами політичної влади є панування, політичне керівництво й управління. Панування – це абсолютне чи відносне підкорення одних людей (соціальних груп) іншим. Політичне керівництво й управління реалізується через прийняття стратегічних і тактичних рішень до об'єктів влади, через організацію, регулювання та контроль їх розвитку.

Але практика владарювання свідчить про існування некоректних, а подекуди й аморальних форм і засобів: підкуп, обман, обіцянки, шантаж, штучні перешкоди, популізм тощо. Усе це завдає шкоди істинній демократії, підтримує престиж влади, викликає до неї недовіру народу, загрожує соціальними конфліктами.

Форми політичної влади розрізняються і за критерієм головного суб'єкта правління. До них належать:

• **монархія:** єдиновладне (абсолютне чи з конституційними обмеженнями) спадкоємне правління однієї особи (монархія);

• **тиранія:** одноосібне деспотичне правління внаслідок насильницького захоплення влади;

• **аристократія:** влада кращих, тобто верхівкової, знатної, привілейованої групи;

• **олігархія:** влада не багатьох багатих;

• **тимократія:** особлива форма олігархії, за якою державна влада належить привілейованій більшості, яка володіє високим майновим цензом, часто – військовою силою;

• **теократія:** влада церкви;

• **охлократія:** влада натовпу, що спирається не на закони, а на миттєві настрої та примхи юрби, яка часто піддається впливові демагогів, стає деспотичною і діє тиранічно;

• **демократія:** влада народу на основі закону та забезпечення прав і свобод громадян.

Сучасні дослідники виділяють ще владу партократії (парт. верхівка), бюрократії (державних чиновників), технократії (панування науково-технічної еліти), плутократія, ідеократія, інфократія.

Плутократія – влада найзаможніших верств суспільства.

Ідеократія – влада ідеологів.

Інфократія – влада інформації.

Зміст концепції поділу влади (у чийх руках перебуває влада)

Принцип поділу влади є домінуючим принципом механізму функціонування державної влади. Основоположниками теорії поділу влади вважають англійського філософа *Дж. Локка* і французького просвітника, філософа *Ш. Монтеск'є*, хоча цю ідею висловлював ще давньогрецький історик *Полібій*.

За цією теорією, для правильного та ефективного функціонування держави мають існувати незалежна одна від одної законодавча, виконавча та судова влади. Це створює систему «*стримувань і противаг*» проти посилення однієї гілки влади, зосередження влади в одному центрі, зловживання нею, сприяє продуманості, зваженості, балансу в прийнятті рішень, а відтак і дієвості політичного керівництва та управління.

Носієм законодавчої влади, як відомо, є вищий представницький державний орган – парламент; виконавчу владу здійснює президент, уряд, міністерства і відомства, державно-адміністративні установи; судову владу – незалежні суди, підпорядковані тільки закону.

Уперше така система влади була законодавчо закріплена в Конституції США (1787). Зафіксована вона була і в Конституції Української козацької республіки в 1710 р. (*Конституція гетьмана П. Орлика*). Принцип поділу влади вже закріплений у більшості конституцій країн світу. Утвердився він і в Україні.

Нині ведуть мову і про владу засобів масової інформації, називаючи її «четвертою владою», а також про «владу» громадської думки тощо. Французький соціолог *Раймон Арон* (1905-1983) вважав, що влада не є глобальним неподільним монолітом, вона розпорошена серед численних суб'єктів, інстанцій. Однак практика знає політичні системи, які функціонують в умовах єдиної влади. У цих системах влада (переважно виконавча) зосереджена в одних руках (політичної партії, воєнної еліти тощо) і підпорядковує собі всі інші гілки влади, які діють формально. Це можливо за тоталітарних режимів (жорстких, авторитарних) – фашистські, напівфашистські, воєнні диктатури, абсолютні деспотичні монархії тощо. Існує суспільно-політична течія, яка заперечує будь-яку форму політичної, економічної і духовної влади – анархізм (гр. - безвладдя); вона не визнає державу як форму організації суспільства, обстоює нічим не обмежену свободу людини як самоціль.

Такі ідеї були відомі ще в політичній думці Давнього світу. Першим вдався до аналізу політичних та економічних форм анархізму наприкінці XVIII ст. англійський письменник *Вільям Годвін*. Як суспільно-політична течія анархізм формувався в 40-70-ті рр. XIX ст. у країнах Західної Європи. Провідні його теоретики: *П.Ж. Прудон*, *М.Штірнер*, *М.Бакунін*, *П.Кропоткін*.

Невизнання анархізмом політичної влади як важливого інституту суспільного життя неминуче призводить до заперечення влади загалом і демократичних форм її реалізації зокрема. Однак анархізм спродукував і деякі актуальні навіть для сьогодення ідеї, заперечуючи деспотизм, культ одноосібного правління, пригнічення особистості, обстоюючи ідеал взаємодопомоги й солідарності людей, регулюючи можливості самоорганізації і саморегуляції тощо.

Отже, зміст концепції поділу влади повинен:

- забезпечити законні права громадян, їх конституційні свободи;
- утверджувати право як стрижень суспільних відносин;
- виконувати функції розбудови держави.

Сутність поділу влади реалізується в її функціях (формування політичної системи суспільства, політичних відносинах, управлінні суспільними справами, створенні певного політичного режиму, державного устрою).

Конкретизується політична влада у різноманітних видах політичної діяльності: виробленні цілей, прийнятті рішень, забезпеченні їх виконання, контролю і т. ін.

Підсумовуючи зазначимо, що головною функцією законодавчої влади є законотворчість та організація контролю за дотриманням чинного законодавства всіма структурами держави, об'єднаннями громадян та громадянами. Головною функцією виконавчої влади є організація підзаконних державно-владних розпоряджень у господарській, соціально-культурній та адміністративно-політичній сферах.

Судова влада покликана запобігти протистоянню законодавчої та виконавчої гілок, унеможливити виникненню диктатури.

3. Політичний процес

Основною політичної реальності виступає політичний процес, який розкриває специфічні риси і грані цієї сфери суспільного життя. Він характеризує взаємодію соціальних і політичних структур суспільства, ту площину, де виконуються ролі і функції головних суб'єктів і носіїв політичної влади. При цьому політичний процес розкриває зміст реально існуючих фактів і явищ, що склалися на перетині соціального й політичного життя.

В рамках політичного процесу явища влади вивчаються з точки зору руху, зміни свого звичайного становища. В цілому доцільно розрізняти **три різних режими існування політичного процесу.**

• **Перший** – це режим функціонування, який не виводить політичну систему за межі взаємовідносин громадян і інститутів влади, що склалися. У цьому випадку політичний процес відображає здатність структур і механізмів влади лише до простого відтворення рутинних, повторюваних відносин між елітою і електоратом, громадянином і державою. Традиції і правонаступність у розвитку політичних зв'язків володіють тут незначним авторитетом.

• **Другий** – це режим розвитку (режим протікання політичного процесу). Тут структури й механізми влади виводять політику держави на новий рівень руху, що дозволяє адекватно відповідати на виклик часу. Такий ритм політичних змін означає, що правлячі кола знайшли мету й методи управління, відповідні зміни у соціальній структурі та серед політичних сил.

• **Третій** – режим занепаду, розпаду політичної цілісності. В даному випадку напрям динаміки політичного процесу має негативний характер. Відцентрові тенденції

переважають над інтеграцією, коли розпад режиму правління носить невідворотний характер. У результаті рішення, що приймаються режимом, втрачають управлінську здатність, а сам режим – свою легітимність.

Усі три режими існування політичного процесу характеризують постійну взаємодію різноманітних груп і громадян, що відносяться до них, і які використовують різні канали й інститути політичної влади для задоволення своїх-суспільно значущих потреб.

Політичний процес можна визначити як сукупність (інституціолізованих і неінституціолізованих) дій суб'єктів політики, що здійснюють формування і реалізацію міжгруповою (і в цьому розумінні - загально колективною) владою волі суспільства.

Виділяють такі найбільш значущі етапи здійснення політичного процесу:

• **I етап** представлення політичних інтересів груп інститутам, що приймають управлінські рішення. Організовані й неорганізовані асоціації мають різний характер і регулярність у представленні своїх інтересів. Накопичення критичної маси політичних заяв включає у дію організаційні структури як масового (електорального) характеру, так і спеціалізованого призначення (партії, групи інтересів).

Для характеристики даного етапу політичного процесу недостатньо знань про встановлені виборчі системи, оскільки електоральний процес безпосереднім чином залежить від діючих у цій сфері норм, звичаїв і стереотипів населення, що склалися.

Для визначення домінуючих форм електоральної поведінки й пануючих поглядів у цьому процесі необхідно виявити фактори, здатні вирішальним чином вплинути на вподобання і стосунки громадян. Найчастіше вчені радять звернути увагу на політичні пристрасті правлячих еліт і способи, якими вони користуються для впливу на результати голосування, долю міських жителів, рівень освіченості й динаміку матеріальних доходів, домінуючі цінності. Ці фактори у багатьох випадках визначають свідому, компетентну й некомпетентну участь громадян у виборчому процесі.

• **II етап** прийняття рішень і формування політичної волі. Ця стадія політичного процесу включає наявність таких обов'язкових елементів, як виділення з політичного контексту проблем, збір інформації, розгляд різних можливих альтернатив. Аналіз політичного процесу повинен враховувати тут як макрофактори (конституційно закріплений порядок прийняття рішень), так і відомості про конкретних осіб і груп, що виступають від імені держави, а також інформацію, якою вони володіють.

Отже, зміст політичного процесу буде залежати від рівня централізації влади; співвідношення прав і прерогатив центральних і місцевих органів державної системи; взаємодії партійних і державних структур, прямо чи побічно впливаючих на процес прийняття політичних рішень; ступеня розподілу гілок влади.

• **III етап** реалізації політичної волі, вираженої у формі управлінських рішень.

Тут на змісті політичного процесу відбивається уміння влади добиватися адекватної реалізації прийнятих рішень і сформульованих завдань, масово підкорити їм поведінку громадян. Правлячі структури повинні забезпечити вертикальну інтеграцію політичного життя суспільства.

На даному етапі політичного процесу правлячі кола мають орієнтуватися на раціональну і популістську політичні лінії, проводити відкриту політику, звернену до свідомості кожного громадянина, або ж роботи наголос на правлінні угруповань, не зацікавлених у втягненні народу в політичне життя.

У будь-якому випадку реалізація прийнятих рішень має враховувати можливості розмивання і послаблення їх мотивуючої ролі на всіх нижчих рівнях організації влади,

тому що нижчі за підпорядкуванням структури, як правило, намагаються пристосувати закони, що приймаються, рішення і директиви влади до власних повноважень та інтересів.

Тому однією з універсальних вимог до здійснення владної волі на даному етапі політичного процесу є застосування правлячою елітою заходів, що дозволяють обмежити можливості політичного опонування конкурентів і блокування ними прийнятих рішень на всіх поверхах політичної системи. Ці вимоги повинні виконуватися навіть у тому випадку, якщо соціальна база правління і маневрування здійснюється тільки за рахунок стійкості владних структур, що склалися.

Типи і різновиди політичного процесу

Оцінка змісту політичного процесу пов'язана з характером його типів і різновидів. У найзагальнішому вигляді політичні процеси розподіляються за об'єктами політичного впливу: на зовнішньополітичні і внутрішньополітичні. Для розуміння внутрішньополітичних процесів треба відзначити провідну роль і значення інституціалізованих форм політичної активності громадян. Справжнім хребтом політичного процесу є організаційна структура влади, яка визначає активність, набір засобів політичної мобілізації громадян і панівні методи управління. Від здатності політичної організації видозмінювати функції своїх ланок, швидко справлятися з кадровими змінами у правлячій еліті і зміною лідерів, забезпечувати створення нових інститутів безпосередньо залежить ступінь і характер впливу політики на соціальне середовище.

Відомий американський політолог *Л.Берей* запропонував дуже містку і просту диференціацію політичних процесів. В основу їх класифікації покладено поняття народу (як основного політичного суб'єкта) у вигляді законодавчого процесу. Він отримав такі різновиди політичних процесів:

- **А.** Пряма демократія, де населення безпосередньо впливає на владні структури і визначає зміст законодавчого процесу. Схема цієї взаємодії така:

Народ – Законодавчий процес

Така схема чітко ілюструє, що ніхто не має права представляти політичну волю іншого. Тільки безпосереднє волевиявлення людей здатне легітимізувати політичну владу. Класичні форми такого роду політичних процесів існували в давньогрецьких полісах, або у феодальному Новгороді. Нині такі політичні процеси майже не зустрічаються. Але (з розвитком електроніки) вони можливі в майбутньому.

- **Б.** Представницька демократія, або республіка (правління без монарха).

Народ – Законодавець – Законодавчий процес

Тут люди не тільки самі впливають на владу і виконання законів, а й висувають зі свого середовища представників, які виконують функції прийняття законодавчих актів і повсякденного управління державою. У структурі політичного процесу з'являється інститут виборних представників, котрі несуть певну відповідальність за здійснення влади перед народом, що їх вибрав. При оцінці політичного процесу даного виду необхідно зазначити, що чим більше функцій покладається на представників народу, тим менше їх стає у населення. Інша справа, що різна питома вага владних функцій може по-різному відбитися на демократизації політичного процесу, тому що певні еліти здатні зробити для блага демократії незбагненно більше, ніж сам народ, безпосередньо здійснюючи свої права на управління державою.

- **В.** Пліуралістична демократія. Цей різновид демократичного процесу пов'язаний з еволюцією республіканського ладу, що проявляється у виникненні багаточислих політичних асоціацій, які посилюють здатність вступаючих у них громадян впливати на зміст управлінських рішень. Групова мобілізація людей дає можливість уряду

більш гостро відчувати їх владне волевиявлення і підштовхувати до відповідних дій. Така схема передбачає наявність додаткових посередників між народом і владою:

Народ – Група тиску – Законодавець – Законодавчий процес

У результаті народ ще на крок відсувається від влади, точніше від прямого контролю над нею, але одночасно він здобуває можливість більш спрямованого впливу на зміст управлінських рішень.

До того ж, міжгрупова воля у такого роду політичних процесах буде формуватися під переважаючим впливом тих груп і асоціацій, які або ближче за інших розташовані до важелів влади (мають привілеї, володіють більшою організованістю тощо), або ж чинять більш сильний тиск на владу в силу зацікавленості якимось конкретним питанням. Відзначивши такі групи знаком «+», а інші – знаком «-», отримаємо схему, де наочно видно, що плюралістичні різновидності політичного процесу можуть девальвувати якщо не права, то реальні власні можливості певних груп населення, які в сукупності за певних умов можуть скласти навіть більшість населення країни.

Відмінності внутрішньополітичних процесів можна визначити і за іншими основами. До речі, з точки зору виконання елітою і електоратом своїх функцій, неприхованого чи прихованого здійснення державою своїх повноважень і прерогатив **можна виділити відкритий і прихований (тіньовий) політичний процес.**

Відкритий політичний процес характеризується тим, що політичні інтереси груп і громадян систематично виявляються в електоральних перевагах, програмах партій і рухів, а також в інших формах публічних претензій людей до державної влади.

При демократії це виражається в безперервних контактах між групами, громадянами та інститутами влади, в обговоренні й запереченні приватних і спільних завдань, коригуванні політичного курсу, що здійснюються під впливом суспільної думки.

В умовах тоталітарних режимів, як правило, оголені інші риси політичної взаємодії суб'єктів і інститутів влади: адміністративна необмеженість влади, всепроникаючий силовий вплив держави на рядових громадян тощо. У той же час, якщо у демократичних державах відкритість політичного процесу виражається у доступності для громадськості різних фаз і етапів прийняття політичних рішень, то у тоталітарних режимів відкритість політичного процесу ніколи не поширюється на механізми управління і особливо на вироблення стратегічних і тактичних цілей правління.

На противагу відкритому, тіньовий процес базується на публічно неформальних політичних інститутах і центрах влади, а також на таких владних домаганнях груп і громадян, які за різних причин не передбачають звернення до офіційних носіїв влади. Центрами влади, до яких у таких випадках апелюють громадяни, можуть бути заборонені, не легалізовані і невизнані суспільством структури (наприклад, мафіозні об'єднання).

Тіньовий політичний процес може виступати як в альтернативній офіційній політиці (наприклад, у формі паразитування мафіозних структур на державних інститутах влади, як це має місце у країнах з високим рівнем корумпованості правлячих верств), так і в не альтернативній, коли вища влада певних інститутів офіційно не афішується, але визнається. Така ситуація досить типова, коли держава передає вищі владні функції своїм окремим структурним ланкам (наприклад, органам безпеки, репресивним структурам), або тим чи іншим партійним формуванням.

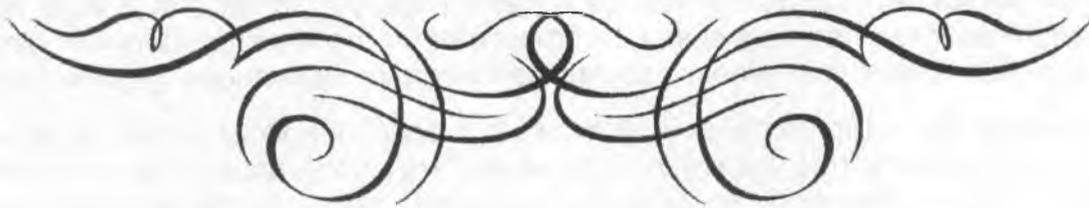
Ще одним критерієм диференціації внутрішньополітичних процесів є характер перетворення влади, що дає підстави говорити про революційні та еволюційні політичні процеси. Перший з цих різновидів відрізняє відносно швидка якість зміни влади, панівних способів прийняття рішень, каналів і механізмів політичної участі. У

західній політології цей етап політичного життя нерідко називають етапом «повного перегляду конституції» держави.

Револьюційний політичний процес може передбачати використання як мирних, так і насильницьких методів, але подібного роду перетворення здійснюються за досить короткий історичний час. У такий період, як правило, електоральні переваги звільняють місце стихійним, випадковим формам масових політичних рухів, які, впливаючи верхні поверхи влади, нерідко обходять закони і органи влади.

В еволюційному процесі зміна його внутрішніх параметрів відбувається шляхом поступового вирішення конфліктів і суперечностей, що накопичуються. Такий характер політичного розвитку опирається на певне розведення функцій і ролей різних політичних суб'єктів, на стійкість сформованих механізмів прийняття рішень. Тенденція революціонізації перешкоджає сумісній діяльності еліти й електорату, які взаємо контролюють одне одного.

Необхідною основою еволюційного протікання політичного процесу є легітимність влади й наявність, як правило, єдиних соціокультурних цінностей і орієнтирів керівників та керованих. Якщо у тоталітарних режимах еволюційність може забезпечуватися за рахунок панування методології насильства стосовно рядових громадян, то відповідними механізмами в демократичних країнах є етика консенсусу й обов'язкова наявність конструктивної опозиції. Тому в останньому випадку управління органічно доповнюється самоврядуванням і самоорганізацією політичного життя, а реформування суспільної системи включає методи перебудови.

ЛЕКЦІЯ VII

ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА

План

1. Політична система, її поняття, структура і функції.
2. Політичні режими, їх типологія та характеристика.
3. Політична система і політичний режим України.

Література [12; 16; 21; 32; 16; 21; 43; 58; 62; 69]

1. Політична система, її поняття, структура і функції

Суспільна влада функціонує, утворюючи складну мережу взаємозв'язків і взаємозалежності, основою пізнання яких є вивчення політичної системи. Ще Гегель відзначав, що «справжньою формою, в якій існує істина, може бути лише наукова система її». Політична система може виступати в різних видах:

- вона є об'єктивно існуючою системою, що розвивається в політичному просторі й часі і є підсистемою суспільства як цілого;

- вона виступає як теоретична модель, що є адекватним відображенням об'єктивно існуючої системи в мисленні.

Ефективність політичної системи суспільства значною мірою залежить від рівня теоретичного пізнання її, а змістовність визначається зрілістю політичного життя, використанням у науковому пізнанні системного методу.

Пізнати політичну систему означає розкрити її сутність і якісну специфіку, структуру і функції, зв'язки із зовнішнім середовищем, історію виникнення, розвитку і занепаду, а також системні фактори, що забезпечують її цілісність, функціонування і саморозвиток.

Система – це впорядкована сукупність взаємодіючих компонентів, яка виникає і функціонує для досягнення певної мети і володіє інтегративними якостями, що не властиві окремим компонентам, які її утворюють.

Однією з найскладніших систем (полісистемним комплексом) є суспільство. Як система воно функціонує і розвивається на основі саморегулювання. Тому суспільство повинно мати спеціальну підсистему, призначену для саморегулювання.

Нею і є політична система, що перебуває у складних структурно-функціональних взаємозв'язках з іншими підсистемами: економічною, соціальною, духовною.

На іншому рівні аналізу кожна з цих сфер виступає цілісною системою і до неї можна застосувати системний метод. Великий внесок в його опрацювання зробили американські вчені Т.Парсонс, Д.Істон, Г.Алмонд. Побудову першої теоретичної моделі політичної системи пов'язують з ім'ям Д.Істона та його працею «Політична система» (1953). Свою модель він побудував за зразком економічних моделей, де є «вхід» - «затрати» і «вихід» - «випуск». Система взаємодіє з середовищем і є динамічною структурою, що функціонує на основі принципів самоорганізації.

Подальший розвиток поняття політичної системи відбувався шляхом усунення недоліків: позаісторичності, розділу політичного процесу на власне політику

(боротьбу) і політичне управління. Розширювався набір структурних компонентів системи, уточнювалися функції, розвивалася теорія політичних підсистем.

На даний час у політології можна виділити декілька інтерпретацій поняття політичної системи та теоретичних підходів до її вивчення.

- Прихильники одного погляду (*Г.Адмонд, М.Вайнштейн*) вважають, що структурними елементами політичної системи є ролі, дії, взаємодії, види, зразки поведінки індивідів та ін. суб'єктів суспільних відносин.

- Інші політологи (*С.Маккоун, Д.Істон*) вказують, що політична система складається не із ролей або видів поведінки, а із системи самих індивідів, груп і організацій, які внаслідок взаємозв'язку і взаємодії мають домінуючий вплив на прийняття, тлумачення і проведення в життя правил, які регламентують життя суспільства.

- Третя група політологів (*Т.Мадрон, П.Гелф*) аналізують політичну систему під кутом зору «входів» і «виходів» із неї, процесів прийняття рішень, зразків політичної активності, необхідних для підтримання рівноваги в системі загальних принципів, на основі яких відбувається процес зміни обсягів інформації про стан політичної системи тощо.

- Існує широке та вузьке розуміння про стан політичної системи. При широкому підході елементами політичної системи вважали не лише політичні інститути, а й їх функціонування, а також політичні ідеї, цілісності, політичну культуру.

При вузькому розумінні політичної системи в неї включали здійснення політичної влади й управління (політичні установи, організації і норми), але не включали політичну діяльність та її відображення у свідомості людей.

Дослідження проблем політичної системи мають свої особливості у кожній країні. В американській політичній науці основну увагу приділяють встановленню внутрішніх ресурсів і зовнішніх факторів, які впливають на стан та поведінку політичної системи. Німецькі політологи традиційно приділяють увагу питанню про місце і роль держави в політичній системі.

В українській політології особливу увагу приділяють державі та іншим політичним інститутам. Водночас широко досліджують функціональний бік політичної системи, пов'язаний з політичною діяльністю та політичними технологіями. Багатогранність політичної системи зумовлює те, що її поняття не може бути вичерпане одним визначенням.

У найширшому розумінні:

Політична система – цілісна впорядкована сукупність політичних інститутів, політичних ролей, стосунків, процесів, політико-правових норм, політичної культури, за допомогою яких утверджуються суспільні відносини, досягається соціальна і політична стабільність.

Використовується і вужче її визначення:

Політична система суспільства є сукупністю політичних інституцій, взаємодія і взаємовідносини між якими забезпечується реалізацією політичної влади.

При аналізі політичних систем системотвірними категоріями є інтереси – влада – політичне управління.

Влада – є центральним елементом будь-якої політичної системи. Вона надає іншим елементам системи цілеспрямованого, інтегративного характеру, зумовлює їх взаємозв'язок і взаємодію.

Порівняно з іншими системами – економічною, соціальною, духовною – політичну систему характеризують такі ознаки й особливості:

- визначальна роль владних відносин;
- здатність до цілеспрямованих дій, інтеграції, соціальної стабільності і згоди;
- управління як основна риса політичної системи;
- високий рівень інституціалізації;
- історична, економічна, соціальна, цілісно-культурна детермінація політичної системи;

висока мобільність, здатність швидко реагувати на вплив зовнішнього середовища і змінювати свою структуру.

Політична система суспільства має свою структуру:

- політична (державна) влада;
- політичні інститути;
- політичний процес (політична діяльність);
- політичні відносини;
- політико-правові норми;
- політична культура та ідеологія;
- людина як основний носій усіх видів політичної діяльності і відносин.

Названі елементи мають різну суспільну якість і відіграють свою специфічну роль у політичній системі. Тільки в сукупності, інтегровані в цілісність, вони можуть забезпечити її функціонування.

Основним політичним інститутом є держава – носій суспільної влади (може приймати і реалізувати владні рішення щодо розподілу цінностей у суспільстві.)

• **Державу** уособлюють такі політичні інститути, як глава держави (президент, монарх), законодавча (парламент, Верховна рада, Національні збори і т. д.), виконавча (Кабінет чи Рада міністрів, Народний або Державний секретаріат), уряд та ін., судова влада.

• **Інститути недержавного характеру** (політичні партії, громадські організації, товариства, політичні рухи, громадська думка, засоби масової інформації).

• **Політичні відносини** – це взаємодія первинних (нації, соціальні групи, індивідууми) і вторинних (політичні інститути, групи тиску, лобі) суб'єктів політики, держави і громадян з приводу влади, обміну її ресурсами.

• **Політичний процес** – це функціонування політичної системи, яка еволюціонує у політичному просторі й часі, а політична діяльність є змістом такого функціонування.

• **Політичні норми** відіграють роль політичної діяльності. Головними серед них є правові норми-правила, що їх встановлює держава і виконання яких забезпечує державним примусом.

• **Ідеологія** – систематизоване уявлення про суспільство, засноване на сукупності теоретичних знань, ціннісних орієнтацій та вірувань певних суспільних груп і спільнот.

• **Політична культура** – надає послідовність та змісту поведінці людей у політиці. Рівень і тип політичної культури значною мірою зумовлює характер діяльності владних структур та всіх інших суб'єктів політичного процесу.

• **Людина**, як учасник політичного процесу, має права і певні політичні обов'язки.

Функції політичної системи. Це постійно поновлювані напрямки діяльності політичної системи.

1. Нормативно-регулятивна: визначення політичних цілей і завдань суспільства, вироблення програм їх реалізації та мобілізації ресурсів на їх виконання.

2. Репрезентативна: представництво національних, регіональних та соціальних групових інтересів.

3. Інтегруюча: знаходження і реалізація загальносуспільних інтересів, цілей, цінностей, довкола яких об'єднуються усі суспільні групи і на цій основі відбувається консолідація суспільства.

4. Організація та відтворення політичного життя: зміцнення влади, розвиток і вдосконалення політичних інститутів, забезпечення їх стабільного функціонування.

5. Політичне інформування, комунікація та соціалізація: забезпечення орієнтації людей у політичному житті та включення їх у політичне спілкування і політичну діяльність.

Функції політичної системи не є незмінними. Вони розвиваються з урахуванням конкретно-історичної обстановки, рівня розвитку економіки, культури, політичної стабільності. Функції розпадаються на підфункції, що їх виконують різні політичні інститути. Проте є ї постійно діючі: регулювальна, представницьких інтересів (перманентні).

Розрізняють координацію і субординацію функцій:

- **координація** – це узгодження функцій по горизонталі (координують свою діяльність партії одного політичного напрямку)

- **субординація** – є узгодження функцій по вертикалі, підпорядкування всіх компонентів системи загалом (представники президента на місцях, замінені державними адміністраціями).

2. Політичні режими, їх типологія та характеристика

Політичний режим (лат. *regimen* - управління) є одним із базисних понять політології. Визначається як система методів і засобів здійснення політичної (державної) влади.

Структура політичного режиму складається з тих самих елементів, що й структура політичної системи. Це насамперед політичні інститути – держава та її структурні елементи, політичні партії, громадсько-політичні організації, а також політичні відносини, політичні норми, політична культура у їх функціональному аспекті.

На основі структурних елементів політичного режиму виокремлюються його основні ознаки:

- спосіб формування органів влади;
- співвідношення законодавчої, виконавчої і судової влади;
- центральний уряд та місцеве самоврядування;
- становище і роль громадських організацій і політичних партій;
- правовий статус особи;
- встановлена законодавча система;
- зміст і співвідношення дозволеної і забороненої політичної діяльності;
- рівень економічно-господарського розвитку;

- політична стабільність суспільства;
- порядок функціонування правоохоронних та каральних органів;
- історичні і культурні традиції, моральні звичаї народу в ставленні до влади.

Важливою характеристикою політичного режиму є його легітимність (*від лат. legitimus - законний*). За прямого значення цього терміна легітимним є той політичний режим, який встановлений законним шляхом і спирається на закони. Проте на законах може у формально-правовому значенні ґрунтуватися й тиранічний, диктаторський режим.

Тому існує інше розуміння легітимності політичного режиму – визнання його масами і таким, що відповідає їхнім інтересам. Третій підхід – об'єднує два попередні і має на увазі відповідність політичної влади тим цінностям, на яких заснований режим.

Типологія політичних режимів. Дає змогу віднайти спільне й відмінне у багатоманітних методах і засобах здійснення державної влади як у різні історичні епохи, так і в різних країнах. Як і будь-яка типологія, вона може здійснюватися за різними ознаками, залежно від яких розрізняють ті чи інші типи політичних режимів.

Спроби відрізнити одні держави від інших за формами правління, методами здійснення влади сягають глибокої давнини. Типологію державного правління здійснили ще давньогрецькі мислителі (Платон і Арістотель). Залежно від кількості правителів держави, від мети, яку вони переслідують, Арістотель вирізняв шість форм державного правління – монархію, аристократію, політію, тиранію, олігархію, демократію. Типологія Платона і Арістотеля відбивала політичні реалії Стародавньої Греції.

Сучасні типології світового політичного процесу, який за найважливішу соціально-політичну цінність висунув демократію, ґрунтується на досвіді світового політичного розвитку. ХХ ст. пов'язують з розвитком демократії і досягненням стадії її зрілості та з небаченим раніше поширенням антидемократичних режимів.

Типологія політичних режимів Г.Моски – основоположника теорії еліт. Виокремлював аристократичну і демократичну тенденції розвитку пануючого політичного класу – два типи організації влади. В одному разі влада передається за принципом згори до низу, в іншому – діє протилежний принцип. Перший Г.Моски називав автократичним, другий – ліберальним.

• **Автократичний** – передбачає існування особи, від імені якої діють усі, хто наділяється публічною владою.

• **Ліберальний** – характеризується організацією виборчої системи. Тут закон ґрунтується на згоді більшості громадян, а функціонери, які призначаються підлеглими, є тимчасовими і відповідальними у своїх діях перед законом.

Г.Моски вважав автократичні режими більш стійкими, оскільки ліберальні діють лише за сприятливих умов (економічного процвітання, інтелектуального розвитку тощо).

Західні дослідники, підбиваючи підсумки його міркувань, визначають чотири типи політичних режимів:

- аристократично-автократичний (абсолютна монархія);
- аристократично-ліберальний (парламентерська, конституційна монархія);
- демократично-автократичний (президентська республіка);
- демократично-ліберальний (парламентська республіка).

Політичні й державні режими

За наведеною вище типологією розрізняються:

- **політичні** – авторитарні пов'язуються з абсолютною і дуалістичною монархією та різновидами представницького республіканського правління.
- **демократичні** – з парламентарною монархією і парламентарною республікою та президентським республіканським правлінням із досконалою системою стримувань і противаг.

Державні режими – значно різноманітніші, в основі розмежування яких лежать особливості поділу влади.

- Державний режим в абсолютній монархії, де в руках монарха зосереджується вся повнота влади, визначається як **абсолютизм**.
- Відокремлення законодавчої влади від виконавчої і закріплення відповідних функцій за парламентом і наділенням широкими повноваженнями монархом у дуалістичній монархії визначається як обмежений **дуалізм влади**.
- Поділ влади за умови верховенства парламенту над виконавчою владою у парламентарній монархії і парламентарній республіці визначається як **парламентаризм**. Цей державний режим діє лише за умови, що в парламенті жодна політична партія не має більшості і не може сформувати уряд, причому чим ширша коаліція, тим менш стійкий сам уряд.

У країнах, де існує, дво – або багатопартійна система з однією домінуючою партією і уряди є однопартійними, юридично парламент здійснює контроль над урядом, а насправді уряд цілковито контролює роботу парламенту. Такий державний режим дістав назву **системи кабінету, або міністеріалізму**.

Найпоширеніше принцип поділу влади проводиться у президентській республіці, де існують два центри влади – президент, який одночасно є головою держави й уряду і формально незалежний від нього парламент. Таку республіку називають **дуалістичною, а державний режим – дуалізмом**.

Партократичним називають державний режим соціалістичних країн, де реальна влада належить керівництву партії.

Найпоширенішими у сучасній політології є поділ політичних режимів за ознакою демократизму на демократичні і недемократичні. Останні, в свою чергу, поділяються на тоталітарні та авторитарні.

Тоталітаризм (від лат. *totalitas* – цілісність, повнота).

Державний лад, який здійснює всеосяжний (повний, тотальний) контроль над усіма сферами суспільного життя та особистим життям громадян, спираючись при цьому на систематичне використання насильства.

Першим цей термін на поч. 20-х рр. ХХ ст. ввели до наукового вжитку італійські критики Б.Муссоліні, під керівництвом якого в Італії почала формуватися однопартійна фашистська система. Незабаром і сам Муссоліні увів його до політичного лексикону, проголосивши своєю метою створення тоталітарної держави.

Пізніше термін **«тоталітарна держава»** використовували нацистські правознавці в Німеччині. Теорія тоталітаризму сформувалася у 50-х рр. як наукове осмислення нацизму і сталінізму.

Всеосяжне одержавлення як суспільного життя, так і приватного життя громадян означає відсутність громадянського суспільства як сукупності недержавних

суспільних інститутів і відносин. Державне свавілля не знає обмежень, оскільки держава не контролюється громадянами і не зважає на світову громадську думку.

Авторитаризм (лат. *autoritas* – вплив, влада) – це політичний режим, який характеризується зосередженням державної влади в руках однієї особи чи групи осіб або в одному її органі.

Авторитарним режимам притаманні такі ознаки:

- скасування або значне звуження політичних прав і свобод громадян;
- обмеження діяльності політичних партій та громадсько-політичних організацій;
- відсутність поділу влади, наділення виконавчої влади функціями нормативотворчої;
- звуження сфери гласності й виборності державних органів;
- призначення згори політичної еліти;
- застосування політичних репресій.

Головною опорою авторитарних режимів є силові структури влади – армія, поліція, служба безпеки тощо.

Причинами встановлення авторитарних режимів можуть бути риси загальнонаціонального харизматичного лідера як авторитарної особистості, надзвичайні обставини – соціальні конфлікти, стан війни, стихійні лиха тощо.

Такі режими вважаються природними в умовах зламу старих суспільних структур, переходу від традиційного до індустріального стану суспільства або від тоталітаризму до демократії. Це пов'язано зі здатністю авторитарного правління забезпечити суспільний порядок, особливо в екстремальних ситуаціях, швидко здійснити реорганізацію суспільних структур, зосередитись на конкретних завданнях.

Демократичний політичний режим

Поняття «*демократія*» - багатогранне: в широкому розумінні – це форма внутрішнього устрою будь-якої суспільної організації, у вузькому розумінні воно має тільки політичну спрямованість і означає владу народу.

Розуміння демократії як народовладдя ґрунтується на визнанні народу єдиним джерелом і верховним носієм влади в суспільстві, суб'єктом визначення характеру і змісту владних функцій.

Складові сучасного демократичного процесу:

- вищий політичний законодавчий орган повинен бути обраний народом;
- вибрані органи влади та управління менш високих рівнів аж до самоуправління;
- виборці повинні бути рівними у правах, а виборче право загальним;
- голосування повинно бути вільним;
- вибори повинні здійснюватися на всіх рівнях більшістю голосів;
- демократія існує під пильним громадським контролем;
- держава й суспільство напрацьовують дієві механізми упередження й усунення конфліктів на всіх рівнях.

Забезпечення цих демократичних процедур передбачає наявність конституції, яка закріплює повноваження органів влади та управління, механізми їх формування визначає правовий статус особи та принципи рівності перед законом і поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову.

Важливою складовою демократичного політичного режиму є багатопартійність, вільна діяльність політичних і громадських організацій.

Демократія дає кожній особі певну міру свободи, право діяти на власний розсуд в особистому житті, свободу вибору та обрання представників влади, свободу слова, зібрань, заперечує такі порядки, які б обмежували законні права і свободи людей.

Проте демократія – це не всездозволеність, не анархія, не охлократія (влада натовпу). Ознакою демократичного режиму є чітке визначення всіх процедур і процесів прийняття політичних рішень. Вона вимагає жорсткої системи державної субординації з чітким розподілом повноважень, які забезпечуються не тільки декретами і постановами, але й силовими структурами.

Демократичний політичний режим найголовніше проявляється за республіканської форми державного правління парламентарного чи президентського типу. Цілком демократичними можуть бути й парламентські монархії. Проте за будь-якої форми державного правління до важливих рис демократичних режимів належить пріоритет прав людини над правами держави, що означає визнання пріоритету громадянського суспільства над державою.

Якщо за авторитарного режиму громадянське суспільство зберігається, але підпорядковується державі, то в умовах демократії держава і громадянське суспільство виступають партнерами. За демократичного політичного режиму громадянське суспільство здійснює ефективний контроль над державою через засоби прямої і представницької демократії, свої політичні інститути – політичні партії, групи інтересів, засоби масової інформації.

На практиці кожен із трьох основних типів політичних режимів рідко трапляється у , так би мовити, чистому вигляді. Найчастіше у кожній країні він виступає як поєднання у тій чи іншій пропорції ознак різних типів, передусім демократичного та авторитарного, з переважанням ознак того чи іншого.

У зв'язку з цим виокремлюють також жорстко авторитарний , авторитарно-демократичний і демократично-авторитарний, розгорнуто-демократичний, та анархо-демократичний *(спотворено демократичний, який призводить до дезорганізації суспільного життя і в кінцевому підсумку переростає в тоталітаризм або жорсткий авторитаризм)* режими.

Трансформація політичних режимів

Трансформація *(перетворення)* політичних режимів відбувається як у напрямі переходу від тоталітаризму та авторитаризму до демократії, так і у зворотному напрямі. Навіть країни з розвиненими демократичними механізмами здійснення державної влади, високим рівнем політичної культури населення, давніми демократичними традиціями не застраховані від проявів авторитаризму. Авторитаризм притаманний будь-якій політичній владі, яка постійно виявляє тенденцію до розширення своїх повноважень і встановлення тотального контролю над суспільством. Найчастіше ця тенденція проявляється у діях виконавчої влади *(у розпорядженні якої перебувають матеріальні, фінансові, силові та інформаційні засоби владного впливу на суспільство)*.

Президентська і змішана *(президентсько-парламентарна)* форми правління взагалі тяжіють до авторитаризму обраного на загальних виборах глави держави, в руках якого зосереджуються значні повноваження, особливо у сфері виконавчої влади.

Навіть у республіках з парламентською формою правління, але позапарламентарною системою обрання президента *(Австрія, Ірландія, Фінляндія)* його роль є досить вагомою і постійно може зростати аж до перетворення в особисту диктатуру, прикладом можуть слугувати деякі президенти Фінляндії.

Демократія не дається раз і назавжди. Громадянське суспільство має постійно бути насторожі, захищатися від зазіхань держави на його інтереси і боротися за контроль над нею.

Провідною тенденцією світового політичного розвитку у II пол. XX ст. є перехід від тоталітаризму та авторитаризму до демократії. (Крах фашистських режимів в Іспанії та Португалії, військових диктатур в Аргентині, Бразилії, Греції, Південній Кореї, соцкраїнах в Центральній і Східній Європі від тоталітаризму до демократії, більшість молодих незалежних держав СРСР намагання розбудувати демократичну державність.

Вивчення цих процесів дало можливість політологам зробити висновки щодо демократичної трансформації політичних режимів. Так, польський політолог Є. Вятр, узагальнюючи досвід руху авторитарних режимів до демократії на прикладах Туреччини, Греції, Іспанії, Португалії, Аргентини, Бразилії, Чилі, Південної Кореї, Філіпін, Східноєвропейських країн, дійшов висновку, що перехід до демократії є найбільш імовірний в умовах мирних змін і відбувається у трьох формах: реформа згори; швидкий розпад; реформа, узгоджена між владою та опозицією.

1. Реформа згори відбувається тоді, коли автократичні правителі з власної волі, а не в результаті тиску з боку опозиції, вирішують змінити політичну систему. Так, у Бразилії група генералів, що захопила владу в 1964 р., згодом пішла на створення демократичного правління. В Чилі, після здійсненого в 1973 р. А. Піночетом перевороту, відбулося подібне. Такі реформи проводяться довго, нерішуче і непослідовно, бо самі реформатори залишаються при владі. Проте такий шлях найменш болісний для суспільства, тому що є поступовим і найменш радикальним.

Швидкий розпад влади, або абдикація (лат. abdication – зрікаюсь, - зречення престолу, відмова від влади). Означає крах авторитарного режиму в історично короткий проміжок часу. Здебільшого – під впливом зовнішніх чинників (військові конфлікти, події в сусідніх країнах тощо). Так, крах встановленого 1974 р. в Греції правління «чорних полковників», який відбувся в результаті конфлікту з Туреччиною на Кіпрі, крах воєнної хунти в Аргентині в результаті поразки у війні з Англією за Мальвінські (Фолклендські) острови 1982 р.

2. Крах комуністичних режимів у країнах Центральної і Східної Європи у зв'язку з перебудовою в СРСР.

3. Третя реформа – це поступова реформа, узгоджена між владою та опозицією. Вона ґрунтується на компромісі в інтересах країни, народу між правлячими та опозиційними політичними силами. Влада та опозиція можуть дійти згоди, незважаючи на тиск соціальних сил. Така форма дає можливість в історично короткий проміжок часу і з мінімальними суспільними втратами досягти успіху на шляху демократичних перетворень.

Зразком узгоджених демократичних перетворень вважається Іспанія (після смерті у 1975 р. диктатора Франко) проведені зусиллями уряду й короля Хуана Карлоса реформи дали можливість менш, ніж за 10 років піднятися до стану сучасної демократичної держави. Прикладом компромісної моделі демократичної трансформації суспільства може бути й Польща.

Перехід від тоталітаризму до демократії має свої особливості. Якщо перехід від авторитаризму до демократії – це головним чином зміна політичного режиму, то демократична трансформація тоталітаризму вимагає перетворень в усіх сферах суспільного життя, зміни соціально-економічного ладу. Перехід до демократії істотно полегшується за сприятливого стану економіки й утрудняється в умовах її кризи. Найсприятливішою для переходу до демократичного політичного режиму є децентралізована економіка з обмеженим державним контролем. Найменш сприятливі умови складаються за жорсткої системи державного управління економікою.

3. Політична система і політичний режим України

Політична система України на сучасному етапі перебуває у стадії становлення усіх її компонентів, наповнення її функцій новим змістом, що відповідає статусу незалежної демократичної держави. Нині діючі складові політичної системи (*від законодавчих органів влади до політичних і правових норм*) поступово звільняються від рис минулої командно-адміністративної, тоталітарної системи – і поступово набирають характер демократичної, плюралістичної системи.

По своїй суті становлення політичної системи відбувається у руслі політичної модернізації суспільства, яка здійснюється еволюційним чином. Помітним залишається відбиток старих відносин як в окремих сферах політики, так і в суспільній свідомості. Проте зростаюча недовіра народу до влади поєднується з високим рівнем його політичної активності в інститутах масової політики (*виборах, референдумах*), що є свідченням значних політичних потенцій базових суб'єктів політики.

Новий етап у розвитку політичної системи України настав з прийняттям Конституції України 28 червня 1996 р. Основний закон держави визначив засади формування і розвитку політичної системи, закріпив функції її окремих елементів, розкрив зміст та особливості діяльності держави в політичній системі.

У Конституції політична система представлена всебічно і з перспективою на майбутнє. Її статті знаходять свій розвиток у нових законах, які сприятимуть розв'язанню проблем сучасного періоду і на майбутнє.

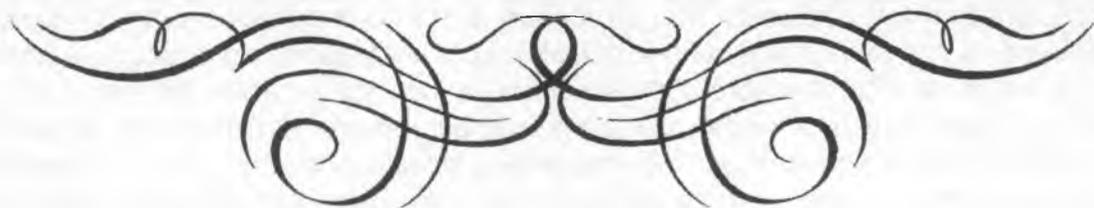
А поки що суперечливий характер розвитку політичної системи в Україні проявляється у повільних темпах політичної структуризації суспільства, незавершених процесах виникнення багатопартійності, прагненні використати політичні цінності минулого без урахування змісту і специфіки політичного розвитку України на сучасному етапі, неузгодженості практичної діяльності гілок влади, їх недостатній відповідальності перед народом.

Сучасні державотворчі процеси в Україні, потреби виходу із соціально-економічної кризи вимагають збалансованого розвитку політичної, економічної і соціальної системи, урахування при формуванні політичних структур специфіки українського політичного менталітету, історичного досвіду та сучасного становища України, моделювання і прогнозування розвитку політичної системи в нашій країні.

Модернізація політичної системи України повинна ґрунтуватися на розвитку політичної теорії, вивченні й використанні в політичній практиці досягнень зарубіжної і вітчизняної політичної думки.

Відповідно до **Закону України «Про внесення змін до Конституції України»** 08.12.2004 р. Україна є парламентсько-президентською республікою. Носій суверенітету і єдине джерело влади в ній народ.

Посада президента введена 01.12.1991 р. **Закон України «Про вибори Президента України»** було прийнято 5 березня 1999 р.

ЛЕКЦІЯ VIII

ДЕРЖАВА У ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ СУСПІЛЬСТВА

План

1. Поняття, ознаки, типи та основні функції держави.
2. Форми державного правління та державного устрою.
3. Державний апарат.

Література [4; 8; 12; 16; 21; 30; 43; 52; 67; 73]

1. Поняття, ознаки, типи та основні функції держави

Держава є одним із найважливіших інститутів суспільства, центральним елементом його політичної системи. До найголовніших завдань політології по вивченню держави належить аналіз розвитку її сутнісних ознак, соціальної ролі здійснюваних функцій, форм державного правління й державного устрою, принципів міжнародної політики.

Держава – це форма організації суспільства, сукупність взаємопов'язаних установ і організацій, які здійснюють управління суспільством від імені народу.

Інколи поняття «держава» вживають як синонім понять «суспільство», «країна» або на позначення сукупності зв'язків між громадянами та органами управління, між цими органами (парламентом, урядом). У повсякденній мові держава ототожнюється із владою, правосуддям, адмініструванням, контролем тощо.

Державу характеризують такі ознаки:

- організація влади за певним територіальним принципом – поділ населення за територією проживання, а не за кровно-родинними зв'язками;
- всезагальність (держава охоплює своїм впливом усіх людей, що мешкають на її території, в т. ч. громадян інших держав);
- наявність публічної влади, здійснюваної особами зайнятими винятково управлінням суспільством та охороною встановлених у ньому порядків (державні чиновники);
- право і можливість проводити внутрішню і зовнішню політику від імені всього суспільства;
- монопольне право на примусовий вплив щодо населення і наявність особливої системи органів, установ і знарядь примусу (армія, поліція, суд, тюрми), які виконують функції державної влади;
- суверенна законотворчість (право видавати закони і правила, обов'язкові для всього населення);
- монопольне право на збирання податків для формування загальнонаціонального бюджету, утримання державного апарату.

Ці ознаки визначають внутрішні і зовнішні державні зв'язки як неодмінну форму існування і розвитку сучасних суспільств (народів).

Місце та роль держави в політичній системі визначаються основними принципами її функціонування:

1. Верховенство публічної влади.

2. Збереження єдності держави, що ґрунтується на досягненні згоди між тими, ким керують, і тими, хто управляє.

3. Досягнення єдності держави через відповідний зв'язок із соціальними силами суспільства (класами, групами, націями, партіями тощо), за допомогою права і можливості здійснювати внутрішню й зовнішню політику від імені народу, через органічну взаємодію з громадянським суспільством загалом.

Держава виникла на певній стадії розвитку людства. Політична, правова література подає різні теорії походження держави.

1. Неісторичні теорії походження держави.

Її висунув Арістотель, проголосивши: природа людини як *«політичної істоти»* визначила їй жити в суспільстві, і тому держава є природним продуктом розвитку людських спільнот.

2. Теологічна теорія походження держави.

Охоплює аналогічні за змістом традиційні концепції християнської культури, за якими державна влада виникла з волі (надприродного чинника) – Бога. Усяка влада від Бога – стверджує теолог середньовіччя Фома Аквінський (1225-1275). Тому церква вища держави. Божественний генезис підтримує католицька церква, її напрямок – клерикалізм (посилення впливу церкви на усі сфери життя та держави).

3. Патріархальна теорія походження держави.

Її фундатор – англійський філософ Роберт Філмер (XIII ст.). На його думку, держава виникла у процесі механічного об'єднання родів у племена, племен – у широкі утворення, аж до держави. Отже, держава є розширеною формою патріархальної влади.

4. Теорія суспільного договору походження держави.

У XVII і XVIII ст. в монархічно-абсолютиську добу в Європі виникли різні теорії суспільного договору походження держави. Теорія набула розвитку в період капіталістичних відносин. Її обстоювали Томас Гоббс (1588-1679) і Джон Локк (1632-1704), французький філософ Ж.Ж.Руссо. Сутність теорії – держава виникає не з волі Бога, а створюється добровільно суспільним договором суверенних громадян із правителем за законами людського розвитку. Закон, влада зобов'язані задовольняти природне право людей захищати їх. Заради цього громадяни надають правителю і уряду (державі) повноваження, добровільно зобов'язуючись підкорятися їх волі, закону.

5. Теорія підкорення (конфліктно-насильницька) походження держави.

Виникнення держави є результатом завоювання сильнішими групами людей слабких спільнот. Держава стає формою панування переможців над переможеними. Цей результат соціального конфлікту, абсолютної ворожості, органічно притаманний людям. (Автор – польсько-австрійський соціолог Людвіг Гумплович (1838-1909) – послідовник концепції соціального дарвінізму (боротьби видів за існування та виживання).

6. Класова теорія походження держави.

Основоположники – німецькі філософи Карл Маркс (1818-1883) і Фрідріх Енгельс (1820-1895). Вони стверджували, що виникнення держави – це природно-історичний, об'єктивний процес. Держава започатковується у пізній фазі общинно-племінного

ладу і розвивається впродовж тривалого історичного періоду. Умовами її утворення (III – IV тис. до н. е.) були поява додаткового суспільного продукту внаслідок удосконалення продуктивних сил і виробничих відносин, виникнення майнової нерівності, розподілу праці, утворення класів.

Щодо класового характеру нині існують інші точки зору. Американські політологи (А. Кросленд) стверджують, що соціально-класовий чинник не є домінуючим. Держава поступово деполітизується, за демократичного суспільства вона відображає інтереси усіх верств країни.

Французький соціолог М. Дюверже стверджує про двобічність держави як органа влади. З одного боку – виразник інтересів політичного класу, а з іншого – гарант соціального порядку, вигідного всьому суспільству.

Типи і функції держави

Типи держав визначають на підставі ознак, притаманних усім державам. Економічною основою типології є певний тип виробничих відносин, які виражають їхню соціальну сутність і призначення. Однак дотепер існують розбіжності щодо критеріїв типізації і типології держав.

Марксистичні з класових, формаційних позицій виділяють історично-формаційні типи держав: рабовласницькі, феодальні, капіталістичні, соціалістичні.

Такий поділ держав не заперечує більшість вчених світу. Інша річ – марксистичні вбачають у державі організацію влади пануючого класу (класовий характер), поділяючи сучасні держави на капіталістичні і соціалістичні.

Західні політологи тлумачать державу як надкласову організацію, покликану задовольнити спільний інтерес нації. Вони поділяють держави на індустріальні й ті, що розвиваються, не досягнувши індустріального рівня. Поширеною є типологія держав за політичними режимами, відповідно до яких прийнято виокремлювати – тоталітарний, авторитарний та демократичний типи держав.

На сучасному етапі утворилася група держав, які називають посткомуністичними (*посттоталітарними*). Ці держави перебувають на перехідній стадії від адміністративно-командної системи до демократичної, правової.

Суттєвою ознакою держав, що декларують соціалістичний шлях розвитку (Китай, Куба, Північна Корея, В'єтнам) є наявність у них авторитарно-тоталітарних елементів, абсолютизація, догматизація, національна трансформація марксистської теорії (маоїзм, ідеї чучхе).

Політологи виокремлюють національний тип держави. Ця ідея виникла наприкінці XVIII ст. в Західній Європі й оформилася в XIX ст. у *«принцип національності»*. Швейцарський правник І. Блюнчлі виклав його суть: *«Нехай кожна нація буде державою, а кожна держава – національним організмом»*. Ідея національної держави мала прихильників серед західних (М. Вебер, П. Манчіні), російських (М. Бердяєв, К. Каутський), українських (В. Липинський, Д. Донцов) вчених. Більшість з них розглядали державу як з однонаціональним складом населення.

Такий підхід поділяють далеко не всі, адже нині на планеті налічується тільки численних народів до 3 тис., а держав – понад 200, з них 90 % – багатонаціональні. Американський соціолог З. Бжезинський писав: *«Будь-які спроби розплутати складні проблеми за допомогою національного принципу приведуть до хаосу й різни»*.

За іншою концепцією національна держава:

- утворюється нацією, яка компактно проживає на певній території і становить більшість населення даної країни;

- є результатом здійснення певною нацією її основного загальнонаціонального права на політичне самовизначення;

- поєднує піклування про «свою» націю із створенням належних умов для розвитку інших націй та етнічних груп, які проживають на території держави і становлять її народ. *(У такому разі більшість держав є національними, в т. ч. й Україна).*

Американські дослідники (Н.Ферніс і Т.Тілтон), взявши за основу критерій соціальної захищеності населення, виділяють три типи держав:

- Позитивна держава (США) захищає власників від спотворень ринку і від посягань неімущих на перерозподіл національного доходу. Її соціальні програми дорівнюють обсягу допомоги, здатної забезпечити стабільність і уберегти суспільство від перерозподілу багатства.

- Держава соціальної захищеності (Велика Британія) – забезпечення соціального мінімуму для кожного, ліквідація бідності й знедоленості через соціальне страхування і соціальні програми.

- Держава соціального добробуту (Швеція) – проводить соціальну політику, створюючи рівні життєві умови для всіх членів суспільства – через регулювання доходів, розширення сфери державних послуг, контролю непривілейованих класів над елітою, прийняття державних рішень.

Структура держави – це система органів, установ, які виконують внутрішні і зовнішні функції держави.

Свою сутність і суспільно-політичне призначення держава реалізує через здійснення повноважень, функцій, які забезпечують відповідні органи, установи, що утворюють її структуру.

Структура охоплює: парламент – виконавчі органи – президент – правосуддя – прокуратура – охорона громадського порядку – збройні сили у тісній взаємодії з громадськими організаціями.

Загальноприйнятою класифікацією функцій держави є поділ їх на внутрішні і зовнішні.

До внутрішніх належать:

- правотворча (закони та інші юридичні норми, творення законодавства);
- правоохоронна (контроль і нагляд за виконанням правоохоронних норм і застосування примусових заходів, захист прав і свобод громадян, безпека, громадський порядок);
- економічно-господарська (захист економічної основи суспільства, існуючого способу виробництва, форм власності, регулювання господарської діяльності, ринкових відносин, державне управління економікою);
- соціальна (регулювання відносин між соціальними та етнічними спільнотами, запобігання соціальним конфліктам, узгодження інтересів і потреб, ефективна демографічна політика);
- культурно-виховна (розвиток системи освіти, культури, науки, фізичної культури і спорту, виховання моральності, гуманізму, загальнолюдських та національних цінностей);
- екологічна (захист довкілля, розумне використання природних ресурсів, формування екологічної культури).

Зовнішні функції держави:

- оборонна (захист країни від зовнішнього нападу, посягань на територіальну цілісність держави);

- дипломатична (відстоювання й реалізація національних інтересів держави та її громадян у міжнародному житті, здійснення самостійної зовнішньої політики);
- співробітницька (розвиток економічних, політичних, культурних відносин між державами; поглиблення інтеграційних процесів на загальнолюдській, регіональній та політичній основі).

Виконання державою своїх функцій є запорукою її суверенності, надійного міжнародного становища, суспільної злагоди, соціального благополуччя.

2. Форми державного правління та державного устрою

У кожній державі передбачені певні способи організації влади, взаємозв'язок між її вищими органами (законодавчими, виконавчими), статус глави держави, що у своїй сукупності визначають форму державного правління.

Форма державного правління – це організація верховної державної влади, порядок утворення її органів та їх взаємини з населенням.

Однією з найдавніших основних форм державного правління є монархічна.

Монархія (від грец. *monarchia* - єдиновладдя) – форма правління, за якої верховна влада формально (повністю або частково) зосереджена в руках однієї особи (глави держави) спадкоємного монарха.

Монархії поділяються на абсолютні, конституційні, теократичні.

Абсолютна монархія – форма правління, за якої керівник держави (монарх) є головним джерелом законодавчої і виконавчої влади (здійснюється залежним від нього апаратом).

Він встановлює податки і розпоряджається державними фінансами (Саудівська Аравія, Оман). У рабовласницьких державах абсолютні монархії були близькими до необмеженої деспотії.

Конституційна монархія – влада монарха обмежена конституцією, законодавчі функції передані парламенту, виконавчі – уряду. Монарх – верховний носій виконавчої влади, голова судової системи, формально призначає уряд, змінює міністрів, має право розпоряджатися військовими силами, видавати накази, скасовувати закони, розпускати парламент. Однак ці повноваження, як правило, належать уряду (Бельгія, Данія, Велика Британія, Японія, Норвегія, Швеція, Малайзія, Бутан).

Конституційна монархія поділяється на дуалістичні і парламентські (в залежності від обмеження влади монарха).

Дуалістичні – форма правління, за якою повноваження монарха обмежені у сфері законодавства (парламентом), але широкі у виконавчій владі. Монарх формує уряд, яким керує особисто, або через прем'єр-міністра. Ця форма правління була характерна для буржуазних держав XIX ст. (Німеччини за Конституцією 1871 р., Японія за Конституцією 1889 р.). У даний час вона не існує.

Парламентська монархія – виникла в Англії, де законодавча влада зосереджена в парламенті, виконавча – в уряді на чолі з прем'єр-міністром. Монарх не має конституційних повноважень щодо вирішення важливих державних справ, є символічною фігурою, носієм традицій країни.

Теократична (від гр. *theokratia* – влада Бога) монархія.

Політична і духовна влада в такій державі зосереджена в руках церкви (Ватикан, Катар, Бахрейн).

Прогресивнішою за монархічну є республіканська форма правління.

Республіка (від лат. *respublica* – від *res* – справа і *publica* – громадська) – форма державного правління, за якої вища влада належить виборним представницьким органам, а голова держави обирається населенням або представницьким органом.

Нині у світі існує 143 республіки (майже 3/4 від загального числа держав. Залежно від відповідальності уряду – перед президентом чи парламентом – розрізняють три форми республіканського правління: президентську, парламентську і напівпрезидентську (змішану).

Президентська форма правління. Запроваджена в США у 1789 р. Головою держави і уряду є президент, який обирається всенародним голосуванням. Президент призначає уряд, який є підзвітним йому і не несе відповідальності перед парламентом. Парламент володіє усією повнотою законодавчої влади і не залежить від президента, який не правомочний розпустити парламент, однак має право вето – не погодитися з ухваленим парламентом законом. Президент не несе відповідальності перед парламентом, проте він може бути притягнутий до кримінальної відповідальності за особливою процедурою – імпічментом (обвинувачення вищих посадових осіб). Діє в США, Мексиці, Аргентині, Ірані, Швейцарії та ін. як президентська форма правління.

Парламентська форма правління. Головою держави є президент, але повнота влади належить уряду. Голова уряду (прем'єр-міністр) – фактично перша особа в державі. Свої повноваження, крім представницьких, президент здійснює зі згоди уряду. Акти президента набувають чинності після підписання прем'єр-міністром чи одним з відповідних міністрів. Президента, як правило, обирають парламентським шляхом.

Президент призначає уряд не на свій розсуд, а з представників партій чи коаліцій партій, що мають більшість місць у парламенті. Вотум парламентської недовіри уряду спричиняє або відставку уряду, або розпуск парламенту і проведення дострокових виборів.

Парламентські республіки – Італія, Німеччина, Австрія, Ісландія, Ірландія та ін.

Напівпрезидентська (змішана) форма республіканського правління. Поєднує в собі ознаки президентської та парламентської республіки. Президент – голова держави. Він пропонує склад уряду і кандидатуру прем'єр-міністра, які підлягають обов'язковому затвердженню парламентом. Формально уряд очолює прем'єр-міністр, однак президент володіє правом спрямовувати діяльність уряду.

Уряд відповідальний перед парламентом, проте можливості парламенту по контролю за діяльністю уряду обмежені. Президент, якого обирають на основі загальних виборів, має право розпуску парламенту. Така система діє у Франції, Фінляндії, Португалії, Україні та інших країнах.

Державний устрій – спосіб організації адміністративно-територіальної, національно-територіальної єдності держави, особливості відносин між її складовими.

За особливостями державного устрою розрізняють прості держави (*унітарні*) і складні (*федерації, конфедерації*).

Унітарна (від лат. *unitas* – єдність, єдине ціле) держава – єдина держава, поділена на адміністративно-територіальні чи національно-територіальні одиниці, які не мають політичної самостійності, статусу державного управління.

У такій державі сформована єдина система вищих органів влади і управління, діє єдина конституція і єдине громадянство. У багатьох унітарних державах існують

автономії, які відрізняються від звичайних адміністративно-територіальних одиниць ширшими повноваженнями. У них діють регіональні закони, конституції, якщо вони не суперечать законам держави загалом.

В автономії діє автономний парламент, уряд (однак автономія не є державним утворенням. Більшість західних розвинутих держав – унітарні (Франція, Швеція, Польща, Фінляндія та ін.). Унітарною є і держава Україна.

Федерація (від лат. *federation* – союз, об'єднання) – союзна держава, до складу якої входять держави – утворення – суб'єкти федерації.

Суб'єкти федерації мають суверенітет, зберігають відносну самостійність. Основні ознаки федерації:

- єдина територія;
- збройні сили;
- спільна митниця;
- грошова і податкові системи;
- загальна конституція за наявності конституції суб'єктів федерації; спільний уряд;
- єдине законодавство і громадянство (подвійне для суб'єктів федерації).

Проте суб'єкти федерації правомочні приймати законодавчі акти в межах своєї компетенції, створювати власну правову і судову системи. Однак вони не можуть бути повністю незалежними у внутрішній і зовнішній політиці. Суб'єкти федерації не володіють правом сепаратизму (виходу із федерального союзу).

У світі 20 федеративних держав (штати - США, Мексиці, Бразилії, Венесуелі, Австралії, Індії, Малайзії та ін.; землі – Німеччині, Австрії; кантони і напівкантони – Швейцарії; провінції – Аргентині, Канаді).

Конфедерація (від лат. *confederation* – спілка, об'єднання) – союз суверенних держав, які зберігають незалежність і об'єднанні для досягнення певних спільних цілей (переважно зовнішньополітичних, воєнних для координації своїх дій).

За конфедерації існує центральний керівний орган, якому надані точно визначені повноваження. Його рішення приймаються і здійснюються за згодою усіх держав, що входять до складу конфедерації. Не існує єдиної території і громадянства, спільної правової і податкової системи. Правовою основою для конфедерації є союзний договір, тоді як для федерації – конституція. Кошти конфедерації складаються із внесків її суб'єктів. Нетривка форма державного об'єднання.

Нині конфедерацій у світі не існує. У минулому конфедеративним був устрій у США (1776-1787), Швейцарії (до 1848), Німецькому союзу (1815-1867). Щоправда, термін «конфедерація» вживається в назвах Швейцарської і Канадської держав, але це не змінює природи їх федеративного устрою.

Вибір форми державного правління і державного устрою залежить від історичних традицій, етнічно-культурних особливостей держави, співвідношення політичних сил.

Демократична, соціальна, правова держава.

Сучасна держава в процесі еволюції набула три важливі характеристики: демократизму, соціального захисту і правової сутності, які знайшли своє відображення в Конституції України 1996 р.

Демократична держава – тип держави, в якій народ є джерелом влади, яка має державні демократичні соціально-політичні інститути та демократичний тип політичної культури, що забезпечують органічне поєднання участі народу у вирішенні загальнодержавних справ із широкими громадянськими правами і свободами.

У демократичній державі існує верховенство закону, громадянське суспільство, розподіл владних повноважень між її гілками, ефективні механізми стримувань і противаг. Свідченням демократизму держави в сучасних умовах є:

- забезпечення ефективності в її функціонуванні;
- наявність конкуренції у сфері державотворчої діяльності;
- рівновага в суспільстві, гармонії відносин між державою і громадянами;
- високий ступінь довір'я населення до інститутів держави.

Соціальна держава – це забезпечення кожному громадянину гідних умов існування, соціальної захищеності, співучасті в управлінні виробництвом, можливості для самореалізації особистості.

Термін «соціальна держава» було запроваджено ще в 1850 р. німецьким юристом Лоренцо Штейном. Однак його теоретична розробка розпочалася у другій половині ХХ ст. Досвід розвинутих країн показав, що формування соціальної держави відбувається на основі цілеспрямованої політики: стратегія реформ, соціально-ринкове господарство, громадянське суспільство, інститути соціального захисту.

Особливої уваги заслуговує підтримання гармонійних відносин між громадянами і державою, наповнення функціонування державного механізму соціальним змістом (принципи солідарності і субсидарності).

Солідарність передбачає єдність і цілеспрямоване об'єднання різних груп і верств суспільства навколо основних визначених державою цілей і цінностей (як поточний, так і на довгострокову перспективу).

Субординарність – це, коли вищі елементи управління виконують лише ті завдання, які виявляються не під силу нижчим за рангом органом і покликани допомогти їм у підтриманні самостійності та власної відповідальності.

Соціальна держава у кожній країні формується, виходячи із специфіки національних, історичних, соціально-політичних географічних умов та традицій співіснування в межах конкретного суспільства.

Теорія правової держави бере початок з античності. Давньогрецький філософ Платон писав, що державність можлива тільки там, де панують справедливі закони, де закон – володар над правителями, а вони його раби. З Нового часу теорія правової держави була доповнена завдяки безпосереднього звернення до ідеї прав людини. Мислителі епохи становлення капіталізму в XVII – XVIII ст. сформулювали принцип поділу влади, покладений в основу теорії правової держави.

Німецький філософ І.Кант, з іменем якого пов'язують створення цієї теорії, вважав, що держава забезпечує торжество права й підпорядковується його вимогам.

Громадянський правовий стан, на думку І.Канта, ґрунтується на таких правових принципах:

- Свобода кожного члена суспільства як людини.
- Рівність його з кожним іншим як підлеглого.
- Самостійність кожного члена суспільства як громадянина.

Німецький філософ М.Вебер сформулював принципи правової держави:

- Управління – процес застосування права.
- Керуючі не є верхами суспільства, а посадовими особами з обмеженою владою.
- Державна адміністрація підпорядковується праву, а не особам.
- Громадяни підпорядковуються праву, а не чиновнику.

Правова держава – тип держави, основними ознаками якої є верховенство закону, поділ влади, правовий захист особи, юридична рівність громадянина й держави.

Правову державу характеризують:

1. Верховенство закону і його панування в суспільстві; рівність перед законом самої держави, всіх її членів, громадських організацій, службових осіб і громадян.
2. Вищість представницьких органів влади, їх відкритість і публічність, відсутність будь-якої диктатури.
3. Поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову, що створює систему взаємостримування і взаємопротиваг гілок влади.
4. Гарантія прав і свобод особи в межах законності, взаємна відповідальність держави, об'єднань громадян та індивідів.
5. Високий рівень громадянських структур, можливість громадянських структур і особи брати участь в управлінні суспільством; дотримання принципів загального, рівного виборчого права.
6. Контроль державної влади з боку суспільства, громадян та їх організацій.
7. Відповідальність держави перед світовим співтовариством правових держав.
8. Органічний зв'язок прав і свобод громадян з їх обов'язками, самосвідомістю правовою культурою.

Окрім суворого дотримання законів, суспільство передбачає ще одну принципову вимогу – дотримання загальноприйнятих норм моралі. Право і мораль завжди були, є і будуть чинниками людського буття і гуманізму.

Майбутність держави

Грецькі стоїки епохи еллінізму IV-II ст. до н. е. (*Зенон Хрзіппа*) стверджували, що оскільки людство єдине, то повинна існувати єдина всесвітня держава на чолі з мудрим царем (*пастирем народів*) і одне космополітичне громадянство.

І. Кант, в XIX ст. обґрунтовуючи ідею «*вічного миру*», пов'язував її досягнення зі створенням у майбутньому всеохоплюючої федерації самостійних рівноправних держав республіканського типу. Отже, за Кантом, створення федеративного, космополітичного союзу держав неминуче.

Запорукою цього мають стати торгівля, освіта, виховання народів. Космополітичне громадянство є головним постулатом ідейно-політичної теорії – космополітизму, яка стверджує примат громадянина світу над громадянином держави. Такі погляди гіпотетично приводять до думки про можливість єдиної світової держави.

Нині існують неоднозначні підходи до майбутнього держави. Інститут світового порядку в Нью-Йорку та інші наукові центри стверджують, що на зламі століть відбудеться відчутне зближення держав – учасниць міжнародного товариства. В системі міжнародних відносин відбудуться радикальні зміни, аж до вироблення в XXI ст. світового консенсусу, що в перспективі має привести до спільної державності. Такий прогноз ґрунтується на вірі в нескінченний технічний прогрес, на тлі якого відбудеться економічне зростання засобів глобального взаємопорозуміння та солідарного розвитку.

Прихильники протилежного погляду (*американські вчені Дж. Форрестер, П. Ерліх, Р. Гарріман*) виходять із перспективи тривалого існування на світовій арені суверенних держав. Держава не може зникнути як результат відцентрового руху. Її роль упродовж XX ст. не тільки не зменшилася, а навпаки, зросла, то ж немає підстав говорити про відмирання держави як такої.

Який буде далі розвиток історичних процесів у світі покаже історія. Однак існує велика ймовірність, що держава не буде існувати вічно. Європа йде до об'єднання

політичних та економічних структур. Укладено договір по політичній та економічній союз. Його перейменовано в Європейський Союз з ознаками не тільки конфедерації, а й частково федерації:

- узгоджується спільна лінія у зовнішній політиці, обороні, економіці, інших сферах;
- створено спільний Центральний банк (1998);
- введено єдину валюту – євро, ліквідовано митниці.

Про прагнення до єдності народів і держав свідчать численні перспективи світового розвитку:

- міжнародна правова діяльність;
- демократизація держав;
- формування об'єднань держав і міжнародних організацій;
- нове політичне й економічне мислення держав світу.

Прихильники концепції відмирання держав стверджують, що цей інститут стане перехідною формою від держави до недержави. Діяльність державних органів буде набувати неполітичного характеру. Зникне потреба в державі як особливому політичному інституті. Утвориться неполітичне громадянське самоврядування, де регуляторами суспільних відносин будуть:

- авторитет;
- мораль;
- традиції;
- ініціатива.

Однак цей процес тривалий і суперечливий. Він відбудеться поступово через зміцнення державності, посилення ролі інститутів громадянського суспільства, а також розширення та поглиблення відносин між державами і народами світу.

3. Державний апарат

Головними функціями будь-якої держави в різні історичні часи залишаються ті, що спрямовані на реалізацію публічної влади в масштабах усього суспільства, здійснення від імені держави управлінської діяльності, і тому основним інститутом, що уособлює та представляє державу, і є державний апарат.

Отже, на основі приналежності державним органам як певному різновиду державних інституцій державно-владних повноважень із більш широкого поняття «механізм держави» виокремлюється поняття «державний апарат», за посередництвом якого здійснюється державна влада і управління суспільством. Державний апарат покликаний виконувати основні функції держави щодо практичного здійснення влади і управління суспільством і є невід'ємним атрибутом як виникнення, так і існування та функціонування держави. Тому саме державному апарату має бути приділена особлива увага в контексті більш широкої проблематики механізму держави.

Таким чином, державний апарат — це особлива система органів і установ, котрі здійснюють функції державної влади (управління, регулювання й контроль), які, по суті, є спеціалізованими органами примусу, що використовуються згідно із законодавством цієї держави.

Поняття державного апарату є узагальнюючим, тобто охоплює на основі спільних ознак усю сукупність різноманітних за конкретним спрямуванням діяльності державних органів. Державний орган розглядається як первинний структурний елемент державного апарату, саме з державних органів складаються його окремі ланки і підрозділи, вся система державного апарату як цілісного явища.

Для більш змістовного вивчення державного апарату необхідно розглянути характерні його ознаки, а саме:

- державний апарат є основним інститутом держави, безпосереднім носієм державної влади, яку він уповноважений практично здійснювати і представляти у відносинах з населенням;
- державний апарат як система утворення формується й функціонує на основі єдиних принципів організації і діяльності;
- державний апарат є складовою системою органів, що передбачає поділ на відокремлені ланки та підрозділи як за функціональним критерієм — на гілки влади, так і за ієрархічними ознаками — на вищі та нижчі органи, тощо;
- первинним елементом державного апарату, з якого складається вся система державного апарату, є окремий державний орган;
- у державному апараті зайняті на постійних засадах професійно підготовлені для здійснення управлінських функцій кадри — державні службовці;
- функціонування державного апарату здійснюється в межах і в порядку, які встановлені законодавством, тобто в певних правових нормах;
- державний апарат спирається у своїй діяльності на певні матеріальні, фінансові та інші ресурси, отриманні із державних коштів;
- функціонування державного апарату спирається на можливість застосування державного примусу.

Державні органи — це структурно виокремлені внутрішньо організовані державні службовці, які наділені встановленою законодавством компетенцією для виконання певних владно-управлінських функцій і завдань держави.

Різносторонність та складність владно-управлінських функцій держави обумовлює значну кількість та різноманітність за своїми конкретними характеристиками видів державних органів.

Залежно від функціонального спрямування державні органи поділяються на органи законодавчої, виконавчої та судової влади. Органом законодавчої влади виступає парламент, який може бути одно- або двопалатним, виконавча влада здійснюється урядом, який при парламентському правлінні очолює прем'єр-міністр, а за умов президентського — президент, судам належить виняткове право на здійснення правосуддя. Функції глави держави в республіці виконує президент, а в монархії — монарх (король, емір тощо). в деяких країнах (Франція) на президента як главу держави конституційно покладаються арбітражні повноваження щодо узгодження діяльності гілок державної влади.

За територією, на яку поширюються повноваження державних органів, їх поділяють на центральні та місцеві. В Україні, наприклад, до центральних державних органів слід віднести ті, повноваження яких поширюються на всю її територію, — Верховну Раду України, Президента України, Кабінет Міністрів України тощо. Місцевими державними органами є місцеві державні адміністрації, місцеві ради та суди.

ЛЕКЦІЯ XI

ПРАВОВА, СОЦІАЛЬНА ДЕРЖАВА ТА ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

План

1. Виникнення і розвиток ідеї правової держави.
2. Виникнення і становлення ідеї громадянського суспільства.
3. Основні ознаки та функції соціальної держави.

Література [16; 20; 25; 37; 43; 51; 53; 63; 67; 69]

1. Виникнення і розвиток ідеї правової держави

Термін «*правова держава*» видається тавтологічним, оскільки кожна держава може вважатися правовою з огляду на наявність у ній законів. Однак у зазначеному контексті термін «*правова*» має дещо інше значення, ніж «*законна*» не все законне є правовим і не всяка держава з наявною у ній системою законів є правовою.

Суть ідеї правової держави полягає в тому, щоб зв'язати політичну владу, державу правом, підпорядкувати її дії закону. Пошуки принципів, форм і механізмів для встановлення взаємозалежностей та узгодження взаємодії державної влади і права розпочалися ще в глибоку давнину.

Античні філософи (*Сократ, Платон, Арістотель*) законне, справедливе і розумне вважали основою функціонування держави. Закон має панувати над усім.

В епоху Середньовіччя ідея верховенства права як регулятора суспільних відносин обґрунтовувалася тезою про божественне походження норм закону. Підпорядкування державної влади божественним законам обстоювали Аврелій Августин і Фома Аквінський.

Отже, у вирішенні цієї проблеми мислителі Стародавнього світу, як і середньовіччя, не розрізняли суспільство й державу, не порушували питання про відносини між ними, про джерела права і якість самих законів.

Новий етап у розвитку ідеї правової держави започаткували мислителі Нового часу – Дж. Локк, Б. Спіноза, Ш.Л. Монтеск'є, які були виразниками буржуазії. У цей час буржуазія вимагала ліквідації станового ладу і встановлення юридичної рівності, забезпечення свободи особи та приватної власності шляхом створення необхідних політичних і правових гарантій. У боротьбі проти абсолютної монархії, дворянства й церкви ідеологи буржуазії прагнули відокремити питання політики, держави і права від релігії. З цією метою вони зверталися до ідеї природного права й договірною походження держави.

Згідно з теорією природного права держава і право створені не Богом, а суспільним договором людей відповідно до законів людського розуму. Вимоги людського розуму випливають з природи людей і складають «*природне право*», до якого належить передусім право на життя, свободу і володіння власністю, які не можуть бути відчужені не на чию користь.

Приписам природного права повинно відповідати «*позитивне право*» - закони, встановленні державою.

Дж. Локк, зокрема, вбачав у законі першу державотворчу ознаку. Під законом він розумів не будь-який припис держави, а лише той її акт, що вказує громадянину таку поведінку, яка відповідає його власним інтересам і слугує загальному благу.

У політичних поглядах Дж. Локка були закладені основи теорії правової держави:

- державне правління повинно не лише ґрунтуватися на законі, а й обмежуватися ним;
- закон є обов'язковим для всіх;
- межею державної влади виступають природні права людини;
- для забезпечення законності необхідні поділ влади та збалансованості повноважень кожної з її гілок;
- законом є не будь-який припис держави, а лише той її акт, який визнається громадянами, тобто є легітимним.

Вагомим внеском у розвиток теорії правової держави стало трактування Ш.Л.Монтеск'є співвідношення закону і свободи:

- суть політичної свободи в тому, щоб робити не те, що хочеш, а те, що дозволяють закони;
- політична свобода можлива там, де нема зловживання владою;
- у державі необхідно здійснити поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову.

Принципово важливе значення для розвитку теорії правової держави мала творчість І.Канта:

- держава прийшла на зміну природному стану, в якому не було ніякої гарантії законності;
- повага до природного права спонукала людей полишити цей стан і шляхом суспільного договору перейти до життя в громадянському суспільстві, державі;
- сукупність умов, які обмежують свавілля одного стосовно інших, і є право.
- здійснення права вимагає, щоб воно було загальнообов'язковим;
- держава – є об'єднання множинності людей, підпорядкованих правовим законам.

Висунення та обґрунтування І.Кантом тверджень про те, що кожна людина є абсолютною і самостійною цінністю, що призначення держави полягає в досконалому праві і максимальній відповідальності державного устрою принципам права, дають підстави вважати І.Канта одним з основних творців теорії правової держави.

Так поступово сформувалася теорія правової держави, суть якої в обґрунтуванні необхідності зв'язати державу правом, установити правові межі її могутності і тим самим захистити громадян від можливого свавілля з боку держави, не допустити виродження її в тиранію.

Сам термін «*правова держава*» утвердився в німецькій юридичній літературі у I половині XIX ст. (*К. Велькер, Р. Моль*) і набув значного поширення на початку XX ст., особливо після Жовтневої революції в Росії, популярність ідеї правової держави різко зростає, що було зумовлено прагненням зняти міжкласове протистояння, уникнути за допомогою соціального компромісу революцій і дезорганізації суспільного життя.

Отже, правова держава – це держава, в якій панує право як синонім моральності, гуманізму, демократизму і справедливості. (*В.С.Нарсеянц – російський дослідник*).

Основні ознаки правової держави

Правова держава характеризується ознаками, які стосуються організації державної влади, стану правової системи, становища особи в суспільстві та її взаємовідносин з державою.

До таких ознак належать:

- народний суверенітет;
- непорушність прав і свобод людини з боку держави;
- зв'язаність держави конституційним ладом;
- верховенство конституції стосовно інших законів і підзаконних актів;
- поділ влади та інститутів відповідальності влади як організаційна основа правової держави;
- незалежність суду;
- пріоритет норм міжнародного права над нормами національного права.

Серед них виокремлюють три найважливіші ознаки правової держави:

- верховенство правового закону;
- реальність прав і свобод індивідів;
- організація і функціонування суверенної державної влади на основі принципу поділ влади, на яких у подальшому ґрунтуватиметься аналіз проблем теорії і практики правової держави (*Нарсесянц В.С.*).

Основною ознакою є розмежування права й закону.

Право – це система встановлених державою і спрямованих на регулювання суспільних відносин загальнообов'язкових норм, дотримання і виконання яких забезпечується шляхом переконання і державного примусу.

Закон – це сукупність державно-владних настанов (указів глави держави, уряду, постанов рішень органів конституційного контролю), незалежно від того, сприймаються вони громадянами чи ні.

Норми права мають об'єктивну основу у вигляді закономірностей розвитку суспільних відносин, традицій, звичаїв. Правові норми завжди вимагають визнання їх суспільством. Норми, які не визнаються суспільством, приречені на скасування.

Закон в ідеалі повинен бути виявом норм права, але він пов'язаний з волею законодавця і може не відповідати суспільним відносинам, що об'єктивно склалися.

Розрізнення закону й права в теорії правової держави дає можливість розмежувати та протиставити право і свавілля пануючих суспільних груп, зведене в ранг закону, досягти право чинності законодавчих актів державних органів. Ототожнення закону й права призводить до того, що за право видається будь-яка нормотворча діяльність владних органів.

На законах, їх суворому дотриманні можуть ґрунтуватися й диктаторські політичні режими, проте такі закони не є правовими, бо не відповідають вимогам права, як синоніму праведності, справедливості.

Важливою ознакою правової держави є утвердження правової форми і правового характеру взаємовідносин між державою і громадянами як суб'єктами права, визнання й гарантування рівності і свободи всіх індивідів, прав і свобод людини і громадянина.

У правовій державі за особою визнаються невід'ємні, непорушні та недоторканні права і свободи, дотримання яких є юридичним обов'язком держави.

У правовій державі права і обов'язки закріплюються конституцією. За своєю суттю конституція є системою обмежень державної влади шляхом проголошення й законодавчого забезпечення прав і свобод людини і громадянина.

Дуалізм у розумінні прав особи (*тобто поділ їх на права людини і права громадянина*) пов'язаний з розмежуванням громадянського суспільства і держави.

Права людини – це природні, невідчужувані права, що належать індивіду від народження як члену громадянського, тобто існуючого за межами держави, як політичного інституту суспільства. Це право на життя, свободу, власність, безпеку, недоторканість особи, прагнення до щастя, опір насильству тощо.

Права громадянина пов'язані з фактором громадянства, належність особи до певної держави. На відміну від прав людини, які належать особі безпосередньо, вони встановлюються за домовленістю між громадянами й державою.

Головне призначення цих прав – забезпечити участь особи в державно-політичному житті через надання їй відповідних юридичних можливостей. У конституційній теорії і практиці права людини і громадянина нерідко ототожнюються відповідно з особистими й політичними правами.

У правовій державі переважає пріоритет особи перед суспільством і державою.

Конституційно-правова теорія розмежовує права і свободи людини та права і свободи громадянина, здійснюючи їх класифікацію за різними ознаками.

Право – це забезпечені людині як суспільній істоті суспільством і закріпленні в законодавстві можливості володіти, користуватися й розпоряджатися матеріальними, політичними, культурними та іншими соціальними благами і цінностями, користуватися свободами в межах, визначених законом. (*Право на власність, працю, відпочинок, житло, охорону здоров'я, освіту, участь в управлінні державними та громадськими справами*).

Свободи – це демократичні і правові норми, які визначають становище людини в державі, забезпечують громадянам держави реальну можливість безперешкодно користуватися матеріальними й реальними благами, всебічно задовольняти особисті та суспільні інтереси.

(*Основні політичні свободи – свобода слова, друку, спілок, асоціацій, зборів, мітингів, демонстрацій, свобода совісті тощо*).

Зв'язок між правами й свободами полягає в тому, що політичні свободи виступають інструментом наповнення прав громадянина реальним змістом.

Існують різні класифікації прав і свобод особи. Найпоширенішою є класифікація, що передбачає поділ їх на три групи: соціально-економічні, політичні та особисті.

Соціально-економічні права і свободи – на власність, працю, відпочинок, житло тощо – належать особі як члену громадянського суспільства. Найголовнішим серед них – право на володіння і розпорядження приватною власністю.

Політичними правами і свободами особа наділяється як член політичної спільноти, як громадянин. Ці права визначають правовий статус громадянина у процесі здійснення державної влади. Найважливіше серед них – виборче право.

Особистими правами і свободами індивідів наділяються як фізична особа, незалежно від того, є він громадянином держави чи ні.

У правовій державі важливу роль у системі поділу влади відіграє суд. Суд – це орган захисту права від будь-яких порушень, у тому числі з боку держави. Істотна частина повноважень судової влади полягає в здійсненні конституційно-правового контролю за нормативними актами законодавчої і виконавчої влади.

Суд покликаний захищати право як від будь-яких конкретних протиправних дій, так і від усіх протиправних норм.

Побудова правової держави – це довготривалий і складний процес перетворення у всіх сферах суспільного життя.

Конституційне проголошення держави правовою може бути лише початком цього процесу перетворення в усіх сферах суспільного життя і саме по собі ще далеко не означає наявності в тій чи іншій країні правової держави.

2. Виникнення і становлення ідеї громадянського суспільства

В основі ідеї громадянського суспільства лежить проблема відносин з політичною владою. Ця проблема завжди перебувала в центрі філософської думки і політичної влади.

Так, ще Платон і Арістотель, хоча й ототожнювали суспільство з державою, але розглядали питання взаємовідносин людини і влади в контексті аналізу різних форм державного правління. Саме ж поняття «*громадянське суспільство*» з'явилося лише XVIII ст., зокрема в різні часи у це поняття вкладався неоднаковий зміст.

Концептуального оформлення ідея громадянського суспільства набула у творчості Т.Гоббса. Він один із перших почав протиставляти природне й суспільно-політичне в людині. Природне – некероване, суспільне – підпорядковується суспільству, а політичне – державі (*владі*). Водночас Гоббс обґрунтував необхідність підпорядкування державі нічим не обмеженої свободи, яка веде до загальної ворожнечі. Так природному суспільству було протиставлене громадянське суспільство як сукупність співгромадян, підпорядкованих владі держави. За Гоббсом, громадянське суспільство – це одержавлене суспільство зі встановленим порядком і цивілізацією його членів.

Дж.Локк підтримав і розвину ідею Т.Гоббса про одержавлене суспільство як суспільство громадянське. Хоча Т.Гоббс і Дж. Локк виходили з договірної теорії походження держави, вони зробили з неї різні висновки.

Т.Гоббс, як апологет абсолютної монархічної влади, стверджував, що перейшовши до громадянського суспільства, люди повинні в усьому підкорятися державі і не можуть чинити їй супротив.

Дж. Локк, навпаки, обґрунтовував право народу на опір державі в тому разі, якщо вона нехтує його права та інтереси. Він доводив, що уклавши суспільний договір, держава отримує від людей рівно стільки влади, скільки необхідно для створення умов, щоб кожен міг забезпечити свої інтереси і не зазіхав на природні права інших – життя, свободу, власність тощо. Розрізнення прав особи й держави Локком мало велике значення для становлення концепції громадянського суспільства.

Важливий внесок у розвиток концепції громадянського суспільства зробив Гегель. На відміну від своїх попередників, які не розмежовували суспільство й державу, він розглядав їх як окреме утворення. На його думку, громадянське суспільство існує не всередині держави, а поряд з нею. Громадянське суспільство є сферою матеріальних умов життя, в якій усі індивіди пов'язані інтересами.

Фундаментом громадянського суспільства є приватна власність. У взаємовідносинах суспільства й держави Гегель віддавав перевагу останній,

вважаючи, що в ній представлена загальна воля громадян, тоді як громадянське суспільство є сферою реалізації приватних інтересів окремих осіб.

К.Маркс, як і Гегель, вважав, що громадянське суспільство існує поза державою як політичним інститутом. Він розглядав це суспільство як сукупність сімей, суспільних станів і класів, відносин власності й розподілу, взагалі усіх форм і способів поза державного існування і функціонування суспільства.

Однак він виходив із ідеї вторинності держави стосовно громадянського суспільства. Суспільство, в якому приватній власності належить вирішальна роль, породжує державу. Таке суспільство є буржуазним, держава в якому є знаряддям класового панування.

За Марксом історичний розвиток веде до звільнення громадянського суспільства від держави. Не держава підпорядковує собі суспільство, а суспільство з його базисними економічними відносинами підпорядковує собі державу і в кінцевому підсумку розчиняє її в самоврядних структурах, держава в комуністичному суспільстві відмирає.

Так поступово склалася концепція громадянського суспільства як сфери недержавних суспільних відносин, що взаємодіє з державою як політичним інститутом. Під громадянським суспільством почали розуміти все те в суспільстві, що не є державою і державним.

Таким чином, громадянське суспільство – це сфера недержавних суспільних інститутів і відносин.

Становлення громадянського суспільства як історичної реальності розпочалося з зародження капіталізму, коли буржуазія повела боротьбу проти абсолютиського одержавлення суспільного життя, феодального ладу, за вільну економічну діяльність, політичні права і свободи, форми демократичного державного правління.

Виникнення громадянського суспільства пов'язують з появою громадянина як самостійного, індивідуального члена суспільства, який, наділений правими і свободами, відповідає перед суспільством за свої дії.

Переломним у становленні правової держави і громадянського суспільства в країнах Західної Європи була Велика французька революція XVIII ст., а в політико-правовому відношенні – прийнята під час її здійснення – *«Декларація прав людини і громадянина»* (1789), яка проголошувала недоторканність прав людини і прав громадянина і була своєрідним маніфестом правової держави і громадянського суспільства.

Відокремлення громадянського суспільства від держави не означало і не означає, що воно перебуває поза сферою державного впливу. Так чи інакше держава регулює усі суспільні відносини - від сімейних до політичних, однак це регулювання може здійснюватися як на основі закону, котрий у правовій державі є результатом суспільного консенсусу, так і шляхом довільної рекомендації з боку різних державних структур і посадових осіб, нерідко всупереч суспільним інтересам.

Громадянське суспільство перебуває поза межами такої регламентації з боку держави. Воно повинно мати певну автономію щодо держави як політичного інституту. Конкретизація уявлень про громадянське суспільство сприяє з'ясуванню його структури.

Структура громадянського суспільства

Громадянське суспільство має таку саму структуру, як і суспільство в цілому. Її складають багатоманітні суспільні відносини – економічні, соціальні, політичні, соціокультурні тощо та їх суб'єкти, за винятком держави.

Економічною основою, фундаментом громадянського суспільства є недержавна власність на засоби виробництва. Вона може існувати в індивідуальній і колективній формах. Суб'єктами індивідуальної власності виступають індивіди та домашні (*сімейні*) господарства. Колективною є власність акціонерних товариств, кооперативів, релігійних і громадських об'єднань та організацій, трудових колективів різних форм господарювання.

Наявність у громадян власності на засоби виробництва робить їх незалежними від держави в економічному відношенні.

Соціальну структуру громадянського суспільства складають різноманітні соціальні спільноти – класові, етнічні, демографічні, професійні тощо та відносини між ними. Особливість громадянського суспільства полягає в наявності в ньому класів власників засобів виробництва, економічною основою існування яких є недержавна, передусім приватна, власність.

Характерною рисою соціально-класової структури сучасного розвинутого громадянського суспільства є переважання в ній так званого середнього класу як прошарку людей з відносно високим рівнем матеріального достатку.

Первинний соціальний осередок громадянського суспільства – сім'я. Це – заснована на шлюбі або кровній спорідненості мала група, члени якої пов'язані спільністю побуту, взаємної відповідальності і взаємодопомоги.

Сім'я є необхідним сталим інститутом громадянського суспільства, який зберігає певну автономію стосовно держави навіть у тотально одержавлених суспільствах.

Політична структура громадянського суспільства: політичні партії, громадські організації і суспільні рухи, органи місцевого самоврядування, ЗМІ.

Найважливішим політичним інститутом громадянського суспільства є політичні партії. Це – добровільні об'єднання громадян, що виконують у громадянському суспільстві низку важливих функцій: вираження соціальних інтересів, ідеологічну, політичної соціалізації, формування громадянської думки тощо.

Водночас політичні партії є найважливішою ланкою, яка з'єднує громадянське суспільство з державою; завдяки їм здійснюється представництво багатоманітних соціальних інтересів на державному рівні. У разі оволодіння державною владою партія стає суб'єктом державно-політичних відносин і в такій якості не виступає інститутом громадянського суспільства. Це стосується і тих партій, які стали носіями державної влади.

Громадські організації – інституціональні елементи громадянського суспільства. Політичними інститутами є ті з них, які тією чи іншою мірою впливають на здійснення державної влади, виступаючи як групи інтересів. Групами інтересів є передусім громадсько-політичні організації – профспілкові, жіночі, молодіжні, ветеранські тощо. Інші громадські організації як групи інтересів виявляють себе лише ситуативно – у разі безпосередньої чи опосередкованої взаємодії з політичними інститутами.

Місцеве самоврядування – інститут громадянського суспільства. Це діяльність самого населення територіальної одиниці – територіальної громади та її виборних органів з управління місцевими справами.

На органи місцевого самоврядування можливе покладання завдань державного управління, під час якого вони діють як органи державного управління. Управлінська діяльність в адміністративно-територіальних одиницях держави – областях, районах, містах поділяються на місцеве управління і місцеве самоврядування.

Місцеве управління є державним управлінням, що здійснюється центральною владою або адміністрацією, як правило, призначеною територіальною владою.

Засоби масової інформації – важливий політичний інститут, за допомогою якого громадянське суспільство справляє істотний вплив на державу.

Структуру духовної сфери громадянського суспільства складають соціокультурні відносини, а її елементами є школа, церква, різноманітні культурно-мистецькі заклади – тією мірою, якою вони виступаю як недержавні утворення. Духовне життя громадянського суспільства характеризується ідеологічною багатоманітністю. Воно несумісне з пануванням єдиної ідеології, з так званої державною ідеологією, насадженою ідеологізованою державою.

Існують й інші аспекти та елементи структури громадянського суспільства. У кожному разі йдеться про те, що перебуває поза межами держави як політичного інституту, що не є державним.

Взаємозв'язок держави і громадянського суспільства.

Вони перебувають у тісному взаємозв'язку, перше неможливе без другого. Завдяки державі людська спільнота набуває цивілізованості і стає суспільством.

Громадянське суспільство – це не тільки школа і церква, а й громадянська війна, протистояння соціальних інтересів, антисупільна поведінка, мафія, тощо, з якими вправитися може лише держава.

Водночас держава не може існувати поза суспільством. Вона похідна від громадянського суспільства, і призначення її полягає в тому, щоб слугувати йому.

Громадянське суспільство є противагою державі у її постійному прагненні до панування над суспільством. Від ступеня розвиненості суспільства залежить ступінь демократизму держави.

У розумінні ролі держави в суспільстві є дві крайні позиції – анархізм та етатизм.

Анархізм відкидає державу взагалі як орган примусу і насильства над людьми. Етатизм, навпаки, всіляко перебільшує роль держави в житті суспільства.

Етатизм (від фр. *etat.* – держава) – це зусилля держави в економічному, соціальному, політичному й духовному житті суспільства. Теоретично етатизм обґрунтовує необхідність активного втручання держави в усі сфери суспільного життя, виходячи із сприйняття як всезагальної цінності, вищого результату й мети суспільного розвитку.

Практично етатизм проявляється в централізації, концентрації й бюрократизації політичної влади, поширенні організаційно-контрольних функцій держави за межі оптимального співвідношення держави й суспільства.

Етатизація суспільного життя приводить до послаблення громадянського суспільства, його впливу на державу, що в свою чергу негативно відбивається на самій державі, спричиняючи її занепад.

Етатизація відбувається за недемократичних умов, особливо в тоталітарних державах. За тоталітаризму централізація влади, утиск прав і свобод громадян, свавілля й волюнтаризм правлячої верхівки набувають крайніх форм.

Деякі риси етатизму зберігаються й у демократичному суспільстві, але тут він охоплює, головним чином, сферу економіки і контролюється політичними інститутами громадянського суспільства.

Формою взаємодії держави і громадянського суспільства є політичний режим як система методів і засобів здійснення політичної влади, а різні типи політичних режимів – демократичний, авторитарний, тоталітарний – є різними способами цієї взаємодії.

Головною особливістю тоталітарного політичного режиму є всеосяжне одержавлення суспільного і приватного життя, тотальний контроль держави над суспільством. За тоталітарного режиму держава фактично поглинає громадянське суспільство. Наприклад СРСР, де відбулося одержавлення усіх сфер життя.

Головною особливістю авторитарного політичного режиму є зосередження державної влади в одному її органі, в руках однієї особи, групи осіб і здійснення влади з опорою на примус.

Під кутом зору взаємодії держави і громадянського суспільства авторитаризм відрізняється від тоталітаризму в кращій бік. За авторитарних режимів зберігається автономія особи й суспільства в неполітичних сферах, існує недержавний сектор економіки, не здійснюється тотальний контроль над суспільством, не нав'язується єдина ідеологія.

Авторитаризм формально може припускати поділ влади, багатопартійність, виборність органів державної влади тощо. Проте реально державна влада зосереджується в руках глави виконавчої влади. Переважають силові методи управління, а це означає, що наявне громадянське суспільство не контролює державу. Таке співвідношення держави і громадянського суспільства тією чи іншою мірою притаманне більшості країн світу, хоча формально в них можуть бути й ознаки правової держави та демократичного політичного режиму.

Партнером держави громадянське суспільство виступає у правовій державі за демократичного політичного режиму. Поняття «*правова держава*» і «*демократична держава*» близькі за змістом, але не тотожні. Демократична держава не може не бути правовою. Однак не кожна правова держава є демократична.

Поняття «*правова держава*» - є формально-юридичною характеристикою. За формальною наявністю основних ознак правової держави – конституційне верховенство права, поділ влади, права і свободи особи в країні може існувати авторитарний політичний режим, який прикривається демократичною риторикою і через низький рівень політичної культури мас сприймається як демократичний.

Правова держава не може не існувати без громадянського суспільства. За демократичного політичного режиму громадянське суспільство підпорядковує собі державу і контролює її. Зв'язок громадянського суспільства з державою, його вплив на неї ґрунтується на принципах демократії.

Основним із них є принцип народного суверенітету, який проголошує народ єдиним джерелом і верховним носієм влади в суспільстві. А це означає, що влада, держава, її суверенітет похідні від суверенітету народу, що громадянське суспільство створює державу для задоволення власних потреб, а не заради неї самої, що держава не повинна вивищуватися над суспільством і покликана слугувати йому. Усвідомлення громадянами такого співвідношення має важливе значення для формування їх демократичної політичної культури. Політична культура громадянина полягає в тому, щоб він міг відповісти на такі питання:

- Що таке держава і для чого вона потрібна?
- Що держава бере від мене і що я маю від неї?
- Чому і для чого держава збирає податки?
- Куди йдуть зібрані кошти і скільки їх потрібно?
- Якою мірою я беру участь у здійсненні державної влади?
- Чому чиновники за мій рахунок живуть краще, ніж я та ін.?

Принцип виборності як принцип демократії передбачає формування органів державної влади шляхом виборів. Вибори – найважливіший засіб впливу громадянського суспільства на державу. Від якості виборчого законодавства вирішальною мірою залежить демократизм та ефективність державної влади. У демократичних державах головним суб'єктом права виступають політичні партії.

Найповніший зв'язок громадянського суспільства й держави проявляється через права і свободи особи є політико-правовою основою розмежування громадянського суспільства й держави. З другого боку, права і свободи є найголовнішою ланкою, котра з'єднує громадянське суспільство й державу. Завдяки наявності у громадян політичних прав вони підпорядковують своєму впливу і здійснюють контроль над нею.

Оскільки реальність прав і свобод особи є одночасно однією з основних ознак правової держави і найважливішим надбанням громадянського суспільства, то це означає, що вони – правова держава і громадянське суспільство – взаємно передбачають одне одного.

3. Основні ознаки та функції соціальної держави

«Соціальна держава» - поняття відносно нове для політології, але однопорядкове з поняттям «правова держава»

Правова державність як формально-юридична характеристика держави сама по собі нічого не говорить про реальне життя громадян.

За допомогою права (у його звичайному розумінні як сукупність законів та всіляких підзаконних актів: постанов, ухвал, наказів, службових інструкцій тощо) можна більш витончено здійснювати тиск на людей, ніж з використанням відкритого і грубого насильства. Причому влада спроможна домогтися легітимності, тобто визнання такого «права» громадян, які на її потребу кричатимуть «Розіпни його» або вимагатимуть покарання «ворогів народу» чи засуджуватимуть дисидентів.

Творці і прихильники теорії правової держави вважали, що така держава забезпечить кожному свободу і рівність, зробить приватну власність доступною для кожного, стримуючи конкуренцію, підприємливість та активність громадян, приведе їх до загального добробуту. Однак цього не сталося.

Абсолютизація індивідуальної свободи, невтручання держави в економічну й соціальну сферу громадянського суспільства призвели до посилення монополізації економіки і соціальної нерівності, загострення соціальних суперечностей, знецінення самих ідей свободи і рівності, оскільки більшість громадян у буржуазній державі не мала для них матеріального підґрунтя.

За цих умов конструктивним доповненням правової державності стали теорія і практика соціальної держави. Поняття «соціальна держава» виникло в повоєнній політичній і суспільній теорії для позначення держави сучасного демократичного типу за умов відносно стабільної і розвиненої економіки.

Кожна держава є соціальною з огляду на виконання нею соціальних функцій. Особливістю сучасної соціальної держави є :

- здійснення активної соціальної політики, спрямованої на забезпечення прав людини;
- працевлаштування населення;
- захист прав працівника на підприємстві;
- створення системи охорони здоров'я і соціального страхування;

- підтримку малоімущих, сім'ї і материнства;
- досягнення добробуту населення.

Політичні права людини доповнюються соціально-економічними правами, що передбачають надання всім членам суспільства певного мінімуму матеріальних і соціальних благ. З цією метою держава активно втручається в економіку й соціальні відносини, за допомогою податків і різних соціальних виплат перерозподіляє через бюджет значну частину національного доходу на користь менш забезпечених верств населення.

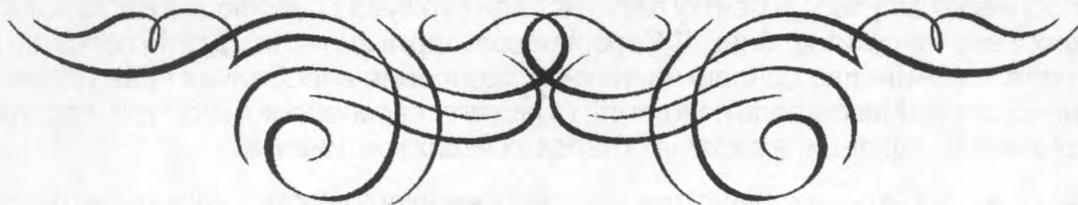
Започаткували таку соціальну політику соціал-демократичні партії, які в повоєнні роки тривалий час перебували при владі в деяких західноєвропейських країнах, зокрема у Швеції та Німеччині. Створена ними в 60-х рр. державність дістала спочатку дещо ідеологічну назву «*держави загального благоденства*», а згодом стали називатися науковим поняттям «*соціальна держава*».

Отже, соціальна держава – це правова держава, яка проводить активну соціальну політику, спрямовану на забезпечення прав і свобод людини, досягнення високого рівня добробуту всіх верств населення.

Активну соціальну політику проводять і соціалістичні держави. Однак відбувається це за відсутності правової державності і громадянського суспільства, що призводить до довільного розподілу державою матеріальних благ і соціальних послуг, зрівнялівки, зниження стимулів до трудової діяльності, спричиняє застій виробництва.

Як показала практика соціал-демократичного правління, подібні наслідки соціал-демократичної політики можливі й у правовій державі в разі абсолютизації соціальних завдань і надмірного втручання держави в економіку і перевантаження її податками.

Правовий і соціальний принципи організації і здійснення державної влади перебувають у суперечливій єдності. Абсолютизація формально-правової державності шкодить вирішенню соціальних завдань. І, навпаки, перебільшення значення останніх обмежує індивідуальну свободу, породжує зрівнялівку та інші негативні наслідки. Оптимальне їх поєднання в державі позначається терміном «*соціально-правова держава*».

ЛЕКЦІЯ X

ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНІ ОБ'ЄДНАННЯ І РУХИ

План

1. Історія виникнення і розвитку партій.
2. Класифікація і типологія політичних партій.
3. Громадські організації і рухи.

Література [2; 12; 22; 28; 43; 52; 54; 62; 78; 96]

1. Історія виникнення і розвитку партій

Політичне життя в сучасному суспільстві не мислиме без партій. Партії надають йому динаміки, ідей, які виражають інтереси різних суспільних груп, сприяють виробленню оптимальних суспільних рішень. Партії – не тільки важливий елемент політичної системи, а й один із основних компонентів громадянського суспільства. Знання про партії як суспільний інститут мають не лише теоретичне, а й важливе практичне значення.

Сучасним політичним партіям передували їх праобразы - протопартії. Виникли вони водночас з політикою, тобто в рабовласницькому суспільстві. Із розвитком рабовласницьких відносин, поглибленням диференціації суспільства державних структур стало недостатньо. Виникли громадські організації як форма політичної діяльності у боротьбі трудящих мас і панівного класу.

В епоху Середньовіччя в Італії (XII – XV ст.) виникли та активно діяли партія гвельфи (прихильники влади папи римського) та партія гібеліни (прихильники сильної королівської влади), які ворогували між собою. Партії Середньовіччя, як і античності, найчастіше поставали як клієнтели – тимчасові об'єднання для підтримки певних знатних сімей чи осіб.

Особливого імпульсу розвитку партії надали буржуазні революції в Англії, Франції та інших Європейських країнах. В Європі масові партії виникли у другій половині XIX ст. Їх появі сприяли два основні чинники: розширення виробничих прав і розвиток робітничого руху. Масові політичні партії, як інститут європейської культури, поступово поширилися й закріпилися в країнах і народах інших континентів.

Партії як соціальний феномен постійно еволюціонують. Урізноманітнилися причини і способи їх виникнення, змінюються їхні форми і сутність, уявлення про роль у суспільстві, методи діяльності та функції.

Причинами виникнення партій є необхідність захисту соціально-класових, національних, а нерідко й плеємінних, релігійних, регіональних інтересів, а також цілі, пов'язані з виборчою боротьбою. Різноманітні способи виникнення партій.

М. Вебер в історії становлення партій вирізняв три етапи:

- аристократичне угруповання;
- політичний клуб;
- масова партія.

Партії виростили з депутатських клубів і фракцій у парламенті, орієнтованих на інтереси нової політичної та економічної еліти.

Політичні партії утворюються:

- внаслідок об'єднання гуртків і груп однакового ідейно-політичного спрямування, які виникли та існували окремо в різних місцях країни;
- внаслідок розколу однієї партії на дві та більше чи об'єднання двох та більше партій в одну;
- у надрах масових рухів;
- під впливом міжнародної партійної системи;
- як своєрідне відродження партій, які існували раніше, що підвищує їх легітимізацію, створює певну наступність політичного розвитку;
- внаслідок діяльності лідерів, які організували партію «під себе»;
- на основі релігійних організацій партії, яка існувала раніше;
- з ініціативи профспілок.

Так, лейбористські партії у Великій Британії, Австралії, Канаді та інших країнах, які переважно виражають інтереси робітників, було створено саме з ініціативи профспілок, що стали колективними членами цих партій і фінансують їх.

Утворення партій, як і громадсько-політичних рухів, відбувається на установчих з'їздах або конференціях. Усні заяви про появу нової громадсько-політичної організації не вважаються достовірною організацією – нею є факт реєстрації партії державним органом – в Україні, наприклад, Міністерством юстиції.

Щодо тлумачення поняття «політична партія» серед політологів немає однастайності, що зумовлено складністю та багатоманітністю партій як об'єкта дослідження різними підходами до розв'язання цієї проблеми та різними традиціями національних політичних шкіл. Проте можна визначити спільні ознаки, які характеризують партію. Серед них найважливіша – добровільність об'єднання.

Політична партія – організована група однодумців, яка виражає інтереси народу, класу, соціальних верств, намагається реалізувати їх завдяки здобуттю державної влади або участь у ній.

Кожна партія має:

- ідеологію;
- політичну платформу;
- організаційну структуру;
- певні методи і засоби діяльності;
- соціальну базу;
- електорат.

Основна мета діяльності політичної партії – здобути політичну владу в державі та реалізувати свої програмні цілі – економічні, політичні, ідейно-теоретичні, моральні – за допомогою законодавчої, виконавчої та судової гілок влади.

Свої програмні цілі політичні партії проводять у життя через ідейно-політичну, організаційну, пропагандистську діяльність, виробляючи стратегію й тактику своєї поведінки на різних історичних етапах розвитку і за різних політичних умов.

Структура політичних партій – це ядро (керівні органи вищої і нижчої ланок, партійні лідери, активісти), рядові члени партії та прибічники. Організаційно партія поділяється на партійний апарат та партійну масу, способи зв'язку апарата з цією масою; партії та політичного середовища, партії та суспільства. Часто партійна система охоплює створювані партією молодіжні, жіночі, іноді військові організації, які є засобом проведення партійної політики серед відповідних груп населення.

Сприйняття партій та їх ролі в житті суспільства тривалий час було негативним. Європейська політична думка радикально змінила ставлення до них у XVII – XVIII ст.

Нині утвердилася думка, що без сильних політичних партій демократична природа влади неможлива. Вони забезпечують зв'язок між народом і представницьким механізмом правління. Саме через партії уряд може звернутися до мас за підтримкою, а маси через партії можуть критикувати керівництво і висувати вимоги до нього.

Дослідженням функцій партій займався також Дж. Брас, американський політолог. Усі дослідники відзначають, що авторитет партії в суспільстві залежить від того, наскільки ефективно вона реалізує функцію вироблення політики і здійснення політичного курсу. Обсяг і реалізація цієї функції залежить від місця партії в політичній системі. Отже, до основних **функцій партії** належать:

- з'ясування, формулювання і обґрунтування інтересів великих суспільних груп, представлення цих інтересів на державному рівні;
- активізація та об'єднання великих суспільних груп;
- формування ідеології та політичних доктрин;
- участь у формуванні політичних систем, їх спільних принципів і компонентів;
- участь у боротьбі за владу в державі і формування програм її діяльності;
- участь у здійсненні державної влади;
- організація політичної боротьби, спрямованої в цивілізоване русло;
- інституціоналізація політичних конфліктів;
- формування громадської думки;
- політичне виховання суспільства або його частин;
- формування політичної еліти; підготовка й висування кадрів для апарату держави, керівників громадських організацій, зокрема профспілок;
- рекрутування та соціалізація нових членів.

Чим ширший обсяг функцій виконує політична партія, тим відчутніший її вплив на суспільне і політичне життя, тим привабливіша вона для громадян. Однак сказане про політичні партії в цілому стосується головним чином теоретичної моделі, ідеалу партії. В дійсності оцінка політичних партій не може бути однозначно позитивною. Їм властиві і негативні риси; вони можуть спричиняти деструктивний вплив на суспільство.

До негативних рис належать (за визначенням засновника партології – Р. Міхельса) тенденції до олігархізації її структури й діяльності. Сутність будь-якої організації містить глибокі аристократичні риси. Організаційна машина, яка створює масивні структури, викликає в організованих масах серйозну зміну. Відношення вождя до мас вона перетворює на свою протилежність. Організація завершує остаточний поділ будь-якої партії на керівну меншість і керовану більшість.

У ХХ ст. різко загострилася міжпартійна боротьба, на історичну арену виступили партії екстремістського спрямування, які в боротьбі за владу зробили ставку на насильство. В результаті сформувався критичне ставлення до самого феномену політичної партії у багатьох політологів і політиків.

Не без підстав набула поширення думка, що партії спотворюють волю народу, роз'єднують і протиставляють різні його частини, узурпують владу й відчужують рядових громадян від політичного життя, стимулюють жадобу влади, сприяють корупції. Деякі політологи єдино прийнятним типом політичної партії стали вважати деструктуровані й децентралізовані спільності, які б виникали в процесі самоорганізації громадян і функціонували як центри дискусій і самої демократії.

Однак очевидно, що такі організації були б нездатні у серйозній конкурентній боротьбі за державну владу. Суспільство не може обійтися без політичних партій, бо вони є виразником об'єктивно існуючих багатоманітних соціальних інтересів, урівноважують інтереси в боротьбі за державну владу.

За допомогою політичних партій громадянське суспільство вирішує низку важливих питань свого існування:

- делегує до владних структур своїх представників;
- здійснює вибір між різними концепціями суспільного розвитку;
- контролює діяльність вищих державних органів;
- без опори на партії неможлива робота парламенту.

Партії є необхідним елементом демократичної політичної системи. Політичний режим без партій увінчує панування традиційних еліт, сформованих за ознаками походження, знатності, багатства. Такий режим робить вибори формальними й нав'язує народу чужих йому керівників.

Історичний досвід показує, що якщо суспільством не керують політичні партії, то ним керують клани. Конкретизації загального уявлення про політичні партії, їх достоїнства і недоліки, місце і роль у політичній системі сприяє типологія політичних партій.

2. Класифікація і типологія політичних партій

Занаявності спільних для всіх партій ознак, які визначають їхню сутність і відбиваються у визначеннях, партії відрізняються за своєю соціальною основою, організаційною побудовою, характером членства, ідеологією, місцем у системі влади, цілями, методами й засобами діяльності.

Найбільш загальною основою типології партій є соціальна основа, або база (соціальна спільність), інтереси якої виражає партія. Відповідно до основних груп соціальних спільностей розрізняють: класові, національні, жіночі, селянські, регіональні та інші політичні партії.

• Так, у більшості країн світу є робітничі партії – (комуністичні, соціалістичні, соціал-демократичні).

• Є партії дрібних, середніх і великих власників засобів виробництва – (дрібнобуржуазні й буржуазні. Це здебільшого ліберальні й консервативні партії).

• Є також аграрні партії, які орієнтуються на інтереси різних верств населення, зайнятого в сільському господарстві.

В сучасному суспільстві партія не може досягти відчутного впливу, спираючись лише на якийсь один суспільний клас. У боротьбі за виборця кожна з політичних партій орієнтується на певну систему цінностей (власність, працю, демократію, свободу, рівність, справедливість, солідарність тощо) є загальнолюдськими і приваблюють на бік партій представників різних суспільних груп і класів.

У тому разі, коли партія не має соціальної бази, вона виступає як інтеркласова, або партія виборців (інтеркласовими є Демократична й Республіканська партії США).

Є ще так звані гротескні партії, які не мають певної соціальної бази, а об'єднують прихильників якого-небудь роду занять чи захоплень, наприклад «шанувальників пива». Не претендуючи на владу, вони досить стійко відстоюють своє коло інтересів, мають невеликий, але згуртований склад.

Таким чином, за соціальною основою, тобто за орієнтацією на певну соціальну спільність або її відсутність, крім робітничих, дрібнобуржуазних, буржуазних і поміщицьких партій, виокремлюють також інтеркласові, національні, жіночі, молодіжні, релігійні, гротескні партії.

Класифікація і типологія політичних партій

Отже, класифікація політичних партій існує за різними ознаками.

- За класовою визначеністю: (буржуазні, селянські, робітничі, (в тому числі комуністичні), соціалістичні, соціал-демократичні). До кожного типу належать і відповідні прошарки інтелігенції;
- за ставленням до суспільного прогресу: радикальні (в тому числі революційні), реформістські, консервативні, реакційні, контрреволюційні;
- за ставленням до влади: правлячі, опозиційні, нейтральні або центристські (умовно, оскільки абсолютно нейтральних до влади не існує);
- за формами і методами правління: ліберальні, демократичні, диктаторські;
- за принципами організації та членства: кадрові та масові;
- за ідеологічними спрямуваннями: (комуністичні, соціалістичні, фашистські, неофашистські, ліберально-демократичні, націоналістичні, анархічні та ін.);
- за віросповіданням: (християнські, мусульманські).

Деякі політологи виділяють партії прагматичні (виборчі), парламентські, харизматично-вождістські та ін.

Залежно від політичного режиму та ін. обставин в кожній країні формується певна партійна система, кожна з яких відображає конкретні особливості певного суспільства і становить окремих тип партій (типологія):

- **однопартійна** (в країні є одна);
- **домінантна** (з переважаючою партією, яка за підсумками виборів незмінно залишається при владі протягом десятків років);
- **двопартійна** (біпартизм) (дві найбільші, найвпливовіші партії перемінно внаслідок виборів здійснюють владу);
- **трипартійна**, яку ще називають двох з половиною (2,5) партійною системою (характеризується тим, що жодна з двох найбільших партій країни самостійно не може сформувати уряд, а тому потребує для цього підтримки третьої партії, значно меншої від них, але яка постійно представлена в парламенті);
- **чотирипартійна**, або двоблокова (відзначається наявністю правого та лівого блоків партії, що змагаються між собою за владу);
- **партійна система обмеженого (поміркованого) плюралізму** (відсутність антисистемної партії двосторонньої опозиції; притаманна орієнтованість на участь в уряді, коаліційних кабінетах, незначна ідеологічна відмінність між партіями);
- **партійна система крайнього (поляризованого) плюралізму** (їй властиві наявність антисистемних партій, двосторонньої опозиції зліва і справа, сильне ідеологічне розмежування між ними);
- **атомізована партійна система** (не передбачає необхідності точного підрахунку партій), виникає поріг, за яким кількість партій не має значення.

Між партійними і виборчими системами існує тісний взаємозв'язок. Французький вчений Моріс Дюверже сформував *«три соціологічних закони»* щодо впливу виборчої системи на кількість партій у суспільстві і на відносини між ними:

- пропорційна виборча система веде до партійної системи з численними партіями, які мають жорстку внутрішню структуру і не залежать одна від одної;
- мажоритарна виборча система голосування в два тури (абсолютної більшості) зумовлює появу партійної системи, до якої належить кілька партій, що мають гнучкі позиції і прагнуть до взаємних контактів і компромісів;
- мажоритарна виборча система голосування в один тур (відносної більшості) неминує породжує партійну систему, яка характеризується суперництвом двох партій.

Логіка цих законів свідчить про суттєвий вплив виборчої системи на формування типу партійної системи.

Роль і функції партій у суспільному житті

Політичні партії активно впливають на діяльність державної влади, економіку, соціальні процеси, відносини між країнами.

Вони – один із базових інститутів сучасного суспільства, без якої не може бути представницької демократії, яка потребує розвинутих і добре організованих партій. За їх відсутності посилюється загроза виникнення авторитарного режиму.

Демократія забезпечується участю партій у виборах, тому що на багатопартійних виборах зіштовхуються не амбіції особистостей, а інтереси суспільних груп. Партії нині є невід'ємною всієї демократичної системи, особливо парламентської демократії, оскільки парламентська робота здійснюється переважно через партії.

Багатопартійність є певною гарантією проти корупції, зловживань владою, способом контролю державних діячів. Завдяки партіям антагонізм, властивий відносинам між суспільством і державою, утримується в безпечних для соціальної стабільності межах.

Вплив політичних партій на маси, а також завоювання владних позицій у суспільстві, визначається такими чинниками:

- наявністю привабливих ідей, які визначають цілі розвитку, відображають інтереси мас;
- організаційною оформленістю, мобільністю організаційних структур, здатних реалізувати намічені цілі;
- рівнем компетентності, авторитетності партійних керівників (лідерів, функціонерів);
- достатньою масовістю й активністю рядових членів партії;
- вмінням практично організувати діяльність партії в конкретних умовах;
- вмінням відобразити гострі суспільні проблеми в зрозумілих масам конструктивних лозунгах;
- наявністю достатніх коштів для діяльності ідейно-пропагандистських і культурних центрів партії, для оприлюднення її політики через засоби масової інформації.

Суспільно-політична роль партій виявляється в їхніх функціях. Існують різні підходи щодо обсягу, змісту і суті функцій політичних партій.

Так, американський політолог К. Лоусон зазначає, що сферою діяльності партії може бути уся сфера політики, і будь-яку функцію політичної системи може виконувати партія. Інші політологи розцінюють партії як звичайні організації, які у своїй діяльності не піднімаються вище рівня активності «*групи тиску*» або «*групи інтересів*».

Партії і парламент

Політичні партії відіграють важливу роль у виборах до вищих і місцевих органів державної влади. Здебільшого кандидати в депутати виступають від політичних партій. У країнах, де передбачено державне фінансування виборчих кампаній, існують різні принципи відшкодування виборчих видатків партії.

В одних випадках держава виплачує грошові засоби з розрахунку зібраних партією голосів виборців, в інших – з розрахунку кількості місць, отриманих партією в

парламенті. Реальна участь партій у справах держави залежить від існуючої в країні партійної системи:

- багатопартійної;
- двопартійної;
- однопартійної.

Рівень представництва партій у законодавчому органі державної влади є критерієм їх політичного авторитету в суспільстві. А парламентська боротьба політичних партій відображає співвідношення політичних сил у ньому.

Ефективність діяльності парламентського механізму зростає внаслідок об'єднання депутатів у парламентські партійні групи, клуби, фракції тощо.

Законодавство багатьох країн не передбачає існування партійних об'єднань депутатів у парламенті, однак на практиці депутати не приступають до виконання своїх обов'язків, доки не створять партійних фракцій. Партійні об'єднання тримають у полі зору найважливіші питання. Прагнення партії утворити парламентську фракцію пов'язане з тим, що лише за цієї умови депутати від партії, отримують представництво в різних керівних і робочих органах парламенту.

У парламентах різних країн встановлено мінімальний кількісний склад депутатів від однієї партії, необхідний для утворення партійної фракції: у Бельгії – 3 депутати, Австрії – 5, Італії і Франції – не менше 20, ФРН – 25, Україні – 14 депутатів.

Існують особливості утворення партійних фракцій. У Франції депутати, які не можуть утворити парламентську фракцію, вправі приєднатися до фракцій, які близькі їм по духу. В Італії у нижній палаті депутати різних партій можуть утворити єдину змішану групу.

Найважливішими і найавторитетнішими фігурами в парламенті є голови партій. Часто їх обирають на весь термін повноважень палат і, як правило, ці посади обіймають голови партій або блоку партій, які мають абсолютну більшість місць у палаті.

У багатьох європейських країнах для керівництва роботою палати створено колегіальний орган – бюро, президію тощо, до складу яких, крім голови палати і його заступників, входять секретарі, які контролюють присутність членів палати, підрахунок голосів, редагують і підписують протоколи засідань палати, і квестори, які займаються матеріальним забезпеченням палати і церемоніалом.

Колегіальні органи формуються з представників різних партій пропорційно чисельності їх фракцій. Партії, які не мають власних фракцій, не представлені в цих органах. При активній участі в роботі парламенту, головне завдання партій – здобуття урядової влади, вплив на формування і діяльність уряду.

За президентською формою правління (США) застосовується позапарламентський спосіб формування уряду: глава держави є і головою уряду, призначає міністрів без участі парламенту і незважаючи на розстановку сил у парламенті. Як правило, міністрів призначають від партій, які перемогли на президентських виборах. Президент надає перевагу при формуванні кабінету групам і особам, які зробили суттєвий внесок у його обрання.

За парламентської системи правління голова держави не завжди є виборною особою (у деяких країнах – монарх), він позбавлений права призначати міністрів самостійно, а лише осіб, які користуються підтримкою більшості депутатів парламенту, і мусить звільняти їх, як тільки вони втратять цю підтримку.

Залежно від співвідношення і розстановки партійних сил у парламенті формуються різні типи урядів – однопартійний, коаліційний (при цьому в парламенті

можуть виникнути центристські, право – чи лівоцентристські коаліції). Інколи виконавчу владу здійснюють уряди меншості або «службовий уряд» (на позапартійній основі), які теж спираються на підтримку парламентської більшості. Практикується і формування уряду національної єдності (до якої входять усі впливові партії). У Великій Британії в Другій світовій війні уряд підтримували консервативна, лейбористська і ліберальна партії.

Проблеми розвитку багатопартійної системи в Україні

Виникнення політичних партій в Україні відбулося наприкінці 80 – на початку 90-х рр. ХХ. ст. Сприятливі умови для цього створила політика перебудови в СРСР, яка розпочалася з 1986 р. Політичні партії в Україні виникли на хвилі масового невдоволення монополізмом КПРС у суспільно-політичному житті. На перших порах діяльність громадських організацій, які виникали, мала просвітницький характер, а потім заявили, що їхня мета – запровадження демократії в суспільстві.

Першим було створено Український культурологічний клуб у Києві, Товариство Лева і Молодіжний дискусійний політклуб у Львові (1987). Невдовзі почали формуватися організації відкрито політичного спрямування. У становленні української багатопартійності виокремлюють такі етапи.

• **Допартійний етап** (весна 1988 – до 1990 рр.). Виникають політизовані й політичні організації, що створили умови для процесу творення політичних партій. У березні 1988 р. утворилася Українська Гельсінська спілка (УГС), яка першою заявила про необхідність побудови самостійної української держави. У тому ж році виникли Демократичний союз та Народна спілка сприяння перебудові. У січні 1989 р. – утворився Український християнсько-демократичний фронт. У лютому 1989 р. – Товариство української мови ім. Т.Г.Шевченка. У березні 1989 р. – Українське товариство «Меморіал». У вересні 1989 р. – Народний Рух України (НРУ).

• **Етап початкової багатопартійності** (весна 1990 – 19-24 серпня 1991 рр.).

У квітні 1990 р. – партія Державна самостійність України (ДСУ). Українська християнсько-демократична партія (УХДП). Українську республіканську партію на базі Української Гельсінської Спілки (УРП).

У травні 1990 р. – Об'єднана соціал-демократична партія України (ОСДПУ). У червні 1990 р. – Українська селянська демократична партію та Українську народно-демократичну партію (УНДП).

У липні 1990 р. в Києві відбулася перша сесія Української міжпартійної асамблеї (УМА), яку заснували партії та об'єднання національно-демократичного спрямування. УМА оголосила реєстрацію громадян Української Народної Республіки (УНР) на основі Закону про громадянство УНР 1918 р, скликання Національного конгресу, виступила за створення Національних Збройних сил, Національної Служби Безпеки та Національної поліції.

Вересень 1990 р. – політичний спектр розширили Селянський Союз України, Народна Партія України, Ліберально-демократична партія України. У грудні 1990 р. члени КПРС, які утворили демократичну платформу в КПУ, створили партію демократичного відродження України (ПДВУ), тоді ж відбувся установчий з'їзд Демократичної партії України (ДПУ).

• **Посткомуністичний етап** (після серпневих подій 1991 р.).

Нові політичні й соціально-економічні умови. Після серпневих подій 1991 р. КПРС – заборонена. 24 серпня 1991 р. – проголошено незалежність України. Процес творення партій отримав нові можливості. У вересні 1991 р. – установчі з'їзди Соціалістичної партії України (СПУ) і (ЛПУ). На основі Української міжпартійної асамблеї створено Українську Національну Асамблею (УНА).

У 1992 р. – створено Українську консервативно-республіканську партію (УКРП), Християнсько-демократичну партію України (ХДПУ). Внаслідок об'єднання Української національної та Української народно-демократичної утворилася Українська національна консервативна партія (УНКП). Активно виникали нові партії в 1993-1994 рр., серед яких Народний Рух України (НРУ). Комуністична партія України (КПУ).

Завершення посткомуністичного етапу багатопартійністю в Україні стало фактом. Якщо в березні 1998 р. в Україні було 52 політичні партії, на початок 2001 р. – 110, то в 2005 р. – їх було вже 127. Розпочалася типова для багатопартійності міжпартійна та внутрішньопартійна боротьба, розколи в партіях, утворення міжпартійних блоків.

Багатопартійність в Україні відтворює весь ідейно-політичний спектр партій, який існує у світі. За ідеологічним і політичним спрямуваннями в Україні діють партії: ліві, центристські, праві:

- партії комуністично-соціалістичного спрямування – Комуністична партія України (КПУ), Прогресивна соціалістична партія України (ПСПУ), Соціалістична партія України (СПУ) та інші невеликі ліві партії;

- соціал-демократичні партії – Соціал-демократична партія України (об'єднана), Соціал-демократична партія України, Українська соціал-демократична партія (УСДП) та ін.

- ліберально-демократичні партії – Ліберальна партія України (ЛПУ), Демократична партія України (ДемПУ), Партія Регіонів (ПР), Всеукраїнське об'єднання Батьківщина (ВОБ), партія «Наша Україна» (НУ), партія Народна Самооборона (НС), Народна партія (НП), партія «Реформи і порядок» (ПРП);

- консервативні партії – Народний Рух України (НРУ), Українська Народна партія (УНП), Українська національна партія (УНКП);

- християнські партії – Християнсько-демократична партія (ХДП), Партія «Християнсько-демократичний союз» (ХДС), Республіканська християнська партія (РХП), Християнсько-ліберальна партія України (ХЛПУ) та ін.

- націоналістичні партії – Конгрес українських націоналістів (КУН), Всеукраїнське об'єднання «Свобода» та ін.

Істотний недолік більшості українських партій – недостатньо розгалужена мережа партійних осередків на місцях, відсутність їхньої активної співпраці зі своїми прихильниками і потенційними симпатиками.

Розвитку партій, формуванню партійної системи в Україні сприяє конституційне узаконення їх діяльності, прийняття навесні 2001 р. Закону України про політичні партії. Подальший розвиток партійної системи, на думку дослідників, призведе до боротьби за владу двох або трьох центрів впливу, що сповідують певні політичні принципи і реально спираються на підтримку населення, або до створення партійної системи з кількох провідних партій.

Партії як суспільний інститут, конкуруючи між собою, розвиваються, в тому числі шляхом об'єднання на основі кількох партійних структур. Взаємодіючи між собою, вони, залежно від влади, участі в ній або неучасті, утворюють різні типи партійних систем.

3. Громадські організації і рухи

Громадські об'єднання і рухи є основою громадянського суспільства, системою вільних соціальних форм життєдіяльності людей, які функціонують на рівні з

партійною формою політичного життя. Їх соціально-політичне призначення – допомагати людям у розв'язання проблем повсякденного життя.

Права і функції громадських об'єднань і рухів

Громадські об'єднання – це формування громадян на основі їх вільного і свідомого волевиявлення та спільності інтересів.

Громадські об'єднання – об'єднання, створенні з метою реалізації та захисту громадянських, політичних, економічних, соціальних і культурних прав, інтересів людини, які сприяють розвитку творчої активності і самостійності громадян, їх участі в управлінні державними та громадянськими справами.

Право на об'єднання є невід'ємною частиною прав людини і громадянина. Воно проголошене Загальною декларацією прав людини. Конституцією демократичних держав гарантують свободу створення громадянських об'єднань.

У більшості країн світу громадські об'єднання для здійснення своїх цілей і завдань, передбачених статутами, мають право:

- брати участь у формуванні державної влади й управління;
- реалізувати законодавчу ініціативу;
- брати участь у виробленні рішень органів державної влади і управління;
- представляти й захищати інтереси своїх членів у державних і громадських органах.

Держава створює рівні можливості для діяльності усіх громадських об'єднань. Не підлягають легалізації об'єднання, метою яких є зміна конституційного ладу шляхом насильства, підризу безпеки держави діяльністю на користь іноземних держав, пропаганда війни, насильства чи жорстокість, фашизм та неонацизм, розпалювання національної та релігійної ворожнечі, створення незаконних воєнізованих формувань.

На основі законодавчого визначення прав і обмежень громадські об'єднання виконують такі функції: опозиційну, захисну, виховну, кадрову та ін.

• **Опозиційна функція** громадських організацій. Її роль в запобіганні надмірної централізації й посилення влади держави, сприянні розвитку громадянського суспільства. Для досягнення мети вони: пропонують альтернативні програми, своє відношення до державних рішень, апеляцію до громадської думки та ін. Це дає можливість управління «зверху» доповнювати самоврядуванням «знизу».

• **Захисна функція** громадських об'єднань. Спрямована на задоволення та захист інтересів, потреб членів організації через вимоги, заяви до державних органів, уряду, а також законодавчу ініціативу, контроль за виконанням своїх рішень і угод з державними установами. Радикальними методами тиску на адміністративні органи і захисту інтересів людей є страйки, голодування, акти громадянської непокорності, маніфестації, мітинги, ультиматуми, пікетування.

• **Виховна функція** громадських об'єднань. Націлена на формування в громадян моральної, політичної, управлінської, правової культури, національної самосвідомості, відповідальності за справу і свою поведінку; виховання ініціативності, творчого підходу, професіоналізму і підприємництва. Серед виховних методів – переконання, просвітництво, гласність, матеріальне й моральне заохочення.

• **Кадрова функція** громадських об'єднань. Підготовка кваліфікованих кадрів для державних та громадських органів, установ, організацій.

Непартійні громадські об'єднання виконують й інші функції: інтегративну (єднання, консолідація мас), комунікативну (інформаційне забезпечення, розширення спілкування, підвищення ролі громадської думки, підтримка нею певних починань, організацій).

На сучасному етапі в демократичних суспільствах громадські об'єднання, перебирають на себе все більше функцій державних установ, борються з бюрократизацією суспільства, здійснюють громадський контроль над ними, впливають на державну політику і розвиток суспільства загалом.

Класифікація громадських об'єднань

Громадські об'єднання класифікують за різними критеріями. За структурною організацією (мета, статут, членство тощо) їх поділяють на: масові громадські організації, громадські самодіяльні органи та громадські рухи.

Масові громадські організації. Це добровільні, організаційно оформленні об'єднання громадян, які мають на меті задоволення і захист інтересів своїх членів, діють за статутом на основі принципів самоврядування і законності. До них належать: профспілкові, кооперативні, молодіжні, жіночі, творчі, добровільні товариства, релігійні та інші організації.

Ці об'єднання мають довгострокові цілі, програму, статут, який зареєстрований державними органами у встановленому порядку.

Профспілки. Найдавніша, наймасовіша організація працюючих, яка об'єднує понад 300 млн. осіб. Існують Всесвітня федерація профспілок (70 країн, 200 млн. членів), Всесвітня конфедерація праці (15 млн. членів). Широкого розмаху набули незалежні профспілки за галузями виробництва.

Водночас із захистом економічних, матеріальних інтересів своїх членів профспілки набули широких соціальних та суспільно-політичних функцій:

- обстоюють інтереси працюючих щодо робочого дня, відпусток, фінансової політики;
- організації виробництва, умов праці;
- соціально-культурних та побутових умов;
- безробіття і професійної підготовки.

У більшості країн вони наділені правом законодавчої ініціативи і є лояльною опозиційною силою стосовно держави. У боротьбі за інтереси працюючих профспілки послуговуються різноманітними засобами та методами: від переговорів до радикальних (вимоги, заяви, угоди, альтернативні рішення, контроль, експертні оцінки, страйки, маніфести, голодування, мітинги тощо). Нерідко вони домагаються вагомих позитивних результатів, сприяють набуттю вмінь і навичок самоврядування.

Молодіжні організації

Основними їхніми цілями і завданнями є захист різноманітних потреб та інтересів на виконання соціально значущих завдань, виховна робота. Молодіжні формування помітно впливають на зміцнення миру, співробітництва і дружби між народами, на збереження і захист природи.

Нині існує – Всесвітня федерація демократичної молоді (з 1945 р., об'єднує 250 молодіжних організацій із 100 країн). Міжнародна спілка студентів (1946 р., 110 студентських спілок).

У більшості країн світу виокремлюють дві рівні групи молодіжних організацій, залежно від цілей і залучення молоді до суспільно-політичного життя.

• **Об'єднання молоді, предметом діяльності яких є соціально-економічні та політичні проблеми.** Це суспільно-політичні клуби, національно-культурні, історико-культурні, патріотичні, екологічні, благодійні та ін. організації, асамблеї, союзи, а також ініціативні групи. Їх діяльність спрямована на сприяння розвитку національних культур і охорони історичних пам'яток, збереження природи і боротьби за демократію, мир та певні ідейно-політичні ідеали, боротьба з безробіттям, житловими проблемами.

• **Об'єднання дозвільного характеру.** Діють у культурній сфері (образотворче мистецтво, самодіяльний театр, література, кіно, музика, танці тощо). Багато таких об'єднань у спортивно-оздоровчій сфері. Трапляються об'єднання агресивної, неконструктивної самодіяльності молоді (фанати, металісти, хіпі, рокери, авангардисти тощо).

Жіночі громадські об'єднання. Вони послідовно борються за рівноправність жінок, поліпшення умов материнства й дитинства, мир, демократію, національну злагоду, соціальний прогрес. Так, Міжнародна демократична федерація жінок об'єднує 135 жіночих організацій із 117 країн світу. У кожній державі існують національні організації – спілки жінок, союзи матерів, ділових жінок тощо.

Творчі об'єднання. Добровільні об'єднання людей творчих професій. (Спілка композиторів, Спілка художників, Спілка письменників, Спілка журналістів та ін.). На різних етапах їхня роль у суспільно-політичному житті неоднакова. Особливо вагома вона на переломних етапах, які потребують консолідації національного духу, злагоди, діалогу.

Добровільні товариства. Здебільшого діють у сфері науки, техніки, культури, освіти, спорту, соціальної допомоги, розвитку дружби з народами зарубіжних країн та ін. Покликані розвивати самодіяльність громадян, їхню соціальну, творчу та політичну активність.

Релігійні організації. Є важливою складовою політичної системи суспільства. І хоча найчастіше церква відокремлена від держави, релігійні організації мають право брати участь у громадському житті, а також використовувати нарівні з громадськими об'єднаннями ЗМІ. Церква може суттєво впливати на масову свідомість віруючих. Міжнародні організації (Християнська мирна конференція, Всесвітній ісламський конгрес, Всесвітня конференція католицької молоді та ін. У їхньому полі зору не лише релігійні питання, а й турбота про мир, злагоду, високу духовність, моральні чесноти, гуманізм і любов до ближнього. Однак не завжди їм вдається мирне розв'язання проблем (міжконфесійна ворожнеча).

Кооперативні організації. Їх не можна ототожнювати із соціально-економічними об'єднаннями, до яких належать кооперативні спілки, асоціації керівників підприємств, спілок орендарів та підприємств.

Кооперативні об'єднання – особливий тип непартійних громадських об'єднань, які належать до політичної системи суспільства і відіграють у ній певну роль. До них відносять споживчу, кредитну, промислову, ремісничу, будівельну та ін. кооперацію.

Їм властиві певна деполітизованість, чітка економічна спрямованість, широкий спектр заходів для досягнення матеріальної мети.

Громадські самодіяльні органи. Їх створюють при державних органах: комітети захисту миру, ветеранів війни і праці, жінок, батьківських рад, вуличні, квартирні, домові комітети, різні клуби (партійні, політичні, виборців, робітників), неформальні об'єднання. Вони не мають офіційного членства, статуту, чітких програм. Окремі з них представлені на міжнародному рівні: групи за звільнення в'язнів совісті, репрезентовані організацією Міжнародної амністії, комітет захисту миру – Всесвітньою радою миру, жіночі комітети – Міжнародною демократичною федерацією жінок тощо.

Досить численні права та свободи умовно поділяються на дві основні групи:

- права і свободи, які захищають індивіда від інших осіб;
- права і свободи, які захищають індивіда з боку держави.

До першої групи належать природні права.

До другої – свободи приватного життя – недоторканність житла, таємниця листування, свободу пересування і вибору місця проживання тощо.

Конституційно-правова теорія і практика знає два основних способи визначення прав і свобод особи – позитивний (дозвільний) і негативний (заборонний).

У більшості держав світу конституції та інші конституційні права встановлюють, що громадянин може робити у різних сферах суспільного життя і які особисті права він має (дозвільний).

Позитивний або дозвільний спосіб визначення прав і свобод ґрунтується на принципі: *«все, що не дозволено, заборонено»*.

У деяких країнах застосовується негативний, або заборонний, спосіб визначення обсягу прав і свобод особи, за якою законодавство встановлює лише те, що особа не може робити. Тут діє принцип: *«усе те, що не заборонено, - дозволено»*.

У Великобританії, наприклад, права і свободи формулюються судами, які обмежують дії особи. Поза цим обмеженням – сфера реалізації прав і свобод.

Теорія і практика правової держави передбачає не тільки конституційне проголошення, а й гарантування прав і свобод особи. При цьому визнається, що конституційні гарантії можуть стати реальними лише тоді, коли в них положення конкретизуються й деталізуються у відповідних законах, які встановлюють механізм застосування гарантій. За таких умов головною гарантією виступає суд.

Головною гарантією прав і свобод людини в демократичній державі є струнка, чітко розроблена система конституційно-застосованих актів усіх рівнів. Лише в країні з прецедентною системою права (*суд наділений правотворчими правами*) можна назвати головною гарантією суд.

У всіх інших країнах неповнота і суперечливість законодавства може звести нанівець будь-яку конституційну норму. Крім того, без належних економічних гарантій соціально-економічні права і свободи, проголошені конституцією, будуть порожніми деклараціями.

У правовій державі забезпечення прав і свобод громадян невід'ємне від визнання за ними певних обов'язків. Найголовніший із них – обов'язок кожного громадянина неухильно дотримуватися конституції, законів та інших нормативних актів держави. До числа інших належать: працювати, сплачувати податки, піклуватися про дітей, військова повинність.

Забезпечення верховенства правового закону, прав і свобод людини і громадянина можливе лише за наявності третьої складової теорії і практики правової держави – поділу державної влади на законодавчу, виконавчу і судову з досконалим механізмом стримувань і противаг, який виключає монополізацію влади однією особою або соціальною верствою і забезпечує відповідальність публічної влади вимогам права.

Кожна з гілок влади повинна мати певне місце в системі державної влади і відповідно до своїх функцій вести державні справи специфічними засобами у притаманних їм формах і межах.

Громадські рухи. Масові політичні й неполітичні формування громадян, пов'язані систематичним співробітництвом заради досягнення певної мети на ґрунті спільних соціально-політичних інтересів. Рухи як вияв громадської ініціативи характеризуються відсутністю чіткої організаційної структури, спільністю інтересів, наявністю течій, неоднакових за політичними поглядами й світоглядом. Їх не вважають політичними механізмами боротьби за владу.

Часто рухи стають перед дилемою: створити на основі руху партію чи припинити своє існування.

В історичному аспекті виділяються такі рухи.

- **Антифашистські** (у країнах Європи періоду 30-40-х рр. XX ст.).
- **Національно-визвольні рухи Азії, Африки, Латинської Америки** в добу антиколоніальної боротьби.
- **Нові громадські рухи 70-х – 80-х рр. XX ст.** в індустріальних країнах (антивоєнні рухи).
 - **Рух проти загрози війни, за мир.**
 - **Екологічний рух** (захист довкілля, природи).
 - **Молодіжний і жіночий рух** (за поліпшення політичного і соціального становища).
 - **Альтернативні рухи** (рухи громадській ініціатив, розроблення соціальних програм, проблем повсякденного життя тощо).
 - **Регіональні рухи** (за збереження своєї культури, мови, історії, соціальної, національної самобутності, проти засилля чужої цивілізації).

Серед громадських рухів особливе місце посідають політичні – особлива форма діяльності політичних сил, що представляють політичні інтереси – вдосконалення або заміну політичної влади. Таким є Народний Фронт.

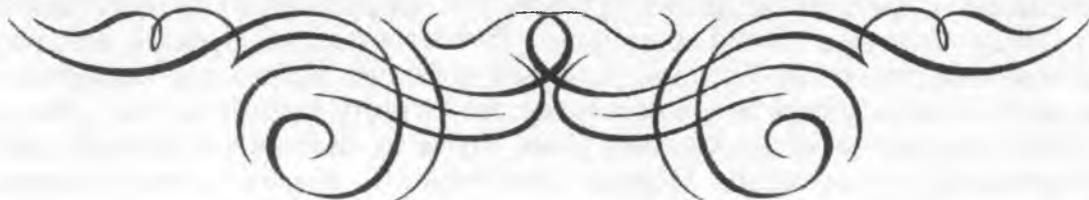
Громадські об'єднання класифікують також:

- **за спільними інтересами** (створюють спілки підприємців, кооперативів тощо);
- **за правовим статусом** (формальні (зареєстровані) і неформальні (не зареєстровані юридично). Або легітимні і нелегітимні.

У західній політології усі непартійні громадські організації та рухи називають групами тиску. Вони не мають на меті здобути владу, але здійснюють на неї певний тиск з метою задоволення інтересів громадян.

Існують лобі – (англ. lobby) – система агенцій великих монополій при законодавчих органах з метою прийняття рішень в інтересах певних кіл.

Розвиток громадських об'єднань і рухів – це шлях до зростання ролі громадянського суспільства, розширення прав і свобод людини.

ЛЕКЦІЯ XI

ПОЛІТИЧНІ ЕЛІТИ І ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО

План

1. Сутність, генеза і теоретичне обґрунтування елітаризму.
2. Поняття і сутність політичного лідерства.
3. Політичний лідер і сфера його діяльності.

Література [2; 21; 43; 46; 53; 67; 88; 95; 111; 114]

1. Сутність, генеза і теоретичне обґрунтування

У будь-якій демократичній державі влада завжди здійснює не весь народ, а його незначна меншість. Здійснення всім народом державної влади неможливе суто технічно, організаційно, та й недоцільно щодо ефективності. У кожній країні є групи населення, які беруть активну участь у політичному житті, відіграють ключову роль у здійсненні влади. Такі груп і називають політичними елітами.

Для науки надзвичайно важливе вивчення політичних еліт, оскільки політика – один з найголовніших видів людської діяльності, від якої залежить не тільки благополуччя членів суспільства, а й саме його існування як цілого.

Елітаризм (*елітизм*) як напрям політичної думки склався наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Творцями теорії еліти були італійські соціологи Г.Моска, В.Парето та німецький соціолог Р.Міхельс. Суть елітизму полягає в тому, що суспільством завжди правлять вибрана меншість, наділена особливими соціальними, психологічними й політичними якостями – еліта (*від франц. elite – краще, добірне, вибране*).

Починаючи з ХVІІ ст. цей термін вживався спочатку для позначення товарів найвищої якості, а згодом і для позначення у структурі суспільства «*обраних людей*», передусім вищої знаті. Однак вживання цього терміну стосовно людей надає йому недемократичного відтінку, оскільки передбачає одних людей над іншими завдяки наявності у них якихось особливих позитивних рис.

Уже сама наявність таких рис не може вважатися безумовним фактом, до того ж людям взагалі важко дається переважання над собою когось іншого. Тому теорія еліт має немало опонентів, причому не тільки з числа послідовників демократів, а й узагалі серед людей із почуттям власної гідності.

З іншого боку, поділ суспільства на тих, хто править, і тих, ким управляють, є незаперечним фактом. Причому стосовно політичних еліт йдеться не про управління взагалі, а про політичне керівництво та управління, яке здійснюється особливою, більш-менш сталою за своїм складом і згуртованою групою людей з опорою на політичні норми й силу державного примусу. Називати цю групу можна по-різному: політичною елітою, політичним класом (Г.Моска), панівним класом тощо.

Найпоширенішими підходами до пояснення феномену політичних еліт у політології є ціннісний і функціональний. Ціннісний підхід – (В.Парето) пояснює існуванням політичної еліти наявністю у належних до неї осіб особливо цінних для суспільства інтелектуальних, психологічних, моральних, організаторських та інших рис, які забезпечують їм переважання над іншими людьми. Еліта, таким чином, видається за найціннішу частину суспільства, панівне становище якої відповідає його інтересам.

Прихильники ціннісного підходу стверджують, що формування еліти є не стільки результатом боротьби за владу, скільки наслідком природного відбору суспільством найцінніших представників. Елітарність випливає з рівності можливостей людей і не суперечить сучасній представницькій демократії. Соціальну рівність треба розуміти як рівність можливостей людей, а не їхнього соціального статусу.

Оскільки люди нерівні за своїми фізичними та інтелектуальними даними, за своєю життєвою енергією та активністю, то саме суспільство зацікавлене в тому, щоб добирати до керівництва найкращих. Сама ж еліта має бути моральним взірцем для інших і викликати до себе повагу. Справжня еліта не владарює, а керує масами з їх добровільної згоди, яка виражається на вільних виборах.

Опоненти ціннісного підходу критикують його за перебільшення значення психологічних чинників, аристократизм та антидемократизм, за переоцінку ролі керівника і недооцінку активності мас, за те, що немає підстав вважати політиків і вищих чиновників найкращою частиною суспільства, що це принижує роль народних мас.

Інший підхід до пояснення феномену політичних еліт (започаткований Г.Москою і Р.Міхельсом) – функціональний, або організаційний.

Він пояснює існування політичної еліти важливістю функцій управління, які зумовлюють особливу роль людей, що їх виконують. Прихильники цього підходу вважають, що закон поділу праці вимагає професійного заняття управлінською працею як необхідною умовою її ефективності.

Маси населення політично пасивні, їхні головні життєві інтереси лежать поза сферою політики. Висока суспільна значущість управлінської праці зумовлює і особливий соціальний статус тих, хто її виконує. Характерним для цього статусу є високий рівень матеріального стимулювання, у тому числі пов'язаного з наданням управлінцям різних соціальних привілеїв.

Прихильникам функціонального підходу докоряють за абсолютизацію формальних механізмів влади та відхід від аналізу її соціально-класової природи. Питання про це є об'єктом гострої наукової полеміки. Прихильники класового підходу вважають належними до політичної еліти найважливіших і політично активних членів пануючого класу, тобто людей, котрі безпосередньо приймають участь у політичних рішеннях, що відображають політичну ідеологію класу.

Сучасні концепції політичних еліт

Знання про політичну еліту істотно поглиблює ознайомлення з її різноманітними концепціями.

Концепції еліти Г.Моски, В.Парето і Р.Міхельса належать до так званої макіавеллівської школи в розумінні політичних еліт, основні теоретичні положення якої полягають у наступному. Передусім йдеться про визначення елітарності будь-якого суспільства, його поділу на творчу меншість і пасивну більшість. Такий поділ закономірно випливає з природи людини і суспільства. Приналежність до еліти пов'язана з природними задатками, освітою, психічними та інтелектуальними рисами.

Еліта є згуртованою групою, об'єднаною не тільки спільністю професійного статусу й соціального становища, а й елітарною самосвідомістю, сприйняттям себе верствою, покликаною керувати суспільством. Маси визнають право еліти на політичне керівництво, що означає її легітимність.

За відносної згуртованості, в середовищі еліти точиться постійна боротьба між різними її типами:

- старою і новою елітою;

- елітою і контрелітою;
- «левами» і «лисами» тощо.

Формування і зміни еліти відбуваються в ході боротьби за владу. Та за всіх змін еліт їхні відносини з рештою суспільства, як відносини панування й підкорення, залишаються незмінними.

Сучасні концепції еліт багатоманітні. Особливу групу серед них становлять:

- засновані на ціннісному підході;
- концепція демократичного елітизму, або елітарної демократії.

Річ у тім, що теорія демократії як правління народу і теорія еліт як правління незначної меншості суперечать одна одній. Основоположники теорії еліт Г. Моска, В. Парето, Р. Міхельс розв'язували цю суперечність на користь теорії еліти, ставлячи під сумнів можливість демократії. Водночас у політології склався цілий напрям, представники якого намагаються довести сумісність демократії та елітизму. До цього напрямку належать концепції конкуруючих еліт Й. Шумпетера, відкритості еліт Г. Лассуела, рухливих еліт Н. Боббіо, рівних можливостей К. Манхейма, вертикальної демократії Дж. Сарторі. Розглянемо деякі з них.

Йозеф Шумпетер (1883-1950), американський економіст. Виходячи з того, що демократія як безпосереднє правління народу неможлива й недоцільна, запропонував створити нову теорію демократії. Суть: здобуття влади елітами шляхом конкуренції. Для цього потрібна відкритість еліти та оновлення талановитими, здібними, високоморальними представниками народу. Участь електорату обмежується в оновленні та зміні еліти. Концепція конкуруючих еліт замінює формулу демократії «правління народу» на більш реалістичну – «правління, схвалене народом».

Дж. Сарторі (1916-2001). Демократія не тільки не заперечує еліту, а навпаки, передбачає її. Демократія має горизонтальні і вертикальні виміри. У горизонтальному вимірі вона ґрунтується на принципі рівності і означає правління народу. У вертикальному – визнає рівність як рівність можливостей, ґрунтується на принципі свободи й означає владу множинних конкуруючих меншин, або поліархію (*гр.* – *poly* – багато, *arche* – влада).

Концепція множинності (плюралізму) еліт

Автори цих концепцій заперечують існування еліти як єдиної привілейованої і відносно згуртованої групи й доводять наявність багатьох еліт: політичної, економічної, наукової, художньої, релігійної та ін. Вплив кожної з них обмежений специфічною для неї сферою діяльності. Жодна з еліт не здатна домінувати в усіх сферах суспільного життя.

Множинність еліт визначається суспільним поділом праці та багатоманітністю соціальної структури суспільства. Кожна з базисних соціальних груп формує свою власну еліту, яка відображає її інтереси, захищає її цінності й водночас активно впливає на розвиток групи. За допомогою різноманітних демократичних засобів (вибори, референдуми, ЗМІ тощо) базисні групи контролюють еліту.

Ідея множинності еліт досить поширена в суспільній та індивідуальній свідомості. Пов'язано це з тим, що людині важко дається сприйняття еліти поза нею самою, але імponує усвідомлення власної належності до еліти. Цим пояснюється, зокрема, те, що про свою належність до еліти суспільства нерідко заявляють: функціонери численних молодіжних і жіночих громадських організацій, керівники та активісти невеликих політичних партій, журналісти, викладачі, науковці, бізнесмени тощо. Є

навіть «еліта робітничого класу», «хліборобська еліта», «студентська еліта» та ін. Однак ці претензії на елітарність перебувають поза межами теорії політичних еліт і політології в цілому.

Чарльз Райт Міллс (1916-1962). Автор ліволіберальної концепції еліти. Протилежна до концепції множинності. У своїй праці «Володарюча еліта» на основі функціонального підходу до еліти він доводив, що вона є не результатом інтелектуального, психологічного і морального переважання, а наслідком зайняття командних позицій у суспільній ієрархії. Саме зайняття командних позицій забезпечує людям владу в суспільстві і таким чином констатує владарюючу еліту. Вчений стверджував, що в сучасних суспільствах, хоч би якими демократичними були їхні конституції, фактично володарює еліта.

Навіть у США, де відсутні традиції феодальної аристократичної ієрархії, забезпечена відносна рівність умов життя, соціальний розвиток призвів до безпосереднього посилення влади еліти.

Систему політичної влади у США Р.Міллс подавав як піраміду з трьох рівнів. Нижній – маса пасивного населення. Середній – відображає групові інтереси. Верхній – там приймаються найважливіші політичні рішення. Саме верхній рівень займає правляча еліта, яка, по суті, не допускає решту населення до визначення реальної політики. Можливості впливу мас на еліту з допомогою виборів та інших демократичних інститутів досить обмежені.

Р.Міллс не обмежував владарюючу еліту політичною елітою, яка безпосередньо приймає найважливіші державні рішення, а включав до неї керівників великих корпорацій, вищих офіцерів та інтелектуалів, які їх підтримують. Всупереч твердженням про множинність еліт владарююча еліта у Міллса виступає як єдина, відносно згуртована група. Ця згуртованість зумовлюється спільною зацікавленістю у збереженні свого привілейованого становища. Між елітою і масами існує глибока відмінність. Вихідцям із народу увійти до еліти дуже мало реальних шансів.

У західній політології ліволіберальна концепція еліти піддається гострій критиці, особливо стосовно тверджень про закритість владарюючої еліти, родинні зв'язки, входження до неї керівників великих корпорацій. Однак саме тут зазначена концепція чи не найбільшою мірою відповідає дійсності, бо навіть у найдемократичнішому суспільстві політична еліта залишається відносно замкнутою і найбільш привілейованою панівною групою, підтриманою бізнесом.

Хоча марксизм заперечує правомірність самого поняття політична еліта, стверджуючи про політичне панування економічного домінуючого класу, опосередковано він містить своєрідну назву партократичної. Йдеться про авангардну партію нового типу ця партія покликана очолити робітничий клас у боротьбі за перемогу соціалістичної революції і побудову соціалізму й комунізму.

Ця партія виступає носієм революційної – комуністичної ідеології. Партократична концепція еліти була реально втілена в соціалістичних країнах, де відбулося зрощення партійного і державного апарату.

Одним із перших на це звернув увагу югославський політичний діяч і політолог **Мілован Джілас (1911-1995)**. У своїй праці «Новий клас» (1957) він обґрунтував концепцію правлячої партійної бюрократії, як нового класу, що складається з тих, хто наділений монополією адміністративної влади і користується особливими привілеями та економічними перевагами. У зв'язку з цим М.Джілас увів поняття «партійна держава», суть якої полягає в особливому виді політичного панування, коли влада фактично незаконно сконцентрована в руках партійних комітетів.

Функції політичної еліти

Соціальне призначення політичної еліти виявляється передусім у функціях, які вона виконує в суспільстві. Ці функції багатоманітні й тісно переплітаються з тими, які виконують політична система суспільства в цілому, її підсистеми та окремі інститути.

1. Функція політичного цілепокладання. Її називають стратегічною. Полягає в розробці стратегії і тактики розвитку суспільства, визначенні політичної програми дій. Вона може бути реалізованою лише на вищому рівні політичної еліти (главою держави, парламентарями, міністрами) з використанням фахівців і результатів наукових досліджень.

2. Інтегративна функція. Полягає в забезпеченні цілісності і єдності суспільства, стійкості його політичної та економічної системи, уникненні соціально-політичних конфліктів, знаходженні оптимальних варіантів їх розв'язання в разі виникнення. Нездатність політичної еліти виконувати інтегративну функцію загрожує розколом суспільства, зіткненням різноспрямованих сил аж до громадянської війни.

3. Регулятивна функція. Еліта приймає політичні рішення, спрямовані на регулювання суспільних відносин, розв'язання назрілих суспільних проблем і завдань. Від якості політичних рішень залежить ефективність самої політики, успіх у вирішенні поставлених завдань.

4. Мобілізаційна, або організаторська функція. Полягає в мобілізації мас на виконання прийнятих рішень і поставлених завдань, практичне здійснення визначеного політичного курсу.

5. Вираження і представництво соціальних інтересів. На інституціональному рівні ця функція найголовніше проявляється в діяльності політичних партій і груп інтересів, а на персоналізованому – політичному лідерстві. Спілкування з метою з'ясування позицій, досягнення взаємоприйнятних рішень.

6. Комунікативна функція. Еліта виступає тією ланкою, яка не тільки забезпечує горизонтальні зв'язки в суспільстві, а й здійснює зв'язки між владою і масами.

Типологія політичних еліт

Політичні еліти не є соціально однорідними утвореннями. Вони внутрішньо диференційовані і мають складну структуру. В.Парето поділяв еліту на правлячу і не правлячу (контреліту). За часом і засобами утвердження панування політичні еліти поділяються на традиційні і сучасні. Влада традиційних еліт спирається на традиційні цінності: звичаї, традиції, походження, власність на землю, військову доблесть, релігійні заслуги тощо. Сучасні еліти базуються на сучасних цінностях, до яких належить промисловий (особливо фінансовий) капітал, освіченість, професійні досягнення тощо.

Близьким до цієї типології є поділ еліти на еліту крові, еліту власності, еліту інтелектуальної продуктивності. На основі еліти крові формується еліта доіндустріального суспільства, на основі приватної власності, багатств – еліта індустріального, а на основі інтелектуальної продуктивності – постіндустріального суспільства.

Сучасні еліти поділяються на вищі, середні та адміністративні.

• Вищі (голова держави, голова парламенту, прем'єр міністр, голова Верховного суду, а також ті, хто обіймає високі пости в законодавчій, виконавчій та судовій гілках влади).

• Середня політична еліта (виборні посадові особи – члени парламенту, губернатори, мери великих міст, лідери політичних партій тощо).

- Адміністративна еліта – вищий прошарок держслужбовців. На посади вони призначаються.

За змістом діяльності і функцій політична еліта поділяється на партійну, воєнну, адміністративну та ідеологічну, а за способом формування – на закриту й відкриту. Еліти закритого типу відтворюються на власній основі. Еліти відкритого типу залучають до свого складу представників нижчих верств населення, наділених елітарними рисами.

Регіональні еліти відіграють важливу роль у федеративних державах. В.Парето в залежності від стилю правління виокремлював еліту «*левів*» та еліту «*лисів*». До першої він відносив консервативно налаштованих прихильників силових методів, які виступають проти суспільних змін. До другої – майстри обману й політичних комбінацій. В умовах політичної стабільності переважають керівники «*леви*».

Еліта і бюрократія

Посередником між елітами й масами виступає бюрократія (від фр. бюро - канцелярія). В сучасних умовах – спеціалісти, які професійно виконують адміністративні функції. Бюрократія утворює апарат політичних організацій, ядро державних структур. М.Вебер вважав бюрократію елементом раціонального типу державного устрою, гадав, що вона втілює найефективніші і найраціональніші способи управління.

Бюрократизм – похідне від бюрократії (вивищення державних службовців над суспільством)

М.Вебер вважав, що просування чиновника службовими сходами ґрунтується на його освіченості й досвіді. А повна зайнятість чиновника в апараті, його фіксований посадовий оклад, а також те, що він не володіє ресурсами, якими розпоряджається, дають змогу, на думку М.Вебера, звести до мінімуму корупцію, зробити бюрократію слугою суспільства й держави, а не окремих привілейованих осіб.

Тривалий час концепція раціональної бюрократії М.Вебера не піддавалася сумніву, тим більше, що вона була сконструйована в руслі методології «*ідеального*» типу, яка не передбачає прямого перенесення теоретичної моделі на реальність.

Американський соціолог Роберт Мертон в 40-ві роки ХХ ст. піддавав цю концепцію різкій критиці. Він показав, що формальні зв'язки й відносини, принципи й функції, які відображені в концепції М.Вебера, насправді розмиті і дисфункціональні. Авторитарність та ієрархічність владних відносин породжують панування командних, адміністративних методів управління, тяганину й консерватизм.

Зазначені концепції описують крайні з можливих етапів бюрократії. Реальний стан бюрократії залежить від багатьох чинників, в тому числі від якісного складу самої еліти та шляхів її формування.

Шляхи формування політичної еліти

Якісний склад еліти значною мірою залежить від особливостей її формування й відтворення.

- Г.Моска виокремив дві тенденції в розвитку політичного класу – аристократичну й демократичну і способи його оновлення – наслідування, вибори й корупцію. Перша – відтворюється на власній основі. Друга – за рахунок представників нижчих верств суспільства.

- В.Парето доводив, що правляча еліта повинна кооптуватися за рахунок осіб з елітарними якостями.

• Р. Міхельс головним шляхом формування еліти вважав олігархізацію політичних партій (виокремлення меншості, яка підпорядковує політику власним інтересам).

У сучасній політології виокремлюється дві основні системи відбору політичних еліт: антрепренерська і система гільдій.

Антрепренерська система (від фр. *entrepreneur* - підприємець) відбору еліт характеризується відкритістю, широкими можливостями для будь-яких суспільних груп претендувати на керівні посади (на конкурентній основі) на виборах.

Система гільдій (від нім. *Gilde* - корпорація) – протилежна антрепренерській. Замкненість, численні формальні вимоги, невеликим закритим колом електорату із нижчих прошарків самої еліти, особиста відданість вищому керівництву.

Номенклатурна система – (від лат. *nomenclatura* – перелік, список) перелік посад, які затверджують вищі органи. Політизація.

Політична еліта – соціальна група, яка займає провідне становище в системі політичного керівництва та управління суспільством.

2. Поняття і сутність політичного лідерства

Лідерство відображає об'єктивну необхідність в організації суспільної діяльності людей. Суспільний характер і поділ праці передбачають узгодженість індивідуальних трудових зусиль людей. Функцію щодо упорядкування діяльності людей та управління суспільними процесами здійснюють лідери. Тому лідерство існує скрізь, де є групова, колективна діяльність.

Політичне лідерство є одним із різновидів лідерства взагалі. Воно може бути визначене як процес взаємодії між людьми, в ході якого авторитетні люди, наділені реальною владою, здійснюють легітимний вплив на суспільство, чи певну його частину, яка добровільно віддає їм частину своїх політико-владних повноважень і прав.

Важливо відрізнити лідерство від керівництва. Політичний керівник, який не користується авторитетом, не є лідером, хоч би яку високу посаду він не обіймав. Водночас політичним лідером може бути й така особа, яка формально не обіймає керівних посад ні в політичних партіях чи громадсько-політичних організаціях, ні в органах державної влади, але здобула визнання своєю політичною діяльністю (*боротьбою за демократію, права людини, державну незалежність*).

Немає підстав обмежувати політичне лідерство вищим керівництвом держави та лідерами політичних партій і громадсько-політичних організацій. Феномен лідерства буває на всіх рівнях – від вищих органів державної влади до органів місцевого самоврядування, а також всередині політичних партій і громадсько-політичних організацій як у загальнонаціональному, так і в регіональному масштабі.

Існує кілька підходів до пояснення природи політичного лідерства. Лідерство розглядається як вплив на інших людей. Такий вплив має ряд особливостей.

- **По-перше**, він мусить бути постійним;
- **по-друге**, вплив має здійснюватися на все оточення (групу, організацію, соціальну спільність чи суспільство);
- **по-третє**, політичного лідера відрізняє перевага порівняно з іншими людьми;
- **по-четверте**, вплив лідера спирається на його авторитет, визнання правомірності його керівництва.

Феномен політичного лідерства пояснюється на основі структурно-функціонального підходу. Суспільство розглядається як складна, ієрархічно організована система суспільних відносин, а лідерство – як управлінський статус, пов'язаний з прийняттям управлінських рішень.

Витоки політичного лідерства

Є кілька концепцій політичного лідерства. Основними з них є концепції рис, ситуативна, послідовників і психологічна.

1. Першою виникла концепція рис у XIX ст., яка склалася на основі аналізу ролі видатних осіб в історії. Згідно з нею лідерство є результатом наявності у лідера певних психологічних і соціальних рис. На основі аналізу історичних постатей вчені намагалися з'ясувати набір обов'язкових рис особи лідера. Серед таких рис називалися, зокрема: гострий розум, тверда воля, енергійність, компетентність, організаторські та ораторські здібності, готовність брати на себе відповідальність.

З'ясувалося, що таких рис, які були б притаманні лише політичним лідерам, немає. Вони збігаються з повним набором психологічних і соціальних рис взагалі. Разом з тим лідерами стають і не вольові й принципові особистості, а ті, хто потакає масам, йде у них на поводу. Набір рис лідера значно відрізняється залежно від історичних епох та особливостей конкретних держав. Досліди з різними експериментальними групами засвідчили, що лідери одних груп зовсім не визнаються такими в інших групах. Це спричинило появу іншої концепції витоків політичного лідерства.

2. Ситуативна концепція. За цією концепцією причина лідерства полягає не в індивіді та притаманних йому рисах, а в тій ролі, яку він має виконувати за конкретних обставин. Саме обставини визначають вибір лідера та його поведінку. Якщо концепція рис абсолютизує індивідуальні якості лідера, то ситуативна концепція перебільшує значення обставин. Вона позбавляє лідера самостійного значення у функціонуванні політичної системи.

3. Концепція визначальної ролі послідовників (конституентів). Тракує лідерство як особливий тип стосунків між керівником і послідовниками, а в широкому плані – усіх суб'єктів політики (конституентів), які взаємодіють з одним лідером і впливають на нього.

4. Психологічна концепція лідерства. Доводить, що в основі суспільного життя лежить людська психіка. Вона є визначальною щодо інших явищ людського буття. Людина за своєю природою є егоїстичною і владолюбною істотою, прагне до панування над іншими людьми. Її дії визначаються волею до влади, підсвідомими інстинктами, або іншими психологічними мотивами. Деякі дослідники (З.Фрейд) вважають лідерство виявом невротичного стану і навіть певним видом божевілля. (Невротиками були Наполеон, Робесп'єр, Лінкольн, Рузвельт, Гітлер, Сталін та ін.).

Психологи стверджують, що всі люди поділяються на дві категорії: підвищеною і пониженою самоідентичністю.

Лідер – людина з підвищеною самооцінкою, людина дії.

Функції політичного лідерства

Вони визначаються тими цілями, які ставлять, та ситуацією, в якій доводиться діяти. Найбільш загальними є: вираження соціальних інтересів, новаторська, інтегративна, організаторська й комунікативна.

• **Вираження соціальних інтересів.** Це може бути як невелика група людей, так і соціальна спільність – класова, етнічна, демографічна, професійна, територіальна, а також виборці певного округу чи країни в цілому.

• **Новаторська функція лідерства.** Вона означає, що політичний лідер свідомо вносить нові конструктивні ідеї суспільного устрою. Він формулює нові соціальні цілі й завдання, обґрунтовує стратегічні пріоритети й тактичні засоби їх досягання і розв'язання.

• **Інтегративна функція.** Лідери пропонують програму, на основі якої відбувається інтеграція дії кожної групи населення тієї чи іншої території. Інтегративна функція спрямована на підтримку цілісності і стабільності в суспільстві, громадянського миру і злагоди.

• **Організаторська, або прагматична функція.** Мобілізація мас на втілення політичних програм і рішень у життя. Лідери мають організаторські здібності, вміють завойовувати довіру мас, вести їх за собою.

• **Комунікативна функція політичного лідерства** полягає в забезпеченні зв'язку як між масами і політичними інтересами, так і між самими політичними інститутами, вищими органами влади – парламентом, урядом, главою держави, вищими судами. Політичному лідерству притаманні також інші функції.

Типологія політичного лідерства

Знання про політичне лідерство істотно розширює і поглиблює його типологія, яка може здійснюватися за різними ознаками. Класичною є типологія політичного лідерства М.Вебера, яка ґрунтується на трьох типах політичного панування: традиційне, харизматичне, раціонально-легальне та інші.

1. Традиційне лідерство ґрунтується на авторитеті звичаїв. Влада отримується і здійснюється не завдяки власним достоїнствам і заслугам, а відповідно до традицій і звичаїв. Характерне для доіндустріального суспільства (рабовласницького і феодалного). Влада його – це влада аристократичної знаті. У сучасних умовах – це наслідування престолу в країнах з монархічною формою державного правління. Таким до останнього часу було членство у верхній палаті парламенту Великобританії довічних і спадкових лордів (скасоване в законодавчому порядку).

2. Харизматичне лідерство. Викликає особливий інтерес дослідників. ґрунтується на вірі в незвичайні якості і здібності лідерів, їх винятковості. Харизма (гр. charisms – благодать, божий дар). У період утвердження християнства ним характеризували проповідників, котрим приписували дар безпосереднього спілкування з Богом. У політичній практиці під харизмою розуміють такі риси індивіда, які оточення сприймає як незвичайні, недоступні іншим, а тому визнає його за правителя.

За М.Вебером харизмою володіли великі полководці, пророки, видатні політики; харизматичними лідерами були засновники світових релігій – Будда, Христос, Магомет, великі завойовники – Олександр Македонський, Юлій Цезар, Наполеон Бонапарт. У ХХ ст. стали відомими такі харизматичні лідери, як В.І.Ленін, Й.В.Сталін, А.Гітлер, Б.Муссоліні, Ш. де Голь, Мао Цзедун, Кім Ір Сен, Ф.Кастро.

Харизматичне лідерство виникає в суспільстві, як правило, в кризові періоди. Спонукальним мотивом для проведення влади харизматичному лідерстві є усвідомлення широкими масами, правлячою елітою нездатності наявних представницьких інститутів вивести країну з кризи, консолідувати суспільство навколо тієї чи іншої цілі суспільного розвитку. Це викликає потребу в пошуках лідера, як месії, здатного вивести країну з кризи.

Зі свого боку, щоб стати харизматичним лідером, політичний діяч має бути наділений особливими психологічними і соціальними якостями: вольовим характером, цілеспрямованістю, здатністю справляти значний вплив на великі групи людей, умінням вселяти надію на краще майбутнє, чутливо вловлювати настрої мас та

виражати спільну волю. Однак створюють харизматичного лідера все-таки не його риси, а маси, які хочуть бачити лідера саме таким.

Концепція харизматичного типу політичного лідерства М.Вебера лежить в основі його теорії плебісцитарної демократії (пряме голосування народу). На думку вченого, за допомогою цієї теорії можна уникнути тиранії бюрократів. Єдиною формою політичної участі для мас є участь у виборах і реалізація права на голосування. Головна фігура в плебісцитарній демократії харизматичний лідер, обраний прямим голосуванням народом, перед яким він несе відповідальність і стоїть над бюрократичною адміністрацією.

Всенародно обраний харизматичний лідер може відіграти як позитивну (Рузвельт, Де.Голь), так і негативну (А.Гітлер, Б.Муссоліні) роль у житті країни.

3. Раціонально-легальний тип політичного лідера, за М.Вебером, базується на переконанні в законності й раціональності встановлених порядків та у праві на панування органів, які здійснюють владу. Раціонально-легальне лідерство, яке ґрунтується на законі і називається іноді бюрократичним, є основним типом лідерства в сучасних демократичних державах. Лідери цього типу здобувають владу, як правило, на основі виборів.

4. Цезаристський тип політичного лідерства характеризується зосередженням усієї повноти влади в руках лідера (як це було за правління Ю.Цезаря). Лідер має необмежену владу може бути виправданий в екстремальних умовах, але не прийнятний в демократичному суспільстві.

5. Плутократичний тип політичного лідера ґрунтується на багатстві і представляє інтереси найзаможніших суспільних верств (звідси і назва – гр. *plutos* - багатство). Найбільш характерний для індустріального суспільства.

6. Популістський тип політичного лідера ґрунтується на популізмі. Термін «популізм» (від лат. *populus* - народ) означає боротьбу за інтереси народу. Згодом противники надали цьому терміну негативне значення: ним стали позначати діяльність, спрямовану на досягнення популярності в масах ціною необґрунтованих обіцянок, демагогічних гасел тощо. Для популістського типу характерні: ставка на прості рішення, низьку загальну політичну культуру, наголошення на малих, але конкретних справах, безліч конкретних дрібниць, навішування ярликів політичним противникам тощо.

7. Професійний тип політичного лідера. Лідери-професіонали постіндустріального суспільства. На основі наукового аналізу визначають пріоритетні цілі та способи їх досягнення. Радяться з підлеглими, створюють атмосферу співробітництва.

8. Авторитарне лідерство – одноособовий спрямований вплив, який спирається на загрозу застосування примусу. Характерні риси: жорсткість мислення, ігнорування небажаної інформації, одноособовий вибір напрямків і цілей діяльності. Найчастіше використовують займенник «я». Домінуючий за авторитарних і тоталітарних режимів.

9. Демократичний стиль політичного лідерства характеризується гнучкістю мислення, схильністю до отримання якнайповнішої інформації, увага до аргументів, що суперечать їх позиції. Повага до оточення, об'єктивність у спілкуванні – «ми». Лідери такого типу вважаються народними. Політична активність мас, діяльність відкрита для громадськості.

Американський політичний психолог М.Дж.Херманн виокремлює чотири збірних образи лідерства:

- «прапорносець», (або великої людини);

- «служителя»;
- «торговця»;
- «пожежника»;

1. Лідерів «прапороносців» вирізняє власне бажання дійсності. У них є ідея, заради здійснення якої вони нерідко прагнуть змінити політичну систему. Такі лідери визначають характер того, що відбувається, очолюють прихильників у русі до визначеної мети.

2. Для лідерів «торговців» характерна здатність переконати. У цьому разі лідерство ґрунтується на взаємовідносинах, які лідери встановлюють зі своїми виборцями. Особливого значення набувають здібності домогтися підтримки своєї політики та її здійснення.

3. Лідери «пожежники» «гасять пожежу», реагують на ті проблеми, які навколишнє середовище пред'являє їм. Лідерство подібне відгукується на породженні ситуацією події і проблеми. Їхні дії визначають насущні вимоги моменту.

4. Лідери «служителі» - ті політики, які виступають у роль виразника інтересів своїх прихильників. Лідери виражають їх інтереси і виступають від їхнього імені. Виборці формують завдання, які стають центральними для лідерів. На практиці більшість лідерів використовують усі чотири образи в різному порядку і поєднанні.

В залежності від ставлення до існуючих порядків лідерів у суспільстві поділяють на консерваторів, реформаторів і революціонерів. Лідери-консерватори виступають за збереження існуючих суспільних порядків, допускають лише мінімальні зміни. Лідери-реформатори орієнтуються на істотні зміни лише деяких із суспільних порядків зі збереженням основ суспільного життя. Лідери-революціонери налаштовані на радикальні і всеосяжні зміни в суспільстві аж до змін суспільного ладу.

За видами розрізняють формальне і неформальне лідерство.

- Формальне лідерство пов'язане зі встановленими правилами призначення керівника й передбачає функціональні відносини.

- Неформальне лідерство базується не на формальних повноваженнях, а на авторитеті лідерів, його визнанні оточенням.

За масштабами лідерство може поділитися на різні групи: організації, соціальні спільноти, населеного пункту, адміністративно-територіальної одиниці, регіону, країни в цілому. Може бути індивідуальним і колективним.

3. Політичний лідер і сфера його діяльності

Формування політичного лідерства зводиться до проблеми політичної соціалізації як процесу засвоєння індивідом політичної науки. На побутовому рівні лідерство ґрунтується виключно на особистих якостях лідера. Умовно виокремлюють чотири групи таких якостей:

- по-перше, розвинений розум, кмітливість, досвід, які мають бути вище від середнього рівня тієї спільноти людей, до якої належить лідер;

- по-друге, здатність не тільки швидше за інших оцінювати ті чи інші проблемні ситуації, а й пропонувати оптимальний шлях і засоби їх вирішення;

- по-третє, здатність переконувати оточення у правильності пропонованого, воля та організаторські здібності;

- по-четверте, моральні якості: здатність слухати і зрозуміти ближнього, співпереживати з ним, піти на безкорисливу допомогу, бути людиною, вірним товаришем.

Звичайно, в реальному житті людина не може мати всієї сукупності зазначених якостей. Найчастіше буває та чи інша їх комбінація. Ці якості пов'язані з політичним вихованням. Йдеться як про політичне виховання в межах системи освіти, яка дає знання про суспільство, його політичні інститути, державний устрій, так і про навчання через участь у діяльності політичних організацій, де набуває досвід громадської і політичної діяльності.

Результатом такого виховання стає набуття індивідом особистісних і соціальних якостей політичного лідера. До них, зокрема, належать:

- велика працездатність;
- висока аналітичність розуму;
- компетентність;
- яскраво виражена схильність до громадської і державної діяльності;
- твердість принципів і переконань;
- здатність до сприйняття альтернатив і пошуку нового;
- вміння переконувати і вести за собою людей;
- оптимізм;
- увага до людини.

Можна виокремлювати й інші якості політичного лідера. Та за наявності відповідних рис необхідні конкретні механізми, які б забезпечували просування на керівні посади. Головним із таких механізмів є вибори.

Реальні особисті якості кандидата відіграють у перемозі на виборах вирішальну роль лише в межах незначних територіальних громад – села, селища, невеликого міста, де наявні безпосередні контакти з виборцями.

З розширенням кола електорату дедалі відчутнішу роль починають відігравати імідж кандидата як поєднання реальних і приписуваних йому рис, підтримка його засобами масової інформації, політичними партіями, громадськими організаціями, підприємницькими структурами.

Одним із найважливіших механізмів формування політичного лідерства є також партійно-політична діяльність. Політичні партії виступають головним суб'єктом виборчого політичного процесу. Вони складають списки кандидатів у депутати за пропорційною виборчою системою, висувають кандидатів у депутати за мажоритарною системою виборів, ведуть передвиборчу агітацію, надають кандидатам фінансову підтримку.

Лідер формується також всередині політичних партій. Вони просувають своїх керівників на відповідні посади в державному апараті, підтримують високих посадових осіб.

Важливим механізмом формування політичного лідера є діяльність у громадсько-політичних організаціях і рухах. На їх базі нерідко формуються політичні партії. Процес формування громадсько-політичних рухів проходить кілька стадій:

виникнення – утворення партій – формування партійного керівництва – прихід до влади – призначення на державні посади лідерів-керівників.

Засоби масової інформації відіграють велику роль у механізмі формування політичного лідера, особливо телебачення. Вони створюють імідж лідера, через нього ведеться передвиборча агітація, боротьба між різними політичними силами.

Політичні технології - є конкретизацією механізмів формування політичного лідера як система послідовних дій для досягнення політичного результату. Вони включають як кінцеві результати, так і методи й засоби, спрямовані на досягнення поставленої мети.

Існує багато різновидів політтехнологій: прийняття політичних рішень, вибори, лобіювання, розподіл влади, формування іміджу, комунікативні тощо.

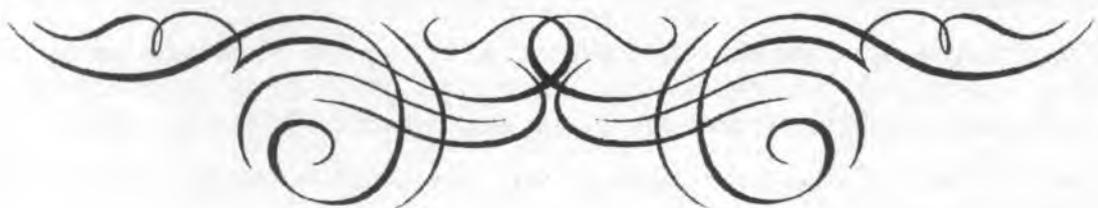
Найбільшу роль у формуванні політичного лідера відіграють технології виборів і формування іміджу. Політичні технології є об'єктом дослідження окремої галузі політологічних знань – практичної політології.

Разом з тим оскільки лідерство є результатом, з одного боку, рис самого лідера, а з іншого – зовнішніх стосовно нього чинників, як то: членство в політичній партії чи громадській організації, підтримка засобів масової інформації, наявність джерел фінансування тощо, які нерідко відіграють вирішальну роль у формуванні лідера, то не виключено висунання в лідери й на керівні посади далеко не найкращих людей.

Свої особливості має лідер в переломні періоди суспільного розвитку, коли на хвилі суспільних перетворень на керівні посади легко підіймаються вуличні демагоги, «захисники» інтересів народу, «борці» за демократію тощо. На поверхні політичного життя в такі періоди перебувають кон'юнктуристи всіх мастей.

Демократичне суспільство має створювати умови для захисту від таких людей. Для цього створюються інститути демократії, правові держави і громадянське суспільство. Але найбільшого значення набуває політична культура суспільства, високий рівень якої передбачає нетерпиме ставлення до будь-яких порушень норм суспільного життя політичними лідерами.

Політична культура, наявність стійких демократичних традицій, незалежне від держави громадянське суспільство звужують можливості для некомпетентного політичного лідера, вияв волонтаризму і зловживання владою. Можливість ненасильницьким шляхом усунути від влади негідного лідера є однією з ознак демократії.

ЛЕКЦІЯ XII

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА І ПОЛІТИЧНА СВІДОМІСТЬ

План

1. Політична свідомість як відображення політичного буття.
2. Сутність, структура і типи політичної культури.
3. Функції політичної культури.

Література [2; 4; 20; 21; 31; 37; 47; 53; 62; 63]

1. Політична свідомість як відображення політичного буття

Поняття політичної свідомості

Свідомість – це вища, властива лише людині, форма відображення об'єктивної дійсності.

Таке відображення відбувається у формі поглядів, ідей, уявлень, переконань, вірувань тощо, які відображають об'єктивне становище індивіда, соціальних спільностей, суспільства в цілому.

Політична свідомість є однією з найважливіших форм суспільної свідомості.

Вона відображає політичне буття людей і може бути визначена як сукупність знань, ідей, поглядів, орієнтацій та установок індивідів і соціальних спільностей стосовно політичної системи та їхнього місця в ній.

Політична психологія та ідеологія

Відповідно до якісно відмінних сфер свідомості – психологічної та ідеологічної – у політичній свідомості розрізняють два структурних елементи: політична психологія і політична ідеологія.

Політична психологія – це сукупність почуттів, настроїв, емоцій, волі, думок, особливих рис характеру індивідів і соціальних спільностей, що виражають їх ставлення до політичних інститутів, здійснення влади.

Зміст політичної психології індивідів і соціальних спільностей виявляється в їх політичній поведінці.

Політична психологія має певну структуру. Вона містить політичні потреби, інтереси, почуття, настрої, традиції тощо.

Політичні потреби є базовими елементами політичної психології. Це ті потреби, задоволення яких пов'язане зі здійсненням влади. Вони можуть лише тим чи іншим чином стосуватися влади, а можуть виявлятися безпосередньо у прагненні до її завоювання і здійснення.

Політичні інтереси – це усвідомлені політичні потреби. Вони є реальними причинами дій учасників політичного процесу. Одні й ті самі явища політичного життя можуть по-різному сприйматися його учасниками, що формує відповідні політичні почуття, настрої, емоції, а отже, і політичну поведінку. Настрої містять як емоційні, так і раціональні елементи і справляють значний вплив на політичну поведінку людей. Вони динамічно й чутливо відображають вплив економічних і соціальних чинників на політику.

На відміну від настроїв **політичні традиції** є найбільш стійкою складовою політичної культури. Це усвідомлені норми політичної поведінки, політичні цінності, ідеї, звичаї, які передаються від покоління до покоління. В традиціях концентруються ті елементи політичного досвіду, які об'єктивно відповідають інтересам і цілям суспільства, визнаються ними і закріплюються як нормативні настанови.

Змінюються вони або поступово, або швидко (в період докорінних суспільних перетворень, коли на зміну усталеним приходять інші ідеї і цінності).

Другий з основних структурних елементів політичної свідомості – політична ідеологія. Це система ідей і поглядів, які виражають інтереси суспільних класів стосовно політики, здійснення влади.

Сутнісними рисами політичної ідеології є систематизований, теоретичний характер і цілісне відображення інтересів суспільних класів. Суб'єктами основних політичних ідеологій сучасності – лібералізму, консерватизму, соціал-демократизму та комунізму є саме суспільні класи.

Відмінності в інтересах суспільних класів породжують відмінності в їх ідеології. А оскільки в суспільстві є завжди класи з відмінними інтересами, то демократична держава прагне виражати інтереси всього народу, а не певного суспільного класу, не може ставати на позиції тієї чи іншої ідеології. Так звана державна ідеологія є завжди вираженням інтересів лише певного суспільного класу.

У політичній культурі політична психологія та ідеологія перебувають у єдності та взаємодії. Особливістю цієї взаємодії є те, що обидві вони виражають інтереси одних і тих самих суспільних спільностей, але з різним ступенем глибини та узагальнення.

Якщо політична психологія виражає політичне буття безпосередньо, то політична ідеологія – опосередковано, через політичну психологію й систему соціально-економічних відносин.

Політична ідеологія спирається на політичну психологію, інакше вона перетворилася б у відірвану від життя систему ідей.

Буденна й теоретична політична свідомість

У політичній свідомості розрізняють два рівні – буденну й теоретичну свідомість

Буденна політична свідомість - це несистематизовані масові уявлення про політику. Вона виникає стихійно, безпосередньо з повсякденної практики й відображає політичні явища і процеси поверхово, не проникаючи в їх суть. Але й на цьому рівні свідомість має пізнавальну цінність, є одним із джерел теоретичної свідомості. Більшість людей сприймає політику саме на рівні буденної свідомості.

Проте буденна політична свідомість не зводиться до емпіричної, бо крім набутих у практиці діяльності знань, до її складу входять також елементи знань ідеологічних і теоретичних.

Теоретична політична свідомість - це сукупність ідей, поглядів, учень, які виникають на основі наукового дослідження політичних явищ і процесів.

Теоретична політична свідомість має багато спільного з політичною ідеологією, проте вони не є тотожними. Систематизовані теоретичні знання складають основний зміст ідеології, але крім цих знань ідеологія містить ще й ціннісний аспект, пов'язаний з вираженням нею класових інтересів.

Якщо теоретичне знання ґрунтується передусім на фактах, то ідеологія – на цінностях, що відбивають інтереси того чи іншого класу.

Цінності – це найважливіший елемент політичної культури, це політичні знання та уявлення, що розглядаються суб'єктами політики як невід'ємні від їхнього існування, що орієнтують їхні політичні дії. Цінності є мотиваційним базисом політичної орієнтації і поведінки, а їх втрата означає руйнування самої політичної культури.

Наявність в ідеології ціннісного аспекту підвищує її роль у житті суспільства.

Основні відмінності між буденною і теоретичною свідомістю полягають у їх пізнавальних можливостях. За сприйняттям політики на науковому рівні розширюється сфера достовірних політичних знань, а науковий аналіз дає можливість з'ясувати глибинні причини політичних явищ і процесів, закономірностей їхнього розвитку.

Буденна ж свідомість сприймає політику поверхово, набуті нею знання мають кон'юнктурне, особистісне забарвлення. Багато з орієнтацій, які складають політичну культуру, закладені в людях підсвідомо і часто виявляються в них мимоволі, без попередніх роздумів.

Політична поведінка більшості громадян будь-якої країни визначається не стільки теоретичною, скільки буденною політичною свідомістю, а то й підсвідомими мотивами, що негативно відбивається як на політиці, так і на долі самих громадян і робить особливо важливими політичну освіту мас, формування високого рівня їхньої політичної культури.

Індивідуальна, групова й масова політична свідомість

Вони виокремлюються в залежності від суб'єкта політичної свідомості.

***Індивідуальна політична свідомість** – це свідомість кожного окремого індивіда як учасника політичного процесу.*

***Групова політична свідомість** – це свідомість різних соціальних спільностей людей (соціально-класових, етнічних, демографічних, професійних, територіальних).*

***Масова політична свідомість** – це сукупність ідей, поглядів, уявлень, почуттів, настроїв, що відображають доступні й відомі масам політичні явища і процеси.*

Істотною рисою масової політичної свідомості є її динамізм - здатність до швидких змін залежно від дії різних чинників, особливо агітації і пропаганди. Ця особливість є підставою для маніпулювання масовою політичною свідомістю, яке досить поширене в політиці.

Масова свідомість особливо проявляється у громадській думці. Основним каналом з'ясування й вияву громадської думки є опитування населення, референдуми, збори, маніфестації, всенародні обговорення важливих суспільно-політичних проблем, звернення населення з листами, скаргами й пропозиціями до органів державної влади, громадських організацій, ЗМІ тощо.

Політична свідомість є найважливішою складовою політичної культури.

2. Сутність, структура і типи політичної культури

У політології існують різні підходи до розуміння сутності політичної культури та її визначення. Ці відмінності пов'язані передусім з неоднозначністю самого поняття «культура». В енциклопедичному словнику зазначається, що культура (*від лат. cultura – обробіток, виховання, освіта*) – історично визначений рівень розвитку

суспільства, творчих сил і здібностей людини, виражений в типах і формах організації життя і діяльності людини, а також у створених нею матеріальних і духовних цінностях.

Культуру розуміють як феномен матеріального і духовного життя суспільства. Ця відмінність дається взнаки і в розумінні політичної культури. В одних випадках її трактують лише як феномен свідомості, духовного життя суспільства, соціальних спільностей, індивідів, в інших – розуміють ширше.

Розглянемо ці відмінності. Термін «*політична культура*» вперше увів до наукового вжитку німецький філософ-просвітитель Іоган Гердер (1744-1803).

Концептуальне осмислення політичної культури як складової політичного життя та об'єкта вивчення політології було здійснене лише в 50-60 – ті рр. ХХ ст. Інтерес до політичної культури був зумовлений усвідомленням дослідників необхідності з'ясування впливу глибинних, емоційних і соціально-психологічних чинників на стабільність політичних систем.

Значний внесок у розвиток теорії політичної культури зробили американські політологи Г.Алмонд і С.Верба. Вони ж започаткували підхід до розуміння політичної культури як сукупності орієнтацій індивідів стосовно політичних об'єктів. Такі орієнтації виявляються на 3-х рівнях:

- **пізнавальні орієнтації**, які охоплюють знання про політичну систему та її функціонування;

- **емоційні орієнтації**, які виражають почуття щодо політичної системи, учасників політичного процесу;

- **оціночні орієнтації**, які виражають особисте ставлення до політичної системи, її учасників та їхні дії.

Отже, автори обмежили політичну культуру сферою політичної свідомості.

Поряд з таким традиційним підходом існує інший підхід, який розглядає політичну культуру як єдність політичної свідомості і політичної поведінки.

Так, на думку польського політолога Є.Вятри, «*політична культура*» - це сукупність цінностей і зразків поведінки, які стосуються взаємовідносин влади і громадян. Такий підхід, що ґрунтується на визнанні органічної єдності в політичній культурі двох сторін – духовної, ідеологічної і практичної. Він повніше розкриває сутність політичної культури, ніж попередній, бо поведінка – це спосіб існування культури, без якої вона неможлива.

Політична культура (як і культура взагалі) охоплює не всі вияви політичної свідомості і політичної поведінки, а лише те в них, що є найбільш поширеним, типовим для суспільства, соціальної спільноти чи індивіда.

Отже, політична культура – це сукупність стійких форм політичної свідомості й поведінки, а також характеру і способів функціонування політичних інститутів у межах певної політичної системи.

Структура політичної культури

З наведених визначень політичної культури видно, що основними елементами її структури є політична свідомість і політична поведінка у найбільш типових її виявах.

Головним елементом політичної культури є політична свідомість.

В залежності від суб'єкта політики розрізняють політичну культуру суспільства, соціальної спільноти (класу), соціальної групи, нації, народності, територіальної спільноти та індивіда.

Політична культура індивіда – це поєднання політичних знань, поглядів, уявлень, переконань, оцінок, орієнтацій і поведінки окремої людини. Політична культура суспільства є синтезом політичних культур усіх наявних у ньому соціальних спільностей за домінуючої ролі однієї з них – тієї, що посідає панівне місце в системі суспільних, насамперед економічних, відносин. Загальнолюдські політичні ідеї і цінності, такі як свобода, рівність, справедливість, демократія тощо, є елементами загальнолюдської політичної культури.

Типи політичної культури

Зміст і форми вияву політичної культури значною мірою залежать від рівня історичного розвитку і змінюються в ході суспільно-політичних змін. Кожній суспільно-політичній системі відповідає певний тип політичної культури, який у кожній конкретній країні проявляється в національно-специфічних формах. Для відображення процесу змін політичної культури у політології вживається поняття *«тип політичної культури»*. Типологія політичної культури може здійснюватися за такими ознаками: історичною епохою; формами ставлення до політики; характером політичної діяльності та її суб'єктами; типами світогляду; регіонами тощо.

Типологія політичної культури Г.Алмонда і С.Верби

Найвідомішою в сучасній політології є типологія політичної культури, здійснена Г.Алмондом і С.Вербою шляхом порівняльного аналізу різних політичних культур, які існують в окремих країнах. На основі дослідження політичної культури США, Великобританії, Італії, ФРН, Мексики вони виокремили у праці *«Громадянська культура»* три типи політичної культури: паройкіальну, підданську та активістську.

Ці типи характеризуються певними цінностями, зразками політичної поведінки, способами організації влади і не прив'язані до певної історичної епохи чи соціальної спільності.

Паройкіальна (від гр. «пара» - навколо і «ойкос» - дім, господарство) тип політичної культури (іноді його називають «патріархальним») характеризується відсутністю в суспільстві інтересів до політичної системи. Основними рисами цієї культури є майже повна відсутність у громадян знань, емоцій, суджень щодо держави, аполітичність поряд із замкнутістю на місцевій чи етнічній солідарності.

Підданський тип вирізняється сильною політичною орієнтацією громадян на політичну систему, але слабою орієнтацією на активну участь у її функціонуванні. Тип сформувався за умов феодальної системи з її виразною ієрархією політичних відносин. Елементи підданської культури трапляються і в сучасних суспільствах, зокрема у формі поклоніння верховним політичним лідерам.

Активістський тип політичної культури (або «культура участі») вирізняється активною заінтересованістю громадян не тільки в тому, що їм дає політична система, а й у тому, щоб відіграти у ній активну роль.

В історії, на думку авторів, переважають змішані типи політичних культур: паройкіально-підданська, піддансько-активістська, паройкіально-активістська. Змішаним типом політичної культури є й так звана громадянська культура. Це активістська політична культура, в якій наявні елементи паройкіальної і підданської культури. Вона найбільш характерна для демократичних політичних систем і сприяє їхньому функціонуванню.

Громадянська культура є породженням громадянського суспільства. Вона передбачає, що суб'єкти політики у своїй діяльності виходять з інтересів усього

суспільства, а не лише окремої соціальної спільності. За наявності в ній різних політичних орієнтацій ця культура спрямована на дотримання в суспільстві громадянського консенсусу як необхідної засади демократії.

Типологія політичної культури Є.Вятра

Деталізовану типологію політичної культури запропонував Є.Вятр. Залежно від суспільно-політичних формацій він виокремив три основних типи політичної культури: традиційний, буржуазно-демократичний і соціалістичний. Традиційний тип відповідає феодалному і рабовласницькому ладу. Він характеризується тим, що: а) влада має священний характер; б) права підвладного і влади характеризуються традиційними нормами «так було завжди»; в) політична система та її основні норми є незмінними.

Традиційна політична культура виступає в трьох різновидах:

- Традиційна племінна культура, для якої характерні значна влада віча та істотні обмеження влади вождя.

- Традиційна теократична культура, в якій володар є Богом, або намісником Бога. Притаманна тим народам, у яких політична система створювалася пророками нових релігій.

- Традиційна деспотична культура, в якій ставлення до володаря ґрунтується на визнанні його абсолютної, нічим не обмеженої влади.

Ці різновиди політичних культур в історії переплітаються. Поряд з традиційною добуржуазна епоха знає інший тип - політичний тип станової демократії, за якої:

Більшість населення відсторонено від участі в політичній системі і позбавлена політичних прав. Політичні права для привілейованих.

Історії відомі два різновиди політичної культури станової демократії:

- патриціанська культура деяких грецьких міст, республіканського Рима й деяких італійських міст Середньовіччя;

- дворянська політична культура (у Польщі, Англії, Росії епохи пізнього Середньовіччя і раннього періоду Нової історії).

Буржуазне суспільство знає два основних типи політичної культури: демократичний і автократичний.

Для першого типу характерні активність громадян, їх включення у політичну культуру, визнання громадянських прав і свобод, а також принципи контролю громадян за діяльністю держави. Буржуазно-демократична політична культура виступає у двох основних різновидах: консервативно-ліберальному і ліберально-демократичному.

Консервативно-ліберальна культура визнає основними цінностями громадянські права і свободи, але заперечує суспільно-реформаторський аспект політичної культури.

Ліберально-демократичній культурі, навпаки, характерне визнання основних цінностей і зразків поведінки, типових для системи буржуазної демократії, яка поєднується з очікуванням соціальних реформ, здійснюваних державою.

Автократичний тип буржуазної політичної культури є запереченням буржуазно-демократичного типу. Ідеалом держави він визнає сильну й неконтрольовану владу, яка виключає демократичні права і свободи громадян. Цей тип втілювався в різного роду мілітаристських і фашистських режимах ХХ ст. і має два різновиди: автократичну й тоталітарну політичну культуру.

Перша відрізняється від другої тим, що не передбачає активної участі мас і використовує ідеологію лише для забезпечення пасивного послуху мас. Тоталітарна політична культура, супутня фашистським і напівфашистським системам, поєднує культ лідера, сильної влади з активним залученням громадян до участі в політичному житті відповідно до принципів, установлених лідером.

Розглянута праця Є. Вятра написана в 70-х рр. ХХ ст. і, звісно, не відбиває тих політичних змін, які відбулися в колишніх соціалістичних країнах. За цей час концепції тоталітаризму, започатковані ще в 50-х рр. ХХ ст. американськими політологами К. Фрідріхом і З. Бжезінським, знайшла свій подальший розвиток. Було визнано, що політичні режими соціалістичних країн були різновидом тоталітаризму.

Особливості демократичної політичної культури. Головною з них є плюралізм, який передбачає політичну, економічну та ідеологічну багатоманітність.

Багатоманітність в економічному житті передбачає існування різних форм власності: приватної, різних форм господарювання, вільного підприємництва.

Політичний плюралізм заперечує монополію будь-якої соціальної спільності, організації чи особи на владу.

Не може займати монопольне становище будь-яка ідеологія.

Визнання плюралізму соціальних і політичних інтересів передбачає визнання ідей політичного представництва й виборності. Саме вона покликана забезпечити народний суверенітет і представництво інтересів усіх суспільних груп у системі влади через політичні партії. Чергування партій і посадових осіб при владі вважається цілком нормальним і необхідним явищем.

Політична конкуренція є однією з основних ознак демократичної політичної культури.

Принцип плюралізму, багатоманітності суспільного життя основа демократизму не лише політичної культури, а й суспільства в цілому. Водночас він передбачає дію іншого принципу – консенсусу. Демократична політична культура характеризується встановленням у суспільстві консенсусу стосовно основних цінностей суспільства, готовністю добровільно підкоритися встановленим політичним правилам.

Можливі й інші типології культури. За національно-територіальною ознакою: європейська (західна), азіатська (східна); за характером взаємозв'язків і контактів між людьми – конфронтаційна і консенсусна; за ідеологією – ліберальна, консервативна, комуністична і соціал-демократична.

Вплив політичної культури на політичну систему

Політична культура є складовою політичної системи і відіграє надзвичайно важливу роль у її функціонуванні.

Вона впливає на форми і розвиток політичних інститутів, зумовлює політичну поведінку широких мас. Стійкість і життєздатність її цінностей, залежить від ступеня відповідності її цінностям політичної культури більшості громадян.

Ставлення людей до інститутів політичної системи, політичної еліти, лідерів відбувається під впливом їхньої політичної культури. Цим пояснюється те, що один і той самий тип політичної системи виявляється прийнятним в одному суспільстві і неприйнятним в іншому.

Особливо важливу роль у функціонуванні політичної системи відіграє єдність, або однорідність політичної культури, з якою безпосередньо пов'язана стабільність суспільства.

Внаслідок соціальної різнорідності суспільства його політична культура складається з багатьох різних часткових культур або субкультур – класових, етнічних, демографічних, професійних, регіональних, релігійних тощо.

Політична субкультура – це сукупність таких стереотипів політичної свідомості й поведінки, які значно відрізняються від загальних, домінуючих у суспільстві.

В одному випадку вони не мають принципового характеру, в іншому – відрізняються настільки, що виступають як контркультура. Це означає, що в кожному суспільстві можуть існувати одночасно кілька політичних культур: домінуюча (загальна), політична культура, субкультура, контркультура.

Наявність різних, а тим більше – протилежних політичних культур (фрагментарність політичної культури) містять у собі загрозу втрати спільних ідеалів і цілей, переважання часткових інтересів над загальнонаціональними, що дестабілізує політичну обстановку (систему).

Оскільки політичні субкультури в суспільстві є звичайним явищем, то для правлячих кіл важливо узгоджувати ці субкультури на базі спільних інтересів і цінностей і тим самим забезпечувати стабільність суспільної системи.

Фрагментарність політичної культури проявляється в переломні періоди суспільного розвитку, коли утворюється розрив між поколіннями.

3. Функції політичної культури

Роль політичної культури в житті суспільства більш конкретно проявляється через виконувани нею функції. Основними функціями політичної культури є вираження й реалізація соціальних інтересів, нормативно-регулююча, виховна, комунікативна і прогностична.

Вираження й реалізація соціальних інтересів. Визначальна функція політичної культури. У політичній свідомості, у її найважливішій складовій-політичній ідеології відтворюються корінні інтереси соціальних спільностей, які стосуються влади в суспільстві. Усвідомлення цих інтересів зумовлює відповідну політичну поведінку соціальних спільностей та їх представників. Для завоювання політичної влади вони створюють політичні партії, об'єднуються в громадські організації, відповідним чином ведуть себе у виборчих кампаніях, інших політичних процесах.

Нормативно-регулююча функція. Призначення політики в узгодженні багатоманітних соціальних інтересів, забезпечення єдності і цілісності суспільства. Саме в узгодженні, забезпеченні злагодженого і динамічного функціонування політичної системи знаходить свій вияв дана функція.

Реалізується вона за допомогою формування і закріплення в суспільній свідомості необхідних політичних цінностей, установок, цілей, мотивів і норм поведінки. Як правило, вони втілюються в нормативних політичних рішеннях держави і надають можливість ефективно регулювати відносини в межах політичної системи з боку як держави, так і громадянського суспільства. Завдяки нормативно-регулюючій функції політичної культури досягається соціальний і в цілому – суспільний консенсус.

Виховна функція. Функція політичної соціалізації, спрямована на формування і розвиток індивіда як суб'єкта політичних відносин. Відбувається це на основі тих політичних цінностей і норм поведінки, які переважають у суспільстві в цілому або відповідають інтересам і цілям тих чи інших соціальних спільностей. Засвоюючи політичну культуру, індивід набуває знань про політичну систему, свої права та

обов'язки як громадянина, стає активним учасником політичного процесу. Виховна функція спрямована на розвиток політичної активності людей.

Комунікативна функція. Суть її виявляється в тому, що політична культура виступає засобом ідейно-політичного і правового зв'язку громадян з політичними інститутами та між собою. Ця функція забезпечує взаємодію всіх учасників політичного процесу на базі використання загально-прийнятих термінів, символів, стереотипів мислення й поведінки. Вона дає змогу встановити зв'язки між учасниками політичного процесу, як у просторі, тобто в межах існуючої політичної системи, так і в часі – транслюючи надбання політичної культури від покоління до покоління і тим самим забезпечуючи спадковість політичного досвіду різних поколінь.

Прогностична функція. На основі знання особливостей і стану політичної культури різних соціальних спільностей, притаманних їм ціннісних орієнтацій та оцінок політичних явищ і процесів можна передбачити можливі варіанти їхньої поведінки в тих чи інших конкретних соціально-політичних ситуаціях.

Врахування цієї функції потребує постійного вивчення в діяльності всіх владних структур стану політичної свідомості різних соціальних спільностей, притаманних їм інтересів і прагнень.

У західній політології цінність вивчення політичної культури вбачається саме у її здатності передбачати політичну поведінку людей.

Перелічені функції політичної культури в різних історичних умовах проявляються неоднаковою мірою. Так, у перехідних суспільствах, особливо в процесі здійснення соціально-економічних перетворень в інтересах лише окремих соціальних спільностей, значною мірою послаблюється комунікативна функція політичної культури.

Загострюються соціальні суперечності, втрачаються взаєморозуміння між окремими спільностями, довіра до політичних інститутів, насамперед органів державної влади.

Однозначно негативна оцінка минулого – особливо небезпечна для суспільної злагоди. Така оцінка призводить, зокрема, до втрати порозуміння між поколіннями, породжує неповагу до старших, апатію і нігілізм. І, навпаки, абсолютизація значення минулого, історичного досвіду робить провідним елементом політичної культури ритуал, коли політика перетворюється на систему суворо регламентованих дій із малозрозумілим для основної маси людей сенсом.

Одним із основних каналів впливу культури на політику є політична соціалізація особи, яка дає можливість участі в політичному житті. Політична соціалізація відіграє важливу роль у подоланні фрагментарності політичної культури, забезпеченні наступності політичної культури поколінь.

Сутність політичної соціалізації. Соціалізація (*від лат. socialis - суспільний*). Політична соціалізація – це процес засвоєння індивідом певної системи політичних знань, норм і цінностей, тобто політичної культури.

Політична соціалізація забезпечує набуття індивідом уміння орієнтуватися у політичному просторі й виконувати в ньому певні владні функції. Через політичну соціалізацію здійснюється формування, відтворення й розвиток політичної культури.

Політична соціалізація є істотним чинником функціонування політичної системи суспільства, її стабільності. Вона може бути використана як інструмент політичного контролю, засіб прищеплення індивіду потрібних тим чи іншим групам політичних норм, цінностей і цілей, причому надає змогу зробити це в ефективних і непомітних для самого індивіда формах.

Саме цим пояснюється прагнення всіх політичних сил узяти під свій вплив процес політичної соціалізації, умови, механізм й засоби його здійснення.

Політична соціалізація є процесом взаємодії між об'єктивними умовами життєдіяльності індивіда та його поведінкою.

В сукупності цих умов важливу роль відіграють ті групи, які оточують індивіда. Залежно від характеру особистих контактів і ступеня формальної організованості ці групи поділяються на первинні і вторинні.

Первинні – це безпосередньо контактні, як правило, неформальні групи: сім'я, друзі, ділові, ігрові, релігійні та інші групи.

Вторинні – групи політичної соціалізації: школа, громадські організації, політичні партії, трудові колективи тощо.

Політична соціалізація відбувається у двох основних формах: прямій та опосередкованій. У першому разі політична соціалізація здійснюється шляхом поширення відповідних знань та орієнтацій (пропаганди певної інформації, популяризації зразків бажаної поведінки). Такими є уявлення про державний лад, політичні партії, лідерів, характер пануючої ідеології.

У другому разі процес політичної соціалізації відбувається шляхом створення таких умов життєдіяльності індивіда, які спонукають його діяти саме так, а не інакше.

Етапи політичної соціалізації. Політична соціалізація має конкретно-історичний характер і є результатом взаємодії соціально-економічних, соціокультурних, психологічних та інших чинників. Процес політичної соціалізації (традиції, зразки поведінки, інші елементи політичної культури) засвоюються індивідом неперервно.

У процесі соціалізації індивіда виокремлюють чотири основних стадії:

- 1) ранню (від народження до вступу до школи);
- 2) навчання (з моменту вступу до школи до закінчення навчання);
- 3) соціальну зрілість (від початку до закінчення трудової діяльності);
- 4) завершення життєвого циклу (від припинення постійної трудової діяльності до смерті).

На кожному з цих етапів набір політичних знань індивіда залежить від його суб'єктивного стану і виконуваних у політиці ролей, а також від діяльності відповідних суспільних інститутів.

Інститути соціалізації – це система спеціально створених або таких, які склалися природно, установ та організацій, функціонування яких спрямоване на розвиток індивідів, насамперед шляхом освіти й виховання.

• До першої групи належать інститути ранньої соціалізації, зорієнтовані на первинний розвиток природних властивостей людини: сім'я, дошкільні дитячі установи.

• Другу групу складають інститути навчання, які впливають на індивіда у віці від 6-7 до 18-25 років.

• Третю групу утворюють інститути, які впливають на індивіда в період його соціальної зрілості: трудові колективи, політичні партії, громадські організації, ЗМІ тощо.

Найважливішими для соціалізації особи є дитячі та юнацькі роки. У цей час на особу великий вплив мають її соціальне походження та оточення.

Первинна соціалізація особи відбувається в сім'ї, де закладаються основи її політичних поглядів та уподобань. Батьки і старші члени сім'ї передають дитині не тільки певні політичні знання й погляди, а й приклади політичної поведінки.

Важливою об'єктивною умовою існування особи і чинником її соціалізації є соціальне оточення. Воно створює можливості не тільки для засвоєння чужих, але й вираження власних поглядів.

Вступаючи в самостійне життя, індивід зазнає впливу численних об'єктивних умов, серед яких головну роль відіграє його соціальне становище і пов'язаний з ним матеріальний стан, стиль життя, норми поведінки тощо.

Отже, визначальним чинником політичної соціалізації на різних етапах формування і розвитку особи є її соціальне походження, оточення та соціальне становище. Значний вплив на політичну соціалізацію особи здійснюють політичні інститути – держава, політичні партії, громадсько-політичні організації.

Держава впливає на процес соціалізації через дошкільні, шкільні, вузівські навчальні заклади, армію, ЗМІ.

Політичні партії прагнуть впливати на процес політизації особи в інтересах тих спільностей, які вони представляють.

Правові норми визначають правовий статус особи, наділяють її конкретними правами та обов'язками, передбачають юридичну відповідальність, стимулюють на встановлення зразків суспільно значущої поведінки.

Отже, політична культура відіграє надзвичайно важливу роль у політичному житті суспільства. Вона приймає всю сукупність відносин, що складаються між учасниками політичного процесу, впливає на форми організації державної влади, будову її інститутів, дає можливість регулювати відносини між державою і громадянським суспільством, забезпечує соціальний консенсус.

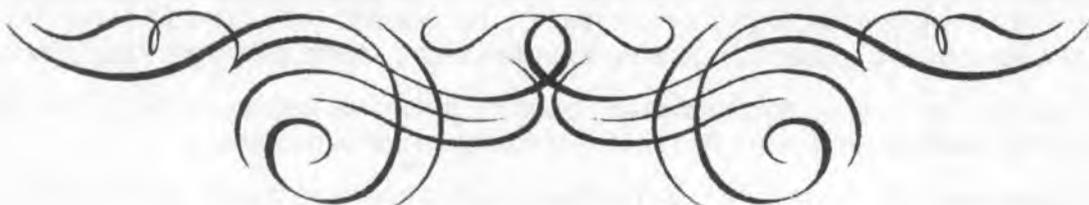
Важливе місце у реалізації функцій політичної культури належить політичній свідомості як її найважливішій складовій.

Значну роль у формуванні та функціонуванні політичної культури відіграє політична соціалізація як процес засвоєння індивідом її норм і цінностей.

Політична культура українського суспільства. Основною особливістю політичної культури перехідного суспільства, яким виступає сучасне українське суспільство, є поєднання в ній елементів політичних культур, характерних для минулого і майбутнього суспільно-політичного ладу. Стосовно України – це поєднання елементів соціалістичної (тоталітарної) і буржуазної (ліберально-демократичної) політичної культури з усіма їхніми позитивними й негативними властивостями.

Головне завдання формування нового типу політичної культури українського суспільства полягає в тому, щоб сформувати демократичну політичну культуру, долаючи, з одного боку, стереотипи тоталітарного мислення й поведінки, а з другого – крайнощі буржуазного егоїзму та індивідуалізму.

За цих умов першорядного значення набувають формування політичної свідомості широких верств населення, набуття ними досвіду й навичок демократичної політичної поведінки, поступове подолання фрагментарності політичної культури.

ЛЕКЦІЯ XIII

ПОЛІТИЧНІ КОНФЛІКТИ І КРИЗИ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ

План

1. Поняття й основні ознаки конфлікту.
2. Типологія і функції політичного конфлікту.
3. Конфлікти і кризи як форма політичного розвитку.

Література [2; 14; 21; 44; 53; 63; 67; 69; 73; 76]

1. Поняття й основні ознаки конфлікту

Вивчення конфліктів є одним з головних завдань політології, а управління ними належить до найважливіших умов забезпечення соціально-політичної стабільності в країні та на міжнародній арені. Оскільки вони є природним явищем суспільного життя, вивчення конфліктів в суспільному розвитку, методів соціального управління, гармонізації суспільних відносин зумовило виникнення конфліктології як самостійної галузі знань на межі соціології, політології, політичної психології.

Поняття «конфлікт» розглядали з різних точок зору:

- Спеціалісти-словесники тлумачать його як зіткнення протилежних сторін, думок, сил, серйозні розбіжності, гострі суперечки.
- Соціологи характеризують як вищу стадію розвитку суперечностей в системі відносин людей, соціальних груп, соціальних інститутів, суспільства.
- Психологи вважають, що конфлікти є зіткненням протилежних цілей, інтересів, позицій, думок чи поглядів суб'єктів взаємодії.
- Політологи – політичним конфліктом є зіткнення, протиборство різних соціально-політичних сил, суб'єктів політики в їх прагненні реалізувати свої інтереси і цілі в боротьбі за владу.

Людство зіткнулося з конфліктами з історії свого виникнення.

В історії політичної думки соціально-політичний конфлікт має давні традиції. Найбільший внесок у його теорію зробили у VII – VI ст. до н. е. китайські філософи, які вважали джерелом розвитку всього існуючого – протиріччя між позитивними (янь) і негативними (інь) сторонами, які належать матерії.

Стародавні греки залишили нам вчення про протилежності та їх роль у виникненні речей. Геракліт (кінець VI – поч. V ст. до н. е.) стверджував, що рух треба уявляти як процес, який відбувається внаслідок боротьби протилежностей. Соціальний конфлікт у вигляді війни вважався Гераклітом батьком усього існуючого, тоді як Платон розглядав це як велике зло.

Цицерон (I ст. до н. е.), усвідомлюючи неминучість конфронтації у суспільному житті, намагався довести існування «справедливого» та «несправедливого» насильства.

Великий флорентієць Н. Макіавеллі вважав конфлікт універсальним і неперервним станом суспільства. Одним з перших науковий аналіз причин внутрішньополітичних конфліктів зробив англійський філософ Френсіс Бекон.

Згодом конфлікт як соціальне явище дослідив Адам Сміт (1723-1790). На його думку, в основі конфлікту лежить поділ суспільства на класи і економічне суперництво.

Конфлікти вивчали І.Кант, Г.Гегель, К.Клаузевіц, Ч.Дарвін. Головна ідея останнього – розвиток живої природи – це постійна боротьба за існування. Погляди Дарвіна були розвинені в деяких соціологічних та психологічних теоріях конфлікту.

У другій пол. XIX ст. англійський соціолог Герберт Спенсер (1820-1903) обґрунтував тезу про те, що конфлікти встановлюють певну рівновагу в суспільстві, чим забезпечують процес суспільного розвитку.

К.Маркс розглядав в основному класові конфлікти, абсолютизуючи роль економічних відносин у виникненні соціального конфлікту.

Німецький соціолог Георг Зіммель (1858-1918) – основоположник функціональної теорії, за якою конфлікт – універсальне явище, тобто невід’ємна складова соціальних відносин.

У I пол. XX ст. набула розвитку системно-функціональна школа Т.Парсонса, який розглядав конфлікт як причину дестабілізації та дезорганізації суспільно-політичного життя і головне завдання вбачав у підтримці безконфліктних відносин між різними елементами суспільства, що зможе забезпечити соціальну рівновагу, взаєморозуміння та співробітництво. На рівні соціальної системи інтегративну функцію мають виконувати правові інституції, релігія та звичаї.

Основу сучасної західної соціології конфлікту заклала у 1956 р. праця американського соціолога Л.Козера «*Функції соціального конфлікту*», в якій обґрунтовано позитивну роль конфліктів у забезпеченні сталості соціальних систем. Теорія позитивно-функціонального конфлікту розглядає конфлікт як боротьбу за цінності та соціальний статус, владу, матеріальні та духовні блага.

Ця боротьба виконує позитивну функцію:

а) надає можливість для виходу негативних емоцій;

б) люди під час конфлікту краще пізнають один одного, що приводить до взаємної співпраці.

Автор теорії конфліктної моделі суспільства Р.Дарендорф стверджує, що класовий конфлікт визначається характером влади. Він вважав мирними способи ліквідації глибинних причин соціальних антагонізмів і допускає можливість впливати на зміну специфіки перебігу конфлікту. Це відкриває перед сучасним суспільством перспективу не революційних перетворень, а поступових еволюційних змін.

Загальна теорія К.Боулдинга наголошує на існуванні двох моделей конфлікту – статичної та динамічної. Це дає можливість зробити висновок, що динаміка конфлікту – процес, який відбувається внаслідок реакції протидіючих сторін на зовнішні стимули.

Таким чином, **конфлікт** (від лат. *conflictus* - зіткнення) – певна завершальна ланка механізму вирішення суперечностей у системі суспільних відносин.

Тобто конфлікт – це не відхилення від норм, а норма співіснування людей у соціумі, певна форма встановлення і зміни пріоритетів у системі суспільних відносин.

Ми розглянули класичні соціологічні теорії конфлікту. На відміну від них, політологічні теорії конфлікту ще не набули загально визначеного характеру. Нині політологи виокремлюють три напрями дослідження конфліктів:

- теорія політичних структур (груп);
- теорія політичної стабільності;
- етнополітичні теорії.

Представниками теорії політичних груп є В.Парето, Г.Моска, Ж. Сорель, Ф.Оппенгеймер, А.Бентлі. Провідними ідеями цієї теорії є необхідність постійної зміни еліт, існування сил, спроможних заступити правлячу групу, а також теза про те, що саме завдяки діяльності політичних груп з різними інтересами реалізується політичне життя суспільства.

Теорія політичної стабільності займається дослідженням чинників, які можуть запобігти конфліктогенності суспільства. В роботах Дж.Блондела, Д.Істона, С. Ліпсета, Д.Сандерса аналізуються об'єкти підтримки політичної системи та чинники категорії «нормальності», відхилення від якої призводить до конфліктів, і яка пов'язана з рівнем масової свідомості.

На думку цих вчених, стабільними є тільки ті системи, які мають досвід перманентного стану політичної демократії та не мають значних опозиційних рухів.

Етнополітичні теорії з'явилися в останній чверті ХХ ст. – так звана концепція внутрішнього колоніалізму М.Гектера, концепція «нерівномірного розвитку» Т.Нейрна та теорія Дж. Ротшильда, за якою в ході модернізації відбувається політизація лідерів етнічних меншин, що призводить до політизації усієї спільноти.

Отже, можна констатувати, що проблема соціально-політичного конфлікту завжди була актуальною для будь-якого суспільства.

Політичні конфлікти залишаються головним чинником дестабілізації, яким необхідно навчитися управляти мирними засобами. Технологія мирного врегулювання конфліктів набуває особливого значення в сучасних умовах.

Існує дві основні галузі наукових досліджень щодо мирного, ненасильницького вирішення конфліктів. Перша галузь розвивається в межах правових дисциплін і спрямована на аналіз юридичних норм урегулювання конфліктів.

Друга – орієнтована на дослідження пошуку консенсусу між учасниками політичним шляхом. Цим і займається політична конфліктологія.

Політичний конфлікт як різновид соціального, - це таке зіткнення протилежних сил, поглядів, яке зумовлено взаємодією політичних інтересів і цілей різних соціальних суб'єктів – народів, націй, держав, соціальних груп, громадських об'єднань.

Для вивчення політичних конфліктів потрібно знати причини, суб'єкти, шляхи попередження, способи та стратегію урегулювання.

У політично організованому суспільстві завжди є об'єктивні та суб'єктивні передумови для конфліктів. До об'єктивних належать: дефіцит цінностей та благ різних груп, закріплення державою нерівного становища людей. Суб'єктивні – це усвідомлення суб'єктами несумісності своїх цілей.

Найбільш суттєві причини конфліктів:

Глобальними причинами є суперечливість, несумісність і зіткнення національних та державних інтересів і цілей; економічна криза; скорочення дефіцитних природних ресурсів. Особливо потрібно виділити економічні причини, до яких належить нерівномірність економічного розвитку країни, соціальних груп, осіб, різний рівень доступу до матеріальних цінностей і благ. Серйозної уваги заслуговують історичні причини – колишні війни, загарбання, тривале поневолення однієї країни іншою в минулому, акти етноциду тощо.

Окремий вид конфлікту – конфлікт між гілками влади та їх лідерами. Слід чітко розуміти, що тип суспільства і тип конфлікту взаємозумовлені. Політичні конфлікти пов'язані з нормованими інтересами учасників взаємодії, викладеними у програмних документах політичних організацій, партій і рухів.

Особливість політичного конфлікту полягає у боротьбі за політичний вплив у суспільстві. Зміст політичного життя держави, суспільства є особливою формою реалізації політичних інтересів особи, класів, соціальних груп, партій тощо. Політичне життя спрямоване на захист досягнутих завоювань. Тому особливостями політичного конфлікту є боротьба за політичні інтереси, за політичне панування. Причому остання може виражатися в різних формах від парламентської боротьби до громадянської війни.

Оскільки політичні конфлікти пов'язані з нормованими інтересами їх учасників, більшість сучасних дослідників характеризують владу як здатність реалізувати свої наміри всупереч небажанню підлеглих, а це означає, що влада є конфліктогенною за своєю природою. Проте такий аспект влади, як насильство конфліктогенний лише при відсутності легітимності ролі володаря, норм його поведінки чи припустимих санкцій.

Законність санкцій – проблема все ж таки більш правова, ніж політична, бо політика є системою соціальної мотивації, тоді як правило – система соціального контролю.

2. Типи і функції політичного конфлікту

До основних типів конфліктів учені відносять зовнішньо- і внутрішньополітичні конфлікти.

Внутрішньополітичні конфлікти бувають міжкласового, міжетнічного, міжконфесійного та міжпартійного характеру.

1. Класові конфлікти виникають між суспільними класами і мають, як правило, антагоністичний характер. Такі конфлікти можуть набувати загальногромадянського характеру.

2. Етнічні конфлікти. Зіткнення інтересів різних етнічних спільнот. Глобалізація приводить до зростання великих і зменшення нечисленних народів. Етнічні групи борються за своє збереження. Державні кордони не збігаються з етнічними. Учені вважають, що третє тисячоліття продемонструє зміни державних кордонів, якщо вони не збігаються з етнічними. Результатом цієї тенденції може стати збільшення кількості незалежних держав до 300 (нині їх близько 200).

3. Міжконфесійні конфлікти.

4. Міжпартійні конфлікти повинні відбуватися в рамках конституційних норм, хоч іноді можуть набувати драматичного характеру.

5. Конфлікти між різними групами за лідерство в партії чи країні. Вони, як правило, офіційно не оформлені, проте їхні інтереси завжди пов'язані з боротьбою за владу.

У політології прийнято розрізняти учасників конфліктів: підбурювачів, організаторів, посібників, посередників.

Підбурювачі – це організація, рух, група або держава, які підштовхують сторони до конфлікту, докладають певних зусиль до його загострення. При цьому сам підбурювач може і не брати безпосередню участь в конфлікті.

Організатор – розробляє тактику і стратегію розвитку конфлікту.

Посібник – сприяє розвитку конфлікту своєю моральною або матеріальною підтримкою. Безпосередньо участь у самому конфлікті посібник, як правило, не бере.

Посередник – не бере участь у конфлікті, залишаючись строго нейтральним, допомагає конфліктуючим сторонам пом'якшувати, локалізувати та врегульовувати конфлікт.

Шляхи стабілізації, за допомогою яких попереджають внутрішньополітичні конфлікти. Їх сутність полягає в ослабленні конфронтації між політичною владою та інтересами частини суспільства.

1. Перший шлях – соціальне маневрування – передбачає перерозподіл частини суспільного продукту в інтересах опозиції. Цей перерозподіл залежить від розмірів суспільного продукту і політичної напруженості, гнучкості його прошарку суспільства, у якому відбирають частину суспільного продукту, професіоналізму політичного керівництва тощо. Це своєрідний «клапан», що випускає «пару» народного невдоволення.

2. Другий шлях – політичне маневрування - включає широкий спектр заходів щодо забезпечення перетворення різних інтересів у стійкий політичний альянс, який фактично сприятиме функціонуванню існуючої політичної влади.

3. Третій шлях – політичне маніпулювання, яке застосовує політична влада для забезпечення свого стабільного функціонування. У більш вузькому значенні під політичним маніпулюванням розуміють цілеспрямований вплив на суспільну свідомість, передусім через канали масової комунікації. Як правило, ЗМІ в основному знаходяться в руках панівних у суспільстві політичних сил. ЗМІ відіграють важливу роль у покладанні відповідальності на опозицію за не вирішені проблеми на інші політичні сили (опозицію), що відволікає увагу населення від гострих політичних та соціальних проблем.

4. Четвертий шлях – інтеграція контреліти в політичну систему. Дестабілізація суспільної системи сприяє формуванню контреліти, що відіграє роль інтегратора суспільного невдоволення. Контреліта рекрутується за характером нестандартно мислячих, талановитих людей, які в силу різних обставин не увійшли до складу правлячої еліти. Представників контреліти можна інтегрувати в політичну систему, залучаючи їх до складу правлячої еліти. Представників контреліти можна інтегрувати в політичну систему, якщо їх інтереси співпадають.

5. П'ятий шлях – послаблення опозиції. Якщо контреліта не ставить за мету повну дестабілізацію існуючої системи, то опозиція має чіткі наміри створити власну систему. Це вимагає від політичного керівництва послаблення дії опозиції, для чого використовують такі способи.

Упереджуюча ініціатива в заходах, які збиралася здійснити опозиція;

- викриття корисливої мети членів опозиції;
- доведення неспроможності досягнення цілей, поставлених опозицією;
- формування недовіри до опозиції з боку її прихильників;
- стимулювання «перебіжчиків» від опозиції введенням їх у владні структури;
- нейтралізація лідерів опозиції.

6. Шостий шлях – силовий тиск. Форми застосування силового тиску коливаються від встановлення відкритої диктатури, спрямованої на насильницьке викорінення негативного ставлення до системи, до застосування опосередкованих методів тиску. При цьому влада, зазвичай, дотримується таких норм права, як оголошення надзвичайного стану, репресії, заборона опозиційних партій тощо.

Силовий тиск застосовується в суспільствах з низькою політичною активністю громадян, де домінує консервативне мислення і зберігається жорстка ієрархічна структура. Якщо силовий тиск не виходить за межі розумного, він сприймається без зайвого спротиву.

Сучасні конфлікти – головний чинник дестабілізації. Вони можуть набувати різних якісних форм політичної боротьби – насильницьких чи ненасильницьких, мирних. Від вибору форми боротьби значною мірою залежить, чи буде досягнута опозиційними силами їхня мета, чи буде розв'язаний конфлікт і політична криза подолана в їхніх інтересах.

Щодо політичного насильства, то в сучасній політології існують точки зору на цю проблему. Окремі дослідники вважають, що у сучасному світі без насильства не можна покінчити з терором. Навіть у суспільствах, які прагнуть гуманізму, свободи і демократії, насильство вважається дійовим засобом розв'язання надзвичайних конфліктів, а тому й необхідним. Проте за своєю суттю воно не може бути посправжньому конструктивним, бо будучи адекватним засобом розв'язання надзвичайних конфліктів, не втрачає своєї руйнівної сили. Тим більше, що значна частина дослідників доводить – за своєю природою насильство, замкнуте на несправедливості навіть тоді, коли слугить добру.

Справжньою опозицією насильству може бути тільки ненасильство. Політична влада врешті-решт будується на соціальному співробітництві та діях мас, а не на насильстві. Методи ненасильницької боротьби дуже різноманітні – це і форми символічного протесту, соціального бойкоту, відмова від економічного і політичного співробітництва, ненасильницьке втручання.

Успіх ненасильницьких дій залежить від багатьох чинників.

Кількість та співвідношення тих, хто співпрацює, і тих, хто чинить опір, мужності останніх перед загрозою репресій, підтримки ненасильницької дисципліни, тиску третіх сил. Досягти успіху можна таким чином:

- оберненням, коли опонент докорінно змінює свої погляди на проблеми;
- згодою, коли досягається компромісність з тієї чи іншої проблеми;
- насильницьким примусом, коли в опонента немає іншого вибору, крім мовчазної згоди;
- руйнуванням, коли режим чи окремі інституції опонента розпадаються.

Проте, використання ненасильницьких методів може не привести до системних перетворень. Важливо під час конфлікту не піддаватися почуттю політичної помсти, уникати непотрібної конфронтації і максималізму. Необхідно не лише своїми гаслами, а й практично показати бажання і можливість конструктивної роботи заради досягнення стабільності на основі демократичного оновленого суспільства.

Особливе місце серед внутрішньополітичних конфліктів належить етнополітичним конфліктам, що виникають у разі зіткнення інтересів різних етнічних спільнот. Розширення комунікацій, зростання мобільності населення, удосконалення засобів масової інформації – все це розширює сферу взаємодії етносів. Етнічні групи намагаються зберегти себе, свій історичний досвід, культуру, власну унікальність.

У політології виокремлюють такі типи міжетнічних конфліктів: міжособистісні, етносоціальні та міжетнічні.

Для виникнення міжетнічних конфліктів необхідна наявність певних чинників:

- наявність у суспільстві «критичної маси» проблем, що стосуються етнонаціонального буття;
- рівень національної свідомості. Якщо цей рівень вищий чи нижчий за адекватний, це призводить до зростання етноцентризму;
- наявність політичних сил, які спроможні використати у боротьбі за владу два попередні чинники.

Об'єктивний аналіз причин міжетнічних конфліктів вимагає дослідження етнопсихологічного, соціально-культурного, соціально-економічного та політичного аспектів.

- **Етнопсихологічний аспект** пов'язаний з виникненням в етнічній спільноті необхідної захисної реакції, яка виникає у разі загрози існуючим цінностям етносу.

- **Соціокультурний аспект**, пов'язаний з політикою форсованої, насильницької масової асиміляції, загрози етнічній традиційній культурі або релігії.

- **Соціально-економічний чинник** діє під час будь-яких міжетнічних конфліктів, але його прояв різний. Він може відігравати провідну роль, бути однією з причин конфлікту, відображати існуючу соціально-економічну нерівність, або окремі суспільні групи.

- Для аналізу міжетнічних конфліктів дуже важливим є **політичний чинник**. Відображення етнічності супроводжується появою нових політичних лідерів етносу, які ставлять за мету досягнення політичної влади, як на регіональному, так і на загальнодержавному рівні. В кінцевому підсумку міжетнічний конфлікт – це боротьба за контроль над розподілом матеріальних та духовних ресурсів.

Шляхи подолання міжетнічних конфліктів дуже складні. Це пов'язано з тим, що багато з них мають глибоке історичне коріння, багаторічну історію загострення і затухання; вони є відображенням підсвідомості людини, а часто підпадають і під сильний релігійний вплив.

Система врегулювання міжнаціональних конфліктів ґрунтується на поєднанні інституціонального та інструментального підходів.

Інституціональний підхід передбачає формування низки інституцій – національного, релігійного і глобального рівнів – певної інфраструктури попередження і врегулювання конфліктів.

Інструментальний підхід складається з тактичних, оперативних та стратегічних рівнів, які мають регулювати конфлікт.

Тактичні рішення спрямовані на регулювання конфліктів силовим, у тому числі економічним тиском на його учасників, або за допомогою налагодження переговорного процесу. Оперативні рішення пов'язані з разовими діями, спрямованими на звуження регіону конфлікту та зменшення кількості його учасників (*роззброєння бойовиків, роз'єднання воюючих сторін, посилення охорони важливих об'єктів*), або наслідків конфліктів – вирішення побутових проблем біженців, відбудова комунікацій, запобігання організації погромів тощо.

Стратегічні рішення орієнтовані на попередження криз у міжнаціональних відносинах шляхом створення правових, політичних, економічних та соціально-психологічних умов для вирішення існуючих проблем та суперечностей. Отже, основними принципами розв'язання міжетнічних конфліктів є:

- демократизм, заснований на праві націй на самовизначення та врахування національних інтересів;

- компроміс та діалог сторін конфлікту;

- рівноправність усіх етносів – учасників конфлікту;

- непримиренність до будь-яких проявів націоналізму, шовінізму та сепаратизму.

Міжнародні конфлікти

Їх особливість полягає в тому, що основними суб'єктами в них здебільшого є держави. Виокремлюють три типи міжнародних конфліктів.

1. Міждержавні конфлікти, коли обидві протидіючі сторони держави, або їх коаліції.

2. Національно-визвольні війни, у цьому випадку одна із конфліктуючих сторін представлена державою. Війни можуть мати антиколоніальний чи антирасистський характер, а також бути спрямовані проти урядів, які діють всупереч принципам демократії.

3. Внутрішні інтернаціоналізовані конфлікти, під час яких держава підтримує одну із конфліктуючих сторін на теренах іншої держави.

Міжнародні конфлікти мають свою специфіку.

По-перше, в їх основі лежать зіткнення національно-державних інтересів конфліктуючих сторін.

По-друге, сучасні міждержавні конфлікти впливають на міжнародні відносини як локально, так і глобально. І, зрештою, міждержавні конфлікти можуть спричинити масову загибель людей як у країнах – учасницях конфлікту, так і в усьому світі.

Залежно від інтересів держав, конфлікти можна розрізнити:

1. конфлікти ідеологій між державами з різними політичними системами (нині їхня гострота зменшилася);

2. конфлікти між державами за політичне панування в світі або регіоні;

3. конфлікти, де сторони відстоюють власні економічні інтереси;

4. територіальні конфлікти;

5. релігійні конфлікти.

Технологія попередження міждержавних конфліктів має ряд особливостей. Основні зусилля мають бути спрямовані на вирішення безконфліктних проблем, що виникають як результат об'єктивних протиріч. Попередження має на увазі максимальне зниження негативних наслідків потенційних конфліктів. Основні напрями попередження міжнародних конфліктів спираються на принципи демократичного розвитку світу.

Інтернаціоналізація життя світового співтовариства, яка триває протягом останніх десятиріч, - один з перших таких принципів. За деякими джерелами у світі налічується понад 400 транснаціональних корпорацій, і хоча в останні роки ми спостерігаємо дезінтеграційні процеси у Західній Європі, об'єднавчі тенденції в майбутньому переважатимуть.

Другий важливий аспект – дотримання всіма країнами принципу мирного співіснування (*права кожного народу на мирний вибір*) шляху розвитку.

Третій, не менш важливий аспект – зниження рівня воєнного протистояння, скорочення озброєння і особливо зброї масового знищення.

Важлива роль у попередженні міжнародних конфліктів належить міжнародним міждержавним організаціям – ООН, ОБСЄ, ОПЕК, НАТО, Раді Європи, Європейському Союзу, Лізі арабських держав, Організації африканської єдності та ін.

Головним завданням цих організацій є будівництво системи міжнародної та загальносвітової безпеки. Історія свідчить, що попередження міжнародних конфліктів гарантує загальносвітової прогрес і сприяє попередженню конфліктів у внутрішньополітичному житті держав.

Розглянувши причини, типи, суб'єкти, особливості політичних конфліктів, потрібно визначити можливість врегулювання їх. Людство накопичило чималий досвід ненасильницького політичного вирішення конфліктів. Розвиткові досліджень з

урегулюванням конфліктів допомогло формування нового підходу до об'єкту аналізу політичного конфлікту.

Вчені почали орієнтуватися на проведення порівняльного аналізу конфліктів і засобів їх регулювання в різних країнах, в різні часи, в різних соціально-політичних умовах. У всій різноманітності політичних конфліктів дослідники стали виявляти найбільш загальні моменти, що дають можливість розв'язати конфлікти мирними засобами.

Для усвідомлення конфлікту як певного процесу необхідно розрізнати такі його фази:

- формальну, коли створюється соціальна база, формується ідеологія, висуваються домагання;
- загострення розвитку конфлікту, коли сторони переходять до войовничої тактики, відкрито йдуть на розрив з узаконеними нормами та структурами;
- воєнну реалізацію конфлікту, коли можливе збройне зіткнення;
- постреалізаційну, коли відбувається відбудова порядку, що існував до конфлікту;
- постформальну, під час якої ведуться переговори та дискусії з проблем у регіоні конфлікту;
- розв'язання конфлікту, коли усуваються причини, що призвели до збройних сутичок.

Більшість умов і чинників успішного розв'язання конфліктів має психологічний характер, оскільки відображає особливості поведінки і взаємодії опонентів.

Сучасна політична конфліктологія виробила правила розв'язання політичних конфліктів, серед яких:

- взаємна зацікавленість та участь у розв'язанні конфліктних ситуацій;
- принцип відмови від патерналістського ставлення до силових засобів примусу;
- договірно-компромісний, консультативний характер узгоджувальних процедур;
- певний кількісний склад представників зацікавлених сторін;
- дотримання принципу розмежування предметів діалогу;
- врахування взаємних інтересів;
- аргументованість та наукове обґрунтування позицій.

Сучасною наукою вироблені стадії узгоджувальних процедур, яких необхідно дотримуватися:

- констатація існування конфліктної суперечності;
- виділення істотних та неістотних суперечностей;
- обмін думками, консультаціями;
- виділення спірних моментів;
- зведення суперечностей у сферу права;
- розгляд спірних позицій шляхом взаємних поступок і компромісів;
- досягнення консенсусу;
- механізм двостороннього контролю за виконанням досягнутих домовленостей.

Принципове значення для того, яким завершиться конфлікт, має стратегія з нього, тобто певна лінія поведінки опонентів на завершальному етапі. Виокремлюють кілька основних стратегій: суперництво, компроміс, співробітництво, пристосування та уникнення або ухилення від вирішення проблеми.

Суперництво – це нав'язування іншій стороні рішення, яке більш задовольняє протилежну сторону. Ця стратегія виправдана у випадку корисності результатів для всіх, а головне – виходу із конфлікту. Не дає змоги опонентам реалізувати власні інтереси, проте часто виявляється доволі ефективною.

Компроміс - бажання опонентів завершити конфлікт окремими поступками. Характеризується відмовою від частини раніше висунутих вимог, готовність визнати претензії іншої сторони частково виправданими. Сьогодні саме ця стратегія використовується найчастіше. Політологи вважають, що компроміс – гарна парасоля, але поганий дах. Він ніколи не потрібний тим, хто керує державою.

Пристосування – це вимушене поступлення, добровільна відмова від боротьби та втрата власних позицій. Застосовується при розумінні власної неправоти, сильної залежності від опонента.

Ухилення від вирішення проблеми – це спроба відійти від конфлікту при мінімумі втрат. Відхід може бути доволі конструктивною реакцією на конфлікт, що затягнувся.

Співробітництво – найбільш ефективна стратегія поведінки у конфлікті, яка спрямована на конструктивне обговорення проблеми, ставлення опонентів один до одного не як до супротивника, а як до союзника у пошуках правильного рішення. Ця стратегія застосовується при сильній взаємозалежності опонентів.

Конфлікт можна вважати урегульованим, якщо:

1. Проблема зникає з політичного порядку денного.
2. Рішення приймається всіма учасниками конфлікту.
3. Немає потреби у підтримці умов угоди третьою стороною, тобто угода є самодостатньою.
4. Угода сприймається всіма учасниками відповідно до їхніх особистих оцінок як чесна і справедлива.
5. Рішення не є «компромісним», оскільки сторони не задовольнилися лише частковою реалізацією своїх цілей.
6. Угода встановлює нові, позитивні відносини між учасниками конфлікту.
7. Учасники добровільно приймають умови угоди без будь-якого тиску.

Політичне врегулювання конфлікту повинно закінчуватися підготовкою та підписанням документів, що мають право сили. Необхідно також підкреслити, що не існує єдиного універсального засобу врегулювання конфлікту. Як уже зазначалося, конфлікти – дуже складне явище, а тому потребують комплексного підходу до їх мирного вирішення.

3. Конфлікти і кризи як форма політичного розвитку

Крайньою формою прояву конфлікту є криза. До внутрішньополітичних криз відносяться:

- урядова;
- парламентська;
- конституційна;
- загальнонаціональна.

Урядова криза виражається у втраті урядом авторитету.

Парламентська криза – коли рішення парламенту не співпадають з волею більшості громадян країни. Криза призводить до розпуску парламенту й призначення нових виборів.

Конституційна криза пов'язана із фактичним припиненням дії Основного закону держави, що викликає потребу перегляду і якісної зміни попередньої конституції; зволікання з вирішенням цієї проблеми може спричинити ріст негативних соціальних тенденцій.

Загальнонаціональна криза є найнебезпечнішою і може включати у себе усі три попередні. Ця криза зачіпає основи суспільного устрою та призводить до зміни політичної влади, революцій, радикальних реформ.

Отже, політичний конфлікт і політична криза пов'язані між собою. Процес і зміни у своїй взаємозалежності забезпечують «*політичний розвиток*». Вони уособлюють безперервність розвитку і його дискретність.

Політичний розвиток – це перехід з одного політичного стану до іншого, якісно досконалого, від простого до більш складного на основі зростання і зміни політичної культури оволодіння досконалими формами політичної діяльності.

Отже, політичний розвиток здійснюється у двох взаємопов'язаних, але різних планах – процесу і змін. Поступовість їх перетворень на основі просування вперед є еволюція політичного розвитку.

Закони становлення багатомірного світу визначають ритм і поступовість сучасного світового розвитку. В них відбувається певна конфігурація нових політичних відносин, що складають між різними сторонами світового суспільно-політичного життя.

Разом з тим з політичним розвитком немає нічого спільного спроба за допомогою політики взяти під контроль об'єктивні процеси історії. Йдеться про спеціальний експеримент побудови соціалізму як суспільства, альтернативного капіталізму і традиційного суспільства. Цей експеримент суперечив не тільки життєвим інтересам людини, а й об'єктивній логіці історії, а тому не дивно, що закінчився він поразкою.

Водночас соціалістичний експеримент започаткував велику реформацію ХХ ст., пов'язану з перетворенням капіталістичної системи, розпочатими у 30-ті роки, і формуванням нового типу суспільства, яке характеризується динамічним поєднанням висхідних альтернативних тенденцій капіталізації і соціалізації.

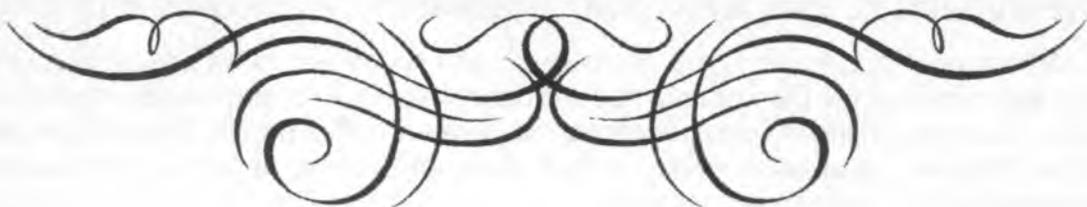
Діалектика соціалізації і капіталізації якісно змінила соціально-економічний лад суспільства. Ці зміни уособлюються у розмиванні класичного змісту таких категорій капіталізму, як приватна власність, експлуатація, додаткова вартість, володіння тощо.

Розмивається база протилежності капіталізації і соціалізації, зменшується амплітуда їхнього відособлення. Можливо, що суспільство майбутнього – це не суміш того й іншого, а якісно новий етап, де такі тенденції будуть лише моментами інших багатомірних формувань.

Логіка історичного процесу така, що він пронизує всю світопросторову площину суспільства в цілому. Він вимагає відповідного ставлення до сукупного світового розвитку, а тому підхід до політичних явищ з позицій того, що всі рішення знаходяться в чиїхось руках, невиправданий.

Можливості атомізованого розвитку у світовому співтоваристві є не що інше, як ілюзорна логіка. Твердження про можливості розвитку національного суспільства як суспільства закритого – відхід від світового розвитку.

Нині домінує поліцентричний тип відносин, коли дії законів не можуть бути подані у класичному вигляді, а набувають багаточинникового характеру. Урахування такого розвитку – першочергове завдання політики.

ЛЕКЦІЯ XIV

ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК, МОДЕРНІЗАЦІЯ ТА УПРАВЛІННЯ СУСПІЛЬСТВОМ

План

1. Поняття і основні умови політичного розвитку.
2. Поняття, сутність і етапи політичної модернізації.
3. Технологія розробки, прийняття і реалізації політичних рішень.

Література [2; 4; 12; 20; 35; 43; 58; 62; 106; 138]

1. Поняття і основні умови політичного розвитку

Політичний розвиток – це перехід з одного політичного стану до іншого, якісно більш досконалого, від простого до більш складного, на основі зростання і зміни політичної культури оволодіння досконалими формами політичної діяльності.

Основними умовами політичного розвитку є політичний процес і політичні зміни. Політичний процес уособлює безперервність розвитку, а політичні зміни – його дискретність (*перерваність*).

Отже, політичний розвиток здійснюється у двох взаємопов'язаних, але різних планах – процесу і змін. Поступовість їх перетворень на основі просування вперед є еволюція політичного розвитку.

Історична реальність показує, що зміна політичного устрою, скасування уряду, створення нової конституції, формування політичної культури, голосування в парламенті, здійснення політичних реформ, видання указу тощо – дії різнопорядкові. Усі ці дії не впливають автоматично одна з одної.

Політичну систему або політичну свідомість не можна так швидко і так легко змінити, як, наприклад, склад парламенту або уряду. Такі зміни відрізняються за суб'єктами творення, за часом, за своїми масштабами і глибиною.

Однак у результаті різних політичних дій, взаємодії політичних інституцій, прийняття і реалізації політичних рішень формується і розвивається політичний процес. Термін «процес» походить від латинського *processus*, що означає рух вперед, просування. Політичний процес відображає динаміку політичного життя, розвиток реального існування політичних явищ.

Політичний процес – це сукупність видів діяльності суб'єктів політики, що включені в динаміку практично-політичних відносин і спрямовані на досягнення політичних цілей.

Політичний процес – один із суспільних процесів, це соціально-політичні дії, що забезпечують відтворення політичних ресурсів і творення нового в політиці. Політичний процес залежить від соціального, який є передумовою і його соціальною базою.

Політичний процес охоплює вертикальний і горизонтальний зрізи політичних відносин у суспільстві. Політичний процес безперервний і складний. Він проходить у різних напрямках. Темпи його залежать від уміння суб'єктів політичної діяльності використовувати політичний час. За змістом політичний процес – це технологія здійснення влади суб'єктом політики.

Політичні процеси можна класифікувати за такими параметрами:

- за своєю природою – творчі, руйнівні;
- за часом походження – довготривалі, короткотривалі, одномонентні;
- за рівнем організації суспільства – глобальні, регіональні, місцеві;
- за фахом протікання – явні (відкриті), тіньові (приховані);
- за динамікою походження – бурхливі, спокійні, уповільнені;
- за характером спрямування – прогресивні, регресивні;
- за характером середовища – внутрішньополітичні, зовнішньополітичні;
- за характером протікання – еволюційні, безперервні, дискретні;
- за охопленням учасників – загальні, окремі;
- за характером учасників – законодавчі, управлінські, електоральні.

Усі політичні процеси мають свої особливості. Знання їх допомагає зрозуміти політичну реальність і зміни, які в ній відбуваються, напрями розвитку, оволодіти політичною ситуацією, прогнозувати наслідки.

Політичні процеси в суспільстві відбуваються, як правило, поступово, повільно. Проте політичні сили і окремі політичні діячі інколи прагнуть прискорити їх. Таке прискорення є не що інше, як намагання вирвати політику із системи «суспільство» і примусити її працювати за невластивими їй законами. Це призводить до суб'єктивізму, волюнтаризму, а в кінцевому підсумку до політичного краху.

Політичний процес зумовлений об'єктивними законами розвитку суспільства. У разі порушення об'єктивних законів соціального розвитку, послідовності стадій протікання самого процесу, динаміки можливих змін він може перетворюватися на свою протилежність. Це призводить до відкидання суспільства у своєму поступальному розвитку на десятиліття і навіть на століття.

Політичні зміни – це наростання нового у структурних і функціональних особистостях політичних явищ, що забезпечує як самовідтворення, так і оновлення суспільно-політичного організму.

Глибинні політичні зміни стають фактом тільки після кількох або багатьох циклів самовідтворення політичної системи. Соціально-політичні зміни, динаміка політичного життя не зводиться до лінійних процесів. Людська історія як процес саморозвитку має нелінійний характер. Приклад тому – історія України з її несподіваними поворотами, падіннями та злетами. Або інший приклад – сучасні соціальні процеси і явища не можна пояснювати формаційною теорією. Так, прогрес світового співтовариства не вкладається у схему розвитку і зміни суспільно-економічних формацій, оскільки останні не можуть відобразити всю складність реального світу. Не випадково наука звернулася до таких понять, як епоха і цивілізація.

Поняття «політична зміна» не означає заперечення абсолютно всього того, що було набуто у попередньому розвитку політичного життя, політичної системи, і визнання нових елементів і зв'язків, що не існували раніше. Навпаки. Політичні зміни включають відтворення з максимальним усвідомленням всього ґрунтового, глибинного і корінного. Вони передбачають також творення по-новому нетрадиційних сторін або властивостей життєдіяльності політичних систем та їхніх сторін.

Нова, змінена політична система у стані функціонування витісняє традиційне. Поряд з цим відбувається творення нового на більш високому рівні. Змінюється режим політичного процесу. Такі зміни потребують нового змісту і форм політичної упорядкованості національної політичної системи і світового політичного порядку.

Зміна порядків – це зміна епох у розвитку людства. Сучасне суспільство вступило у всесвітню епоху зміни порядків. У цьому її новизна і зміст як епохи. Така зміна відбувається нерівномірно, по різних осях багатомірного розвитку.

2. Поняття, сутність і етапи політичної модернізації

Політична модернізація (фр. - оновлення) – це зростання здатності політичної системи постійно й успішно адаптуватися до нових зразків соціальних завдань і створювати нові види інститутів, що забезпечують не тільки контроль над ресурсами, а й канали для ефективного діалогу між урядом і населенням.

Поняття «модернізація» оформилося на початку 50-х рр. ХХ ст. для характеристики країн, які здійснювали перехід до індустріального суспільства через удосконалення своєї економічної інфраструктури, механізмів економічного зростання.

У процесі еволюції модернізації як міждисциплінарної теорії та її поступової політизації використовувалося поняття політична модернізація, яке нині пов'язують із формуванням політичних інститутів, соціальною мобілізацією, розширенням політичної участі населення, закріпленням демократичних цінностей і норм.

За сучасних умов політична модернізація має особливе значення для суспільства, віддаленого від магістрального шляху розвитку людської цивілізації, відчуженого від загальнолюдських цінностей.

Модернізація є однією з необхідних умов становлення нового світоглядного порядку. В її основі лежить визнання головною закономірністю соціального розвитку політичної зміни.

Розуміння модернізації як процесу оновлення отримало визнання вчених.

Разом з тим неоднозначність і невизначеність цього поняття породили безліч модифікацій, які втілилися у теорію модернізації. Комплекс наукових ідей, об'єднаних умовними поняттями теорія модернізації, сформувався після Другої світової війни, в роки глобальних змін. Протистояння двох суспільно-політичних систем і виникнення третього світу, представленого колишніми колоніями і напівколоніями, поставили західне суспільствознавство перед необхідністю вироблення нової парадигми соціально-історичного розвитку.

Ця парадигма мала подолати песимізм попередніх концепцій, що їх репрезентували О. Шпенглер, А. Тойнбі, П. Сорокін, К. Ясперс та ін. вчені, які досліджували різні аспекти кризи західного світу.

Відтоді теорія модернізації пройшла кілька етапів розвитку, поступово набуваючи нових ознак і тенденцій:

1. Зародження і становлення теорії модернізації, вироблення на її основі конкретних моделей соціально-політичного розвитку в межах традицій західного лібералізму (50-60-х рр. ХІХ ст.). Уже тоді намітився характерний для неї міждисциплінарний підхід, котрий об'єднав економістів, соціологів, політологів, соціальних психологів, представників інших наук.

Поступово політизація цієї теорії зумовила інтерес до неї офіційної влади різних країн. Домінуючими у той період були концепції економічного зростання, згідно з яким традиційні (доіндустріальні) суспільства Азії, Африки й частково Латинської Америки розглядалися як економічно відсталі, що потребували механізмів стійкого розвитку.

Практичне втілення такої моделі розглядалося як засіб вирівнювання країн названих регіонів із розвинутими країнами. Механізми економічного зростання мали б стати передумовою для впровадження політичних інститутів західного зразка. Відповідно, автоматично будуть прийняті й прозахідні цінності.

Але вже тоді існували сумніви щодо здатності економічного зростання виступати єдиним критерієм модернізаційного процесу, оскільки інституціоналізація не є механічним наслідком його, а має самодостатнє значення.

2. Переоцінка нагромадженого ідейно-теоретичного доробку, а також допущених прорахунків (70-80-ті рр. XX ст.). На той час домінувала думка, за якою моделі економічного зростання і політичної інституціоналізації виявилися малоєфективними і не спрацювали практично ніде в тому вигляді, в якому її задумали теоретики.

Під час осмислення прорахунків першого етапу розвитку теорії модернізації було виявлено:

а) недостатню ефективність структурно-функціонального аналізу, зокрема методів квантифікації (*кількісного вираження якісних ознак*);

б) недостатню ефективність математичного оброблення інформації, комп'ютерного моделювання для розкриття механізмів переходу від традиційного стану суспільства до сучасного;

в) тимчасовість і анклавність (*територіальну обмеженість*) ефекту від практичного впровадження різних моделей модернізації;

г) незбалансованість економічних, соціально-політичних і культурних наслідків її;

д) неадекватність євроцентричних модернізаційних теорій цінностям азійської, африканської та латиноамериканської культури.

3. Розуміння необхідності врахування нарівні з економічними чинниками розвитку (*людські та природні ресурси, нагромадження, наявність капіталу, розвинутість технологій*) позаекономічних – геополітичних, соціальних, культурних психологічних та ін. (*кінець 80-х – початок 90-х рр. XX ст.*). Концепції модернізації набувають чітко визначеного соціально-культурного характеру.

Це виявляється у подоланні євроцентризму і визнанні як самостійних ісламської та індуїсько-буддійської «квазіцивілізацій», врахування цивілізаційної культури окремих соціумів взагалі.

Вчені одностайно дійшли висновку щодо неможливості механічного перенесення західних моделей розвитку на інші регіони світу.

4. Теоретичне осмислення модернізаційних процесів (*від другої половини 90-х рр. XX ст.*), поступово трансформованих у постмодернізацію, яка охоплює:

а) переорієнтацію інфраструктури індустріального суспільства на розвиток його інформаційних можливостей та постматеріальних цінностей;

б) формування економічного суспільства, заснованого на впровадженні природозберігаючих технологій;

в) розширення сфери індивідуальної свободи людини, створення для неї можливостей вибору, незалежності від тиску традицій, середовища, місця проживання.

Отже, поступово із засобу теоретичного збагачення політики Заходу стосовно країн, що звільнилися від колоніальної залежності, теорія модернізації трансформувалася в інструмент комплексного пояснення, продукування і прогнозування соціально-політичного розвитку.

Осучаснена теорія розглядає модернізаційний процес у межах певного суспільства як свідому настанову держави на якісні перетворення не калькуванням досвіду передових країн, а поєднанням найпоширеніших універсальних політичних структур, інститутів, цінностей із традиційною специфікою певних суспільств.

Витоки такого підходу сягають політико-соціологічних концепцій Ф.Тьонніса, М.Вебера, Т.Парсонса. Згідно з їхнім трактуванням процесу, кардинальної зміни соціально-політичних орієнтацій (*близьких до сучасного розуміння модернізації*) передбачає цілеспрямоване поширення на суспільство різноманітних форм господарювання, звільнених від державної регламентації. Таке бачення ґрунтувалося на розумінні, що демократичні цінності автоматично не виникають (М.Вебер), а демократичні перетворення безпосередньо залежать від розвитку нації.

Зміст і основні характеристики політичної модернізації

Теорія політичної модернізації в її сучасному розумінні викристалізувалася з багатьох концепцій, що містять інші висновки й рекомендації, мають різну соціально-політичну спрямованість і є нерівноцінні за науковим значенням. Серед її представників – Д.Аптер, Ф.Рігз, Г. Алмонд, Р.Уарт, Л.Біндер, С.Верба, Л.Пай, У.Ростоу, П.Бергер та ін.

Усі вони вивчали зазначену проблему і сприяли формуванню єдиного змісту і основної характеристики поняття.

Політична модернізація (*фр. modernisation - оновлення*) – комплекс науково-методичних засобів, спрямованих на пояснення джерел, характеру і напрямів політичних змін на історичній, сучасній і постсучасній стадії загальноцивілізаційного розвитку з розкриттям на рівні окремо взятих соціумів усієї сукупності відносин:

- держава – міжнародна система;
- держава – громадянське суспільство;
- держава – особистість;
- індивід – індивід;
- практичне втілення елементів раціоналізації влади і політичної бюрократії через органічне поєднання політичних, економічних і духовних чинників соціального розвитку;
- зростання здатності політичної системи адаптуватися до нових соціальних зразків;
- ослаблення і заміна традиційних еліт модернізаторськими;
- подолання відчуження населення від політичного життя й забезпечення його групової та індивідуальної участі в ньому;
- постійне вдосконалення нормативної та ціннісної системи суспільства.

Політична модернізація не обмежується політичною сферою, а охоплює економічну, соціальну, правову, культурну та інші сфери соціального життя. Вона розвивається у двох основних вимірах:

а) спонтанно (*стихійно*) через поступове нагромадження передумов у певних сферах суспільного життя, вдале поєднання яких дає якісно новий поштовх;

б) свідомо (*цілеспрямовано*) завдяки вольовим зусиллям впливових суспільних груп або правлячих еліт.

Успіх модернізації в обох випадках залежить від того, наскільки реально існуючі національні інститути та ментально-психологічні орієнтації населення співпадають з її метою.

Процес модернізації, на думку вчених, поділяється на кілька стадій:

- усвідомлення мети;

- консолідація зорієнтованої на модернізацію еліти;
- період трансформації;
- інтеграція суспільства на новій основі.

Функціонування різних моделей політичної модернізації в різних історичних умовах дає змогу визначати її загальні характеристики.

Одна з найважливіших –

• **раціоналізація та забезпечення ефективності влади** як вирішальних чинників довіри до неї й підтримки її громадянами.

Характерною особливістю політичної модернізації є

• **диференціація** політичної структури (*інституціоналізація*), яка передбачає формування розгалуженої мережі соціально-економічних, політичних та інших інститутів суспільства, спрямованих на забезпечення стабільності й соціального порядку.

Заслугове на увагу у процесі модернізації –

• **структурно-змістовне** перетворення політичної системи, спрямованої на розкриття всіх її потенційних можливостей формування політичної структури соціальної дії. До найважливіших складових цього процесу належить політична стратегія, що передбачає реалізацію довгострокових програм, а також політична тактика як інструмент перетворень за конкретно-історичних умов.

Важливим чинником модернізації є забезпечення широкої участі громадян у політичному житті. Забезпечувати її покликані політичні партії та групи за інтересами, модернізаційний потенціал який зумовлений їх функціями. Найважливішою серед них є функція структуризації політичного життя, завдяки якій суспільство постає як певна система організованих інтересів.

Ціннісною основою політичної участі є процес кристалізації модернізаторських ідеологій, які можуть виконувати як стабілізаційні функції (*скеровані на традиційні прошарки суспільства*), так і мобілізаційні (зорієнтовані на осучасненні групи населення).

а) Стабілізаційні забезпечують поєднання централізації та децентралізації, створення системи державного й місцевого управління, орієнтованої на участь населення та забезпечення діалогу між владою і населенням.

б) Мобілізаційні функції покликані забезпечити ціннісне наповнення і виправдання головних напрямів модернізації певного суспільства.

Ще одною складовою модернізації політичної системи є створення цілісної, взаємопогодженої на різних її етапах і рівнях системи політичної соціалізації. Вона спрямована на забезпечення зворотного зв'язку особи з політичною системою, створенням якомога більшої кількості самостійних відповідальних соціально-політичних суб'єктів, здатних до самостійного оброблення одержуваної інформації.

Нині значне місце відводиться вдосконаленню нормативної й ціннісної систем суспільства, зорієнтованих на формування принципово нового (*модернізованого*) поля політичної культури, що передбачає:

- активну роль особи в політичній системі;
- утвердження тенденції щодо забезпечення соціально-справедливої рівності в суспільстві;

- універсальність законів і примат права перед системою бюрократичної ієрархії;
- домінування соціально-державного замовлення на всебічний розвиток і вдосконалення професійних і особистих якостей суб'єктів політики.

Сучасна наука розрізняє два основні типи політичної модернізації.

1. Оригінальна (*спонтанна*), або органічна, модернізація. Вона властива розвинутим країнам Західної Європи й Північної Америки (*США, Канада*), соціально-політичний розвиток яких відбувався у формі неперервного еволюційного та революційно-реформаторського процесу.

Розпочавшись в епоху Відродження, модернізація в розвинутих країнах триває й досі. Її розвиток не був рівним (не лише поступальні, а й тривалі відступи від цивілізаційного шляху у вигляді тоталітарних режимів та широкомасштабних суспільних перетворень).

Виокремлюють кілька історичних типів модернізації західної цивілізації:

а) доіндустріальний (XVI-XVII ст.). Перехід від індустріального аграрного й ремісничого виробництва до суспільного, формування замість особистої залежності людей ринкових відносин, відчуження виробників від засобів виробництва та існування;

б) ранньоіндустріальний (XVIII- початок XX ст.). Перехід від мануфактури до машинного, фабрично-заводського виробництва, розшарування соціально-класових сил та інтересів у структурі громадянського суспільства, перетворення засобів виробництва з ручних на механічні, поглиблення відчуження людей;

в) пізньоіндустріальний (до кінця 60-х рр. XX ст.). Для цього типу модернізації характерним є виникнення поточно-конвеєрного виробництва, наукова організація та інтелектуалізація праці, орієнтація на задоволення соціальних потреб людини, поглиблення міжнародного поділу;

г) постіндустріальний (від 70-х рр. XX ст.). Його особливості – індустріалізація виробничого процесу і перетворення на засіб самореалізації особи, примат духовних стимулів над матеріальними, всебічна демократизація й гуманізація суспільного життя, інформаційна революція.

2. **Вторинна** (відображена), або неорганічна, модернізація. Вона характерна для країн, які з певних причин відстали від загально-цивілізованого розвитку і прагнуть за рахунок широкого застосування досвіду передових країн наздогнати їх за рівнем і якістю життя.

Неорганічна модернізація здебільшого зумовлена не внутрішніми, а зовнішніми чинниками розвитку і характеризується нерівномірністю змін в економіці, політиці, культурі, соціальних відносинах.

Цей тип було втілено в країнах другого і третього ешелонів капіталістичного розвитку. Перші з них мали передумови розвитку капіталізму та індустріального виробництва, але модернізація відбулася там переважно під впливом іззовні.

Незважаючи на такий негативний потенціал, деякі країни другого ешелону капіталізму спромоглися досягти успіху в процесі розвитку неорганічної модернізації (*Японія, індустріальні країни Азії та ін.*).

У країнах третього ешелону внутрішніх передумов капіталізму практично на існувало, а тому й модернізація в них набула викривленого характеру.

Це виявилось в таких основних протиріччях:

а) зіткнення місцевих норм і традицій з цінностями та елементами модернізації;

б) здійснення модернізації переважно неоколоніальними методами за принципом «центр-периферія»;

в) домінування як суб'єкта модернізації державної адміністрації, залежної від колоніальної адміністрації;

г) невідповідність форсованої вестернізації (наслідування західних стандартів) прагненням традиційних верств населення (у тому числі місцевих політичних і культурних еліт).

Незважаючи на це, деяким країнам завдяки модернізації вдалося досягти за показниками соціального й техніко-економічного зростання рівня країн другого ешелону капіталізму (*Венесуела, Колумбія, Індія, Пакистан та ін.*).

Усе, що породжувало полярність органічної й неорганічної модернізації, має зникнути з появою історично нового типу особистості, характерними рисами якої стануть:

а) раціонально-свідоме сприйняття політичної еліти й політичних лідерів;

б) орієнтація на політичні процеси та інститути, які відповідають міжнародним нормам сучасного соціального управління;

в) інтерес до суспільно значущих проблем, поєднання з активною політичною участю;

г) поінформованість про соціально-політичну ситуацію та її зміни, бажання благодійно впливати на її розвиток через громадську думку та інші соціальні інститути;

д) компетентність в усіх напрямках суспільної діяльності, прагнення бути корисним суспільству;

є) культура співіснування в межах малих груп і всього громадянського суспільства.

Модернізаційні процеси в Україні

Процес політичної модернізації в Україні історично належить до вторинної (неорганічної) модернізації, характерної для перехідних суспільств, які прагнуть «вписатися» у процес «осучаснення навздогін» (*В.Пугачов*).

3. Технологія розробки, прийняття і реалізації політичних рішень

У політичній діяльності важливу роль відіграють політичні рішення, в яких чітко відбивається її творчий, цілеспрямований характер.

Під політичними рішеннями розуміється вибір варіанта політичної діяльності з метою задоволення певних потреб. Це головна складова політичного процесу, його управління, оскільки визначає предметність і спрямування політичного життя.

Прийняття політичних рішень є прерогативою суб'єктів політики. Проте не всі вони можуть безпосередньо виконувати цю функцію. Це насамперед стосується базових, первинних суб'єктів – націй, соціальних класів, станів, демографічних і професійних спільнот.

Маючи певні потреби і відповідні інтереси, вони самі безпосередньо не можуть приймати партійних рішень. Це здійснюють, представляючи їх, відповідні політичні інститути – держава, політичні партії, суспільно-політичні рухи, правляча еліта, (в тому числі бюрократія), політичні лідери.

Політичні рішення відрізняються за сферою політичних відносин, залежно від того, хто виступає суб'єктом політики, а хто – її об'єктом. Відповідно існують такі типи рішень:

- **перший тип** – рішення в межах формалізованої системи груп (*їх організацій*), включаючи керівні центри. Саме до такого типу рішень належить, наприклад, рішення держави – головного інституту політичної системи щодо інших її інститутів;

- **другий тип** – рішення, які приймаються групами й організаціями стосовно керівного центру, наприклад, рішення суспільства щодо політичних партій, державного устрою тощо або рішення певної соціальної групи – через відповідний політичний інститут (*партію*) щодо уряду. До такого типу політичних рішень належить рішення церкви щодо держави;

- **третій тип** – рішення керівного центру щодо оточуючого середовища. Саме такими є рішення державних органів з приводу тих або інших сторін життя суспільства, наприклад, стосовно виборчої системи, захисту національних інтересів у сфері міжнародних відносин;

- **четвертий тип** – це рішення в межах керівної системи, наприклад, рішення парламенту з приводу тих чи інших дій виконавчих органів (*у межах конституційних повноважень*) або ж рішення президента щодо дій конгресу, рішення федеральних урядових інстанцій стосовно місцевих, муніципальних органів влади.

Предметом політичних рішень можуть бути зміни у політичній системі суспільства, в характері діяльності її інститутів. Може вестися мова і про різні сфери суспільного життя: політичні рішення щодо економіки, соціальної сфери, духовного життя. Рішення можуть мати стратегічний (*передбачати тривалі і глибокі якісні зміни в суспільному житті*) або тактичний (*визначати способи досягнення стратегічних завдань*) характер.

Політичні рішення бувають регіональними і загальнонаціональними. Якщо йдеться, наприклад, про рішення ООН, то вони мають глобальний характер.

Прийняття політичних рішень – це діяльність, якій властиві певні фази.

Перша фаза зумовлюється появою якоїсь потреби – економічної, соціальної, духовної чи політичної, яку треба задовольнити. Йдеться про потреби як всього суспільства, країни в цілому, так і окремих груп населення, його спільнот, асоціацій тощо.

У зв'язку з появою якоїсь незадоволеної потреби виявляється відповідний інтерес, який вимагає адекватних політичних рішень. Такий імпульс передається в центр прийняття рішень. Для цього використовуються різноманітні комунікації, що є складовими політичної системи. Якщо йдеться про політичні рішення на державному рівні, то передача сигналу про незадоволену потребу здійснюється різноманітними каналами, наприклад, відповідно через інші громадсько-політичні організації. Імпульси для прийняття політичних рішень йдуть і по лінії виконавчої влади. Без відповідної системи комунікацій, спостережень за станом суспільства воно не може нормально функціонувати. Незмінну роль при цьому відіграє ефективна система вивчення громадської думки.

Друга фаза прийняття політичних рішень – це аргументація на користь інтересів, тобто обґрунтування задоволення відповідних потреб. Ця аргументація завжди апелює до певних політичних ідеологій (*у цьому полягає їх службовий характер*), що виявляється в повсякденному політичному житті суспільства.

Будь-яка вимога політичних партій, суспільно-політичних організацій обґрунтовується чи то з позиції інтегрального чи демократичного націоналізму, соціал-демократичних чи соціалістичних, клерикальних чи світських, ліберальних чи авторитарних.

Виходячи з різних ідеологічних доктрин, різні політичні сили вимагають зовсім протилежних рішень з одного і того ж питання.

Третя фаза – висловлення вимог у політичних рішеннях, тиск на відповідні центри. Для цього використовується певний вид соціотехніки, що сприяє згуртованості і репрезентативності груп, які ставлять ті, чи інші вимоги, домагаються відповідних політичних рішень.

Соціотехніка – це подання петицій на адресу уряду, створення громадських комітетів за участю осіб, що користуються значним авторитетом серед громадськості тощо.

До засобів тиску належать різноманітні способи опосередкованого впливу на осіб, котрі приймають політичні рішення, шляхом формування громадської думки. При цьому широко використовуються засоби масової інформації.

Дієвим способом висловлювання вимог до центрів прийняття політичних рішень є масові акції – демонстрації, страйки, протизаконні дії – руйнування суспільної власності, захоплення громадських приміщень, блокування шляхів та ін.

Четверта фраза – вибір пріоритетів і встановлення їхніх сфер. Ця фраза здійснюється на рівні центру прийняття політичних рішень. Для визначення суспільних пріоритетів, на які орієнтуються політичні рішення, використовуються різні методи (зокрема, упорядкування оцінок, правила колективного вибору), які дають змогу поєднати індивідуальні пріоритети з суспільними. Вибір пріоритетів здійснюється також шляхом компромісів або на основі голосування.

П'ята фаза існує у центрі прийняття політичних рішень – координація інтересів та формування самих рішень. Втілюються політичні рішення в законах, указах, постановах уряду, документах політичних партій.

Серед факторів, які грають найпершу роль у прийнятті рішень, виступають інтереси колективу, суспільства, відповідно до яких діє людина, що приймає рішення. Рішення повинні мати соціальну спрямованість.

Розглянута вище схема прийняття рішень може бути застосованою і до системи виборів у представницькі органи, і до розв'язання питань у різних органах і організаціях, і безпосередній демократії.

Для повного здійснення демократії у суспільстві необхідно, щоб на всіх етапах розв'язання питання громадяни мали змогу вільно висловлювати власну позицію. При існуючих демократичних системах вільне волевиявлення утруднене.

Оскільки партіям надається перевага у висуненні своїх кандидатів, то виборцям залишається право тільки висловити свою підтримку певній партії. В середині самих партій існують серйозні протиріччя з різних питань. Тому кандидат часто висловлює інтереси тільки однієї із течій у партії.

Політичне рішення має спільні з іншими рішеннями властивості. Водночас воно характеризується як акт, підготовлений на основі аналізу, інформації і вибору варіативності, які прийнятні у встановленому порядку ланками політичної системи.

За своїм змістом політичне рішення завжди специфічне. Його інформаційна частина сприяє аналізу стану справ і дає їм політичну оцінку. У резолюційній частині головна увага приділяється зазначенню мети і постановки завдань; об'єднанню зусиль різноманітних організацій, організаційно-структурному аспекту справи, нарешті, заходам політичного впливу.

Політичне рішення повинно націлюватися на організацію практичної діяльності мільйонів людей і узгоджену роботу всіх ланок політичної системи суспільства.

Організація виконання рішень – процес постійний, який не можна зводити до проведення окремих заходів. Тут повинна діяти цілісна система (*поінформованість виконавців, громадян про прийняті рішення; роз'яснення і пов'язане з цим з'ясування змісту рішень; здійснення різноманітних організаційних, а також матеріальних та ідеологічних заходів*).

Політична діяльність і виконання рішень органічно пов'язані з контролем. На цьому етапі політичної діяльності здійснюється перевірка досягнення мети і виконання рішень; коригування змісту і методів діяльності системи державних органів і правових норм; перевірка, пов'язана з оцінкою реального впливу політичних інститутів і норм на хід політичних процесів.

Найважливішим завданням контролю у сфері політичної діяльності по реалізації прийнятого рішення є забезпечення законності, яка регулює основні сторони суспільно-політичного життя країни.

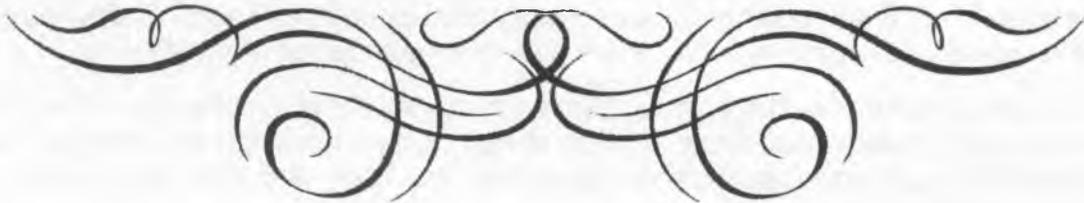
Політична влада для втілення в життя її курсу передбачає використання методів переконання і примусу. Всякий примус має політичний характер, який відображає інтереси панівного класу і його здатність домогтися обов'язкового виконання вимог влади.

Примус, спрямований на припинення протиправних дій, усунення проступків, не сумісних з цілями політики (*але в межах закону*).

Надзвичайно важливим є політичні заходи впливу – вияв громадської думки і політичної оцінки, політичного недовір'я, заходи громадського стягнення, методи морального впливу.

Заходи примусу розраховані на зміцнення основ суспільного ладу і політики, стабільності суспільства, на перевиховання громадян.

Політичне суспільство найчастіше визначають як форму співжиття, в якому лише одному суб'єктові (*урядові*) належить право використовувати примус, але створення політичного суспільства потребує від людей спільних зусиль. Більшість бере участь у цьому добровільно, а не з примусу. Активний примус всього населення створює нездоланні труднощі у справі управління суспільними процесами та реалізації політичних рішень.

ЛЕКЦІЯ XV**ПОЛІТИЧНИЙ МАРКЕТИНГ.
ВИБОРИ ЯК ІНСТИТУТ ДЕМОКРАТІЇ І НАРОДОВЛАДДЯ****План**

1. Політичний маркетинг як засіб організації політичної діяльності.
2. Поняття і принципи виборів, їх місце та роль у демократичній державі.
3. Сучасні типи виборчих систем, їх суть і практика застосування в різних країнах світу.

Література [2; 12; 14; 20; 24; 34; 43; 58; 62; 69]**1. Політичний маркетинг як засіб організації політичної діяльності**

Поняття «*маркетинг*» запроваджене представниками Гарвардської економічної школи США, які вивчали процес стихійності та непередбачуваності капіталістичного ринку. Вони дійшли висновку, що саме ці його характеристики спричиняють економічні та політичні кризи в суспільстві. Не виходячи за межі основних постулатів ринкової економіки, вони розробили основи механізму управління та планового регулювання, що отримав назву «*маркетинг*».

Політична діяльність за будь-яких суспільно-політичних систем і типів державного устрою також спрямована на завоювання та утримання контролю над ринком, але ринком специфічним – ринком влади, а через нього – над політичною та іншими сферами суспільства. За тоталітарних і диктаторських режимів боротьба точиться переважно силовими методами, аж до фізичного знищення опонентів.

У демократичному суспільстві за наявності відповідних механізмів і процедур формування представницької, виконавчої та судової гілок влади в державі, а також політичної культури та ментальності, політичну діяльність також можна розглядати як змагання за контроль над ринком влади.

Зрозуміло, що змагання має відбуватися за правилами, зафіксованими в нормах законодавства, традиціях політичної поведінки виборців і претендентів на політичну владу.

У процесі свого розвитку суспільство виробило дієву систему методів втілення на практиці різноманітних політичних ідей.

Політичний маркетинг (*англ. marketing, market – ринок, збут*) – сукупність форм, методів і технологій дослідження, проектування, регулювання та впровадження в суспільно-політичну практику певних настанов суспільної свідомості з метою завоювання та утримання контролю за ринком влади.

На основі специфічних особливостей політичної діяльності називають такі функції політичного маркетингу:

а) формування інформаційного банку, що охоплює дані статистики, різноманітної урядової та неурядової звітності, результати досліджень економіки, політики, психології, демографії тощо;

б) вироблення методів аналізу та оброблення даних інформаційного банку, виокремлення ключових показників, що найповніше характеризують об'єкти та суб'єкти політики;

в) оцінювання й аналіз умов політичного ринку, маркетингового середовища (*мікро й макро*). Мікросередовище - сукупність сил, які діють під безпосереднім контролем або керовані певною партією, соціальною групою, лідером тощо. Макросередовище – глобальні чинники: економічні, соціальні, політичні, психологічні, демографічні та ін.;

г) аналіз ринкових можливостей певних партій, суспільних інституцій, ідей, особистостей;

д) вироблення оцінних і прогностичних моделей політичного попиту, життєвого циклу об'єктів і суб'єктів політики (партій, програм, ідей, лідерів), а також політичної поведінки суб'єктів політики.

Ґрунтуючись на базових характеристиках ринку влади (теократичного чи тоталітарного), виокремлюють політичний маркетинг демократичного і тоталітарного суспільства.

Типологія політичних об'єктів і суб'єктів дає змогу виділити політичний маркетинг політичних, державних та інших інституцій, окремих організацій, політичних лідерів, а також ідей, програм, концепцій, доктрин тощо.

Невід'ємними складовими політичного маркетингу є дослідження політичного ринку (через вивчення громадської думки), виборча інженерія і політичне рекламування як важливий інструмент політичної боротьби за будь-яких суспільних умов і політичних режимів.

Дослідження політичного ринку. Однією з найважливіших складових політичного маркетингу є вивчення особливостей функціонування ринку влади в певному суспільстві.

Дослідження його передбачає вивчення та аналіз політичної культури суспільства, рівня розвитку партійно-політичних структур, банку політичних лідерів (політичної та партійної еліти).

Вивчення громадської думки. Якщо перші три чинники (політична культура суспільства, рівень партійно-політичних структур, банк політичних лідерів) досліджуються традиційними методами політичного аналізу, то стереотипи суспільної свідомості вивчаються громадською думкою.

Вивчають її через опосередковані засоби масової інформації (документи органів влади, суспільно-політичних організацій) прямі (особисті контакти працівників органів управління з населенням на зборах, мітингах, страйках, прийом громадян, листування) й спеціалізовані канали надходження інформації.

Спеціалізовані канали висловлювання громадської думки є найнадійнішими, оскільки з допомогою соціологічних і соціопсихологічних методів дають змогу отримувати репрезентативну (адекватну) інформацію з широкого кола питань. Вони домінують у політичному маркетингу.

Опитування громадської думки поділяють на інтерв'ю та анкетні опитування:

• **Інтерв'ю.** Його проводять у форматі розмови інтерв'юера з респондентом (*опитуваним*), занотовуючи його відповідь вручну або на аудіо – чи відеоплівку.

• **Анкетне опитування.** Воно передбачає фіксований порядок запитань і варіанти відповідей. Розрізняють такі види анкетних опитувань громадської думки:

а). **Роздавальне опитування.** Основний вид анкетного опитування, під час якого дослідник безпосередньо вручає анкету респондентові, отримуючи її після заповнення. Використання при цьому спеціальних процедур уможлиблює забезпечення надійності, репрезентативності та якості опитування, гарантує задіяння всіх анкет.

б). Телефонне анкетне опитування. Передбачає спілкування інтерв'юера та респондента на відстані. Якщо респондент є постійним учасником опитувань певної соціологічної мережі, можливе використання автовідповідачів. За аналогічною схемою проводять опитування з допомогою електронної пошти та персональних комп'ютерів, встановлених у респондентів.

За телефонного опитування часто використовують електронно-обчислювальну техніку, коли результати відповідей через спеціальні пристрої вводять у комп'ютери соціологів.

Попри легкість організації, незначні витрати та масштабність можливого охоплення, кількість повернутих анкет становить у середньому 5%. Існує і проблема репрезентативності, оскільки відповідають на анкети лише ті, хто цього сам хоче.

Пресове опитування. Передбачає опублікування анкет у газеті, отримання їх від респондентів поштою.

Маючи великий респондентський масив, можна суттєво підвищити надійність інформації через так званий ремонт вибірки – наближення її соціально-демографічних параметрів до відповідних параметрів населення тих територій, де проводять опитування громадської думки.

Але проблема репрезентативності в разі проведення пресових опитувань є досить складною, і її потрібно враховувати, оцінюючи результати дослідження.

Функції опитування громадської думки. Під час проведення політичного маркетингу опитування громадської думки виконує політичну, ідеологічну та соціальну функцію.

а). Політична функція. Полягає в так званій політичній розвідці – дослідженні суспільних настроїв, соціальних настанов електорату, ставленні широких верств населення до різних соціальних проблем, окремих осіб, що дає змогу оцінити політичну орієнтацію виборців, існуючий у суспільстві імідж «ідеального» політика.

б). Ідеологічна функція. Сутність її реалізується в моніторингу (безперервного відстеження) ефективності впливу політичних акцій на різні категорії електорату, з'ясуванні реакції населення на ідеї, гасла, політичні програми, форми їх подання, манери лідерів триматися і т. ін.

Якщо в запитання анкети тонко «вмонтувати» соціально-психологічну настанову сприйняття, можна «підказати» бажану відповідь.

Результати опитування можна використати для маніпулювання суспільною свідомістю через привернення уваги до одного із лідерів.

в). Соціальна функція. Результати опитування містять інформацію про потреби, інтереси, вимоги, претензії населення до влади, важливу під час вироблення управлінських рішень. Через опитування реалізується функція соціального контролю, відкриває канал зв'язку між владою та громадськістю.

Опитування може бути стратегічним (визначає перспективу в дослідженні – шанси кандидата чи партії) і описовим (подає інформацію про кандидата чи партію).

Виборча інженерія. Одним із найважливіших видів політичного маркетингу, які використовують під час політичної боротьби за місце в представницькій та виконавчій владі, є виборча інженерія.

Виборча інженерія (від лат. *ingenium* – уроджені здібності, дотепність, талант, геній) – пристосування виборчих процедур до реалізації інтересів правлячої та політичної еліт щодо завоювання і збереження влади в державі (регіоні, місті тощо).

Виборча інженерія і недоліки виборчих систем можуть суттєво скоригувати волю виборців. Політичні «ігри» вже після виборів часто зводять нанівець результати голосування. Навіть результати всенародних референдумів можуть неоднозначно трактуватися різними політичними силами, особливо, коли питання, внесені до бюлетеня, сформовані з соціологічного погляду некоректно (*референдум в СРСР 17 березня 1990 р.*) або не подобаються певним політичним угрупованням, які мають впливове представництво в парламенті та уряді.

Для утримання демократичним шляхом політичної влади її еліта вдається до таких основних методів виборчої інженерії: зміна виборчих процедур; стимулювання та переміщення виборців з одних округів до інших; маніпулювання межами виборчих округів; добір лояльного до правлячої еліти складу виборчих комісій.

- Для внесення змін до виборчих законів необхідно мати 2/3 депутатських мандатів. Аналогічні норми діють і при референдумах.

- Переміщення на час голосування. (*Навчання військових, цивільної оборони, сільського населення до міста і навпаки*).

- Маніпулювання кордонами виборчих округів і об'єднання або поділ районів, де мешкають прихильники кандидата.

- Склад виборчих комісій (*боротьба за прихильників*).

Не менш важливим є і термін виборів. Якщо певна партія або виборчий блок щойно перемогли на президентських виборах, цілком логічним для них буде якнайшвидше провести парламентські вибори, аби використати позитивний потенціал першої перемоги. Це також вагомий та ефективний інструмент політичної боротьби, який часто використовують разом з методами виборчої інженерії.

Імідж. Політичне рекламування.

Політичний лідер та його команда неминуче стикаються з проблемою образу реального та ідеального діяча, який сформувався в суспільній свідомості виборців. Такий образ отримав назву «імідж», давши назву спеціальній науці – іміджологія.

Іміджологія (англ. image – образ і грец. logos – слово, учення) – наука, що вивчає проблеми формування й створення в суспільній свідомості образів суспільних інститутів (держави, політичних партій, організацій, установ) та окремих політичних лідерів, виробляє сукупність прийомів, технологій і засобів формування відповідних образів реальних суб'єктів політики.

Політичним рекламуванням люди займалися ще в часи виникнення держави й політики. Однак справжня революція в цій галузі відбулася лише на початку ХХ ст. Пов'язують її з бурхливим розвитком індустрії опитувань громадської думки та зростанням ролі засобів масової інформації в політичному житті суспільства.

З розширенням арсеналу політичних досліджень, вивчення соціальних, ідеологічних і політичних настанов і уподобань виборців, їхніх симпатій та антипатій стали займатися професіонали в галузі політичної реклами.

Серед них виокремилися експерти з організації та проведення опитувань громадської думки, фахівці з опрацювання результатів досліджень, а також тлумачення та використання їх у масових політичних кампаніях.

Питання політичного рекламування досліджують політологи, соціологи, політичні психологи, фахівці в галузі традиційних і електоральних засобів масової інформації, менеджери політичних кампаній, художники й актори – усі, хто пов'язаний з проблемами політичної комунікації, зацікавлений у досягненні результатів політичної діяльності.

Фахівці з іміджології виокремлюють такі етапи політичного рекламування:

- вивчення ідеологічних і соціопсихологічних настанов громадян щодо іміджу «ідеального» політичного діяча, інституту на певному етапі суспільної свідомості;
- дослідження характеристик іміджу реального кандидата, сформованого громадськістю на основі спонтанних, незрежисованих виступів кандидата в засобах масової інформації до початку політичної кампанії;
- створення завдяки рекламній кампанії («упаковки» іміджу) образу кандидата, який буде ефективним на виборах;
- вироблення форм, методів і засобів використання ЗМІ та результатів опитувань у поширенні політичної реклами, базуючись на обраному іміджі;
- реалізація («продаж») створеного іміджу через засоби масової інформації.

Основні образи, які намагаються створити кандидатам на виборчу посаду спеціалісти з політичної реклами – «людина з народу», «справжній лідер», «гарний сім'янин», «культурна людина». Конструюючи імідж політика для кожної з основних категорій населення, бажано передбачити кілька домінуючих рис кандидата, які йому імпонують, зосередившись на якомусь одному образі.

Сучасна наука виділяє кілька способів формування іміджу, основними з яких є функціональний, контекстний і порівняльний:

Функціональний імідж. До нього належать: дзеркальний, поточний, бажаний, негативний, множинний імідж:

- дзеркальний (*відповідає власному уявленню про себе*);
- поточний (*сприйняття суб'єкта зовнішнім середовищем*);
- бажаний (*ідеал, до якого прагне суб'єкт*);
- негативний (*варіант створюваного опонентами «антиіміджу»*);
- множинний (*створений під час об'єднання у передвиборчий блок*).

Контекстний імідж. Передбачає сприяння впровадженню або функціонуванню іміджу в контексті його використання в певній сфері, орієнтується на певні верстви населення, (*може користуватись повагою серед членів партії, але мати негативний імідж серед державних чиновників*).

Порівняльний імідж. Спосіб формування іміджу в порівнянні певних іміджових характеристик. Може відбуватися на рівні параметрів іміджу ідеального й реального політичних діячів. Намагаються переконати громадян у володінні якнайбільшою кількістю позитивних рис.

Імідж – надзвичайно складний феномен, який створюють завдяки специфічному сплетінню інформаційних, емоційно – комунікативних і діяльнісних чинників.

Політичний менеджмент. Як наука і мистецтво аналізу тенденцій політичного розвитку відіграє надзвичайно важливу роль, сприяючи виробленню рекомендацій для політичного керівництва, реалізації управлінських рішень. У своїх ціннісних установках політичний менеджмент опирається на конструктивність, компетентність, професіоналізм, гуманізм і здоровий прагматизм.

Політичний менеджмент (англ. management – керування, управління) – система управління політичними процесами; наука і мистецтво аналізу тенденцій політичного розвитку, передбачення його наслідків; вироблення рекомендацій для політичного керівництва та забезпечення реалізації в політичній практиці.

Зазначимо, що поняття «менеджмент» означає сукупність принципів, форм, методів, прийомів і засобів управління матеріальними і людськими ресурсами.

Цей процес здійснюють певні групи людей, які відповідно до законодавства та усталених у суспільстві норм поведінки, реалізують владні функції щодо державної, комунальної, корпоративної власності. Усе, що стосується менеджменту на виробництві (*на рівні фундаментальних принципів управління*), застосовується і в політичній діяльності. Талановиті менеджери виробництва, як правило, стають відомими політиками та державними діячами.

Політичний менеджмент охоплює систему управління політичною сферою суспільства на основі використання форм, методів і технологій правового менеджменту та політичного маркетингу. Він передбачає безпосередній розгляд, ухвалення та втілення в життя політичних рішень.

Цю функцію покладено на спеціалізовану групу людей (*політична, правляча еліта*), яка домагається необхідної поведінки людей – членів суспільства – за допомогою правових норм, уявлень і маніпулювання. Ці види соціотехніки управління називають ще інструментами регулювання впливу на людей.

За порушення політики правових норм керівна група вдається до санкцій: звільнення з роботи, заборона на професії, обмеження певних прав (*поїздок, публікацій*), обструкція в засобах масової інформації, судове та адміністративне переслідування.

Крім санкцій, керівна група використовує засоби заохочення: доступ до матеріальних благ і послуг, популяризація в засобах масової інформації. Такі види впливу використовують для розколу суспільних груп, які не піддаються домінуючим нормам поведінки.

Функціонування команди і менеджмент виборчої кампанії. У політичній сфері виокремлюють менеджмент виборчої кампанії, діяльності правлячої (урядової) команди й менеджмент окремої політичної кампанії з рекламування певних цінностей, доктрин, програм тощо. А процес управління розглядають на різних рівнях управлінської ієрархії: загальнодержавному, регіональному, місцевому, галузевому та ін.

Успішне проведення виборчої кампанії потребує добре організованої команди професіоналів у галузі політичних технологій, політології, соціології, соціальної психології та менеджменту, покликаної займатися матеріально-фінансовим забезпеченням кампанії, організаційними, політико-ідеологічними та іншими питаннями.

Загалом найближче оточення кандидата за кількістю не має перевищувати семи - дев'яти осіб:

а). Патронажна частина команди складається з одного – двох менеджерів, радників з економіки, внутрішніх питань, зовнішньої політики, прес-секретаря і фахівця з іміджу.

б). Апаратна частина, яку очолює головний менеджер, впроваджує в життя стратегічні й тактичні задуми інтелектуального центру команди, вирішує питання політичного рекламування.

в). Офіційною частиною команди кандидата після його реєстрації є довірені особи, які мають юридичні повноваження представляти кандидата у відносинах з виборчими комісіями, органами влади, ЗМІ.

Українське законодавство (1997) дозволяло кандидатам в президенти мати до 30 – довірених осіб, кандидатам в мери (губернатори, голови відповідної ради) – 10, в депутати парламенту – 5, а до місцевих рад – 3-х довірених осіб.

Функціонально команда кандидата повинна мати такі структурні підрозділи (на прикладі передвиборчого штабу 42-го Президента США Б.Клінтона): групи політичного аналізу, преси, планування, поширення матеріалів, підготовки статей і виступів, роботи зі штатами, організації масових засобів, служба редагування уже підготовлених виступів, а також «бригада швидкого реагування» (її завдання – організація відгуків на події, заяви та дії конкурентів).

Під час організації виборів утворюють неформальні групи підтримки:

- популярних представників творчої та наукової інтелігенції;
- організаційно-методичного та наукового забезпечення (*психологи, спеціалісти з політичного менеджменту й маркетингу, ЗМІ, художників і поліграфістів*);
- групи швидкого реагування (*оперативно вивчають громадську думку з метою дослідження рейтингу кандидата, положень його програми, формування політичного іміджу*).

До початку передвиборчої кампанії слід мати об'єктивну інформацію для аналізу політичної ситуації в країні, виборчому окрузі:

- історичні та географічні особливості округу;
- соціально-демографічні характеристики;
- соціально-економічну структуру, стан її розвитку (*промисловість, сільське господарство, сфера послуг і т. д.*);
- транспортну мережу;
- діяльність політичних партій, громадських організацій, груп тиску, неформальних структур;
- карта округу з виборчими дільницями і виборцями;
- політичні традиції голосування виборців на попередніх виборах;
- наявність впливових осіб (неформальних лідерів);
- ЗМІ, їх адреси, телефони;
- досьє на конкурентів.

Основні положення стратегії виборчої кампанії базуються на результатах аналізу політичної ситуації (*якщо вибір округу здійснено, слід вдатися до таких процедур*):

- порівняти сильні і слабкі сторони кандидата і його опонентів з урахуванням політичної ситуації в окрузі, країні;
- проаналізувати демографічну ситуацію (*історичну, географічну, економічну, соціальну*);
- визначити принципово важливі питання для виборців округу і сформулювати відповідні на них у своїй програмі;
- сформулювати основні принципи виборчої кампанії та засоби їх реалізації (*стратегію і тактику організації виборів*).

При виробленні програми слід пам'ятати:

- містити відповіді на найактуальніші для виборців проблеми;
- структура програми може бути довільною, але здебільшого вона має охоплювати до дев'яти змістовних блоків;
- виробляючи програму, спочатку до неї вносять «*все, що треба*», а потім вилучають «*все, що можна*»;
- під час викладу і поліграфічного відтворення програми потрібно зважати на рівень загальної, політичної та психологічної культури виборців.

При цьому обов'язково передбачити, якими слабкими місцями можуть скористатися конкуренти, намагаючись створити негативний імідж кандидатів та його програмі.

Водночас слід також враховувати ймовірні тенденції розвитку інтересів і взагалі політичної культури виборців.

Стратегія виборчої кампанії здебільшого базується на таких елементах:

- декларування причетності до певної політичної партії, блоку, владної структури, політичного лідера;
- створення міжособистісних контрастів кандидатів;
- створення ідеального контрасту кандидатів;
- ставка на базову проблему;
- формулювання позитивного іміджу кандидата;
- створення негативного іміджу конкурента;
- утворення передвиборчої коаліції;
- ставка на владні структури;
- ставка на суспільно-політичні структури;
- ставка на ЗМІ;
- деморалізація конкурентів.

Стратегія кампанії покликана дати відповідь на запитання: *«Що треба робити?»*.

Тактика кампанії – *«Як?»*, і *«Коли?»*.

Тактичні аспекти кампанії вимагають розв'язання таких проблем:

- а)** добір і організація роботи *«апаратної»* команди;
- б)** складання графіку роботи кандидата (*виступи перед виборцями, записи промов на TV, радіо, зустрічі з впливовими людьми тощо*);
- в)** стеження за діями конкурентів і протидії;
- г)** підготовка та організація виступів кандидата в ЗМІ (*тексти, форма подачі, зовнішність*);
- д)** створення рекламної друкованої та відеопродукції;
- є)** організація проблем матеріально-фінансового, транспортного забезпечення кампанії;
- ж)** налагодження контактів з громадськістю, суспільно-політичними структурами та впливовими людьми в окрузі.

Під час виборчої кампанії у розвинутих країнах використовуються найсучасніші технології політичної комунікації. До них належать: кабельне телебачення, відео технології, відеопродукція, телеконференції, *«свідчення»* відомих людей про кандидата, репортажі про його діяльність та ін.

Менеджмент правлячої команди

Поняття *«правляча команда»* охоплює апарат управлінського органу – від адміністрації президента до суб'єкта господарювання. У демократичній державі не менш важливими є спілкування уряду з громадськістю, ЗМІ (*паблік рілейшнз*).

На діяльність правлячої команди впливають організаційно-технологічні, інформаційні та соціопсихологічні чинники.

Організація роботи урядової структури передбачає формування інформаційних потоків, спрямованих до центру прийняття рішень.

Інформаційна система виконує такі функції: попереджувальну (*відстеження тривожних для суспільства подій*); освітню (*фіксація фактів разом з коментарями фахівців*); прогнозну (*передбачення можливих явищ*).

Процес ухвалення політичного, урядового, іншого рішень передбачає такі етапи:

- а) збирання, опрацювання та інтерпретацію інформації;
- б) виокремлення альтернативних проектів рішень;
- в) вибір на основі ухвалення процедур остаточного варіанту з наявних альтернатив;
- г) реалізація на практиці прийнятого рішення;
- д) коригування (*у разі потреби*) рішення.

Соціопсихологи виділяють три основні моделі прийняття рішень: формальну, змагальну та колегіальну.

- **Формальна модель** ґрунтується на чіткій ієрархії системи комунікації та процедур проходження інформації.

- **Змагальна модель** передбачає альтернативні інформаційні потоки і відповідні проекти рішень.

- **Колегіальна модель** потребує колективної праці в пошуках оптимального рішення.

Керівний колектив передбачає рольовий розподіл: голова, секретар, генератор ідей, аналітик, організатор, інформатор, психолог.

Голова – стратегія кабінету, пріоритети, розподіл обов'язків.

Секретар – практичне втілення стратегії, контроль за реалізацією рішень.

Генератор ідей – постачальник ідей (*високий рівень інтелекту, розвинуту фантазію, контакти*).

Аналітик – оцінює альтернативи, аналізує проекти рішень;

Організатор – раціоналізує виконавчий процес, доводить його до завершення.

Інформатор – постачальник нових ідей, комунікативні здібності, особисті зв'язки.

Психолог – гармонізує міжособистісні стосунки, вгамовує пристрасті, підтримує ініціативу.

Зростає роль ЗМІ у роботі, з якими влада повинна:

Орієнтуватися на громадськість та інформацію; аналізувати новини – в доступній формі, найважливіші на початку зустрічі з пресою; не сперечатися з журналістами; давати пряму відповідь на прямі запитання; казати правду; не збиратися з журналістами без інформаційного приводу; мати «домашні заготовки»; вести постійний моніторинг повідомлень ЗМІ; на завершення розмови акцентувати на ключовій проблемі.

2. Поняття і принципи виборів, їх місце та роль у демократичній державі

Виборча система – це сукупність правил і прийомів, які забезпечують участь громадян у формуванні представницьких органів влади.

Вона базується на виборчому праві – сукупності юридичних норм, які регулюють участь громадян у виборах органів влади, організацію і проведення виборів, відносини між виборцями і представницькими органами.

У більшості країн світу проводять загальнонаціональні парламентські і президентські вибори, вибори до органів місцевого самоврядування, деяких місцевих посадових осіб – суддів, присяжних, шерифів та ін.

Ідея виборності покликана забезпечити народний суверенітет і представництво всіх зацікавлених соціальних спільностей і представництво всіх груп населення в системі влади через політичні партії. Вибори є одним із провідних інститутів легітимізації наявної політичної системи й політичного режиму.

Успішне проведення виборів і визнання суспільством їх результатів є важливою ознакою здатності суспільства розв'язувати актуальні для нього проблеми мирними політичними засобами.

Становленню сучасних систем передувала тривала боротьба громадян багатьох країн світу за надання їм виборчих прав на демократичних умовах і скасування різноманітних станових, майнових, освітніх, расово-національних обмежень – цензів.

Сукупність осіб, які користуються виборчими правами в даній країні, складає її елемент (*фр. electeur - виборець*). Боротьба за підтримку електорату визначає стратегію і тактику політичних партій у виборчих кампаніях. Лише вигравши на виборах і завоювавши виборні посади, партія та її керівництво можуть використовувати владу для досягнення своїх цілей.

Результати виборів, які визначають переможців і переможених, значною мірою залежать від типу виборчої системи. Багатоманітність виборчих систем, за якими проводять вибори до представницьких органів влади, може бути зведена до трьох типів: мажоритарна, пропорційна і змішана.

Але спочатку про принципи виборів.

В основі правової регламентації виборчих кампаній лежать три найважливіші принципи:

а) забезпечення рівності можливостей для всіх кандидатів, партій, які беруть участь у виборах;

б) принцип лояльності, відповідно до якого кандидати зобов'язані лояльно поводитися стосовно своїх суперників – не вдаватися до образ, приниження гідності, фальсифікацій тощо;

в) невтручання державного апарату в хід передвиборчої боротьби.

У більшості країн світу законодавчими нормами детально регламентують процес і порядок проведення виборчих кампаній.

В Японії – забороняється робити подарунки виборцям, відвідувати їх житло з метою передвиборчої агітації, обіцяти просування по службі.

ФРН – заборонено публікувати результати опитувань громадської думки за два тижні до виборів.

Великобританії – опитування виборців у день виборів.

Докладно регламентується використання в передвиборчих цілях ЗМІ, особливо ТБ і радіомовлення. Законодавчо встановлюється загальний обсяг часу, який відводиться для проведення виборчих кампаній; усім партіям і кандидатам надається однаковий час для передвиборчої агітації.

В усіх демократичних суспільствах єдиним джерелом влади є народ, а вибори – легітимний засіб передання влади від нього до правлячої еліти. Якісний склад правлячої еліти, а отже, якість самої політики, перебуває у прямій залежності від досконалості виборів.

Це важливо і з огляду на те, що участь у виборах для абсолютної більшості громадян є не тільки основою, а й єдиною формою участі у політиці.

Тому в демократичних суспільствах виборам приділяється надзвичайно велика увага.

3. Сучасні типи виборчих систем, їх суть і практика застосування в різних країнах світу

Мажоритарна виборча система. Важливою її ознакою є те, що результати голосування тут визначаються більшістю. За цією системою обраним по виборчому округу вважається той кандидат, який здобув установлену більшість голосів. Така система діє у Великобританії, США, Канаді, Ірландії, Австралії, Індії, Франції та Японії. Розрізняють мажоритарні системи абсолютної та відносної більшості.

За мажоритарної системи абсолютної більшості обрання кандидата є можливим, якщо його підтримали щонайменше 50 відсотків виборців, які взяли участь у голосуванні, плюс іще хоча б один голос. Головна перевага такої системи полягає в тому, що вона уможливорює створення міцного, стабільного уряду, який спирається на надійну більшість у парламенті.

Проте, ця система має й вади. Голоси, віддані за кандидата, який зазнав поразки, втрачаються, і виборці, які проголосували за нього, не матимуть свого представника у виборному органі.

Інший недолік цієї системи полягає в тому, що вона вигідна переважно великим і впливовим партіям. Крім того, можливі випадки, коли жоден із кандидатів не набере належної більшості голосів, і тоді вибори вважаються таким, що не відбулися.

Якщо кандидатів на обрання було більше, ніж двоє, і ніхто з них не переміг, проводиться другий тур голосування. До бюлетеня заносять прізвища лише двох кандидатів, які набрали найбільшу кількість голосів у першому турі.

Обраним вважається той кандидат, який набрав більше голосів, ніж кожен з його суперників окремо. На думку політологів, ця система є ефективною, адже відносну більшість голосів хтось набирає завжди.

Незважаючи на те, що мажоритарна система усталилася в багатьох країнах світу, в Європі більшого поширення набули система пропорційного представництва, а також змішана виборна система.

Система пропорційного представництва

В основу її покладено ідею, що вплив партії має відповідати кількості виборців, які за неї голосують. Уперше цю систему було застосовано в Бельгії 1889 р. Вона ґрунтується на пропорційній відповідності між кількістю здобутих голосів та кількістю отриманих мандатів. Головний її принцип полягає в тому, що виборці голосують не за індивідуальних кандидатів, а за колективні партійні списки. За цієї виборчої системи утворюються великі виборчі округи, які дістали назву багатомандатних.

Переваги системи пропорційного представництва в тому, що вона дає змогу домогтися певної відповідності між кількістю отриманих нею мандатів та кількістю голосів, не втративши голосів тих виборців, які проголосували за переможну меншість,

домогтися відповідності між структурою законодавчого органу та розстановкою політичних сил у суспільстві. Проте поширений у сучасному світі абсентеїзм – ухиляння людей від участі у виборах – зводить ці переваги нанівець.

Укладання партійних угод та коаліцій дає можливість довільно перерозподіляти в представницькому органі справжню пропорцію політичних позицій на виконавчу владу (у складі коаліційного уряду). Це певним чином призводить до перекручування волевиявлення виборів.

Змішана виборча система. Передбачає, що частина мандатів, як правило половина, розподіляються за одномандатними виборчими округами, а решта – за пропорційним принципом за багатомандатними округами. За такої виборчої системи переваги мажоритарного та пропорційного способів проведення виборів поєднуються.

Однак вибори як засіб легітимізації влади і формування правлячої еліти не варто ідеалізувати. Навіть найдосконаліше виборче законодавство не забезпечує прихід до влади найпридатніших для цього осіб – людей професійно підготовлених, з високими моральними якостями. В політиці часто буває, що на виборах перемагають не найкращі, не найбільш гідні, а найбагатші і найвпливовіші – ті, хто користується підтримкою фінансових кіл, політичних партій, громадських організацій, владних структур, ЗМІ, хто використовує службове становище. Це неминучий недолік демократії, але рівноцінної заміни виборам ще немає.

Вивчення і запозичення набутого в інших країнах досвіду організації і проведення виборів, його законодавче закріплення є єдиним із актуальних завдань становлення демократії в Україні.

ЛЕКЦІЯ XVI

УКРАЇНА І СВІТОВИЙ ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС

План

1. Україна в сучасному геополітичному просторі.
2. Головні сфери зовнішньополітичної діяльності України.
3. Зростання міжнародного авторитету України.

Література [1; 12; 18; 26; 32; 40; 65; 110; 146]

1. Україна в сучасному геополітичному просторі

Геополітика – це політична доктрина, яка надає головне значення в обґрунтуванні політики зовнішнім чинникам Підґрунтям геополітики (теорії залежності зовнішньої політики держави від географічних чинників) є політична географія – наука про політичні утворення у просторі та її структуру. Геополітику називають «*географічним розумом*» держави. Вона розглядає державу не в статичній, а в динамічній як живу істоту.

Як наука геополітика виникла із поєднання трьох наукових підходів: цивілізаційного, військово-стратегічного та теорії географічного детермінізму.

Засновником цивілізаційного підходу до історичного процесу вважають російського вченого – біолога, історика, соціолога, автора відомої книги «*Росія та Європа*» (1869) М.Данилевського. Він вважав, що основним дійовим виконавцем на історичній арені є не держава, чи окрема нація, а великі культурно-релігійні спільноти, які він називав «*культурно-історичними типами*» (цивілізаціями).

Подальший розвиток ця наука дістала в роботах англійського історика А. Тойнбі (класифікація цивілізацій), професора Гарвардського університету С. Хантінгтона (в XXI ст. головним джерелом конфліктів буде не економіка та ідеологія, а цивілізаційні відмінності).

Військово-стратегічні теорії (Н.Макіавеллі, К.Клаузевіц, Х.Мольтке, А.Механ та ін). Вони внесли в методологію геополітики ідею ключових пунктів та зон, що дають змогу контролювати значні території потенційного супротивника, які в добу космічних технологій набувають особливого значення.

Концепція географічного детермінізму полягає в ідеї впливу географічних чинників (клімату, ґрунту, річок, морів та ін.) на історію та людину. Це найдавніше джерело пізнання. Ці ідеї зустрічаються ще у Поліція та Арістотеля. Новим етапом розвитку відкриттів (Ж.Боден, Ш.Монтеск'є, К.Риттер, Ф.Ратцель), які дослідили вплив географічних чинників на політику.

Сучасна геополітика аналізує розвиток подій у світі на глобальному, регіональному, субрегіональному та державному рівнях.

Процеси глобалізації сформували новий, досить суперечливий міжнародний контекст існування держав. Його суть в «розмиванні» кордонів, зміні напрямків і характеру інтенсивності товарних, фінансових, технологічних, інтелектуальних і трудових потоків.

Глобалізація («вестернізація») передбачає домінування цінностей лібералізму й універсалізму. Їх межі визначають глобальні ринки і глобальні фінансово-економічні інститути – Всесвітній банк, Міжнародний валютний фонд тощо, мета яких – міждержавні утворення.

Геополітика як політична концепція, що вбачає визначальну роль географічних змін, які постали на зламі ХХ-ХХІ ст., набуває нового значення і змісту. Розташування і розміри території України, чисельність її населення, природні ресурси в поєднанні з її потенціальними можливостями в політичній, економічній, науковій та інших сферах суспільного життя дають їй змогу і право мати статус великої європейської держави з відповідною геополітичною поведінкою та геостратегічною орієнтацією.

Україна в загальноєвропейському політичному процесі.

Як і для інших країн Європи, для України важливим геополітичним чинником є загальноєвропейський процес, входження до європейського і світового товариства на засадах цінностей західної демократії. Цьому підпорядковані зовнішньополітичні пріоритети, налагодження принципово нових дво-та багатосторонніх відносин, а також відповідна внутрішня трансформація.

Стрижнем цього процесу є положення Підсумкового акта про відсутність територіальних претензій один до одного всіх учасників Наради з безпеки і співробітництва в Європі (1995 р. ОБСЄ), про непорушення кордонів, що склалися історично, а також вимір демократичного розвитку.

Інтегруючись до загальноєвропейської спільноти, Україна розглядає поглиблення інтеграційних процесів як необхідну передумову створення системи глобальної безпеки, утвердження нового геополітичного простору, що відповідатиме вимогам ХХІ ст.

Прийняття у 1995 р. України до Ради Європи, розширення співробітництва з іншими європейськими країнами сформувало принципово нові можливості для застосування багатовікового досвіду інших країн в державному будівництві, цивілізаційному розвитку.

Україна зміцнила співробітництво з такими міжнародними інституціями, як Міжнародний валютний фонд, Всесвітній банк реконструкції і розвитку, Всесвітній банк.

Цьому прислужилося добровільно взяте Україною зобов'язання про без'ядерний статус держави.

Вивезення і знищення з 1994 р. по 1996 р. третього за розмірами ядерного арсеналу світу, успадкованого від СРСР, значно підвищило межу безпеки усіх країн континенту.

У середині 90-х рр. ХХ ст. значно підвищився рівень загальної безпеки на Європейському континенті, але певну напругу становлять локальні конфлікти. Подолання конфронтації «комунізм-капіталізм» змінилося локальним протистоянням політичних сил, міжнаціональним суперництвом і етнічною напруженістю в регіонах Європи.

Війни, що спалахнули в колишній Югославії та на теренах колишнього СРСР, були проявом антидемократичної, антизахідної ідеології, заперечення її цінностей. Прагнення української влади неухильно дотримуватися демократії є вагомим чинником підвищення міжнародної довіри.

Збільшення суб'єктів зовнішньополітичної діяльності в Центральній і Східній Європі на початковому етапі трансформації дещо ускладнювало взаємодію держав. Це разом з іншими чинниками спричинило порушення балансу сил у регіоні, зміцнило позиції провідних держав Заходу. Не дивно, що загальною спрямованістю більшості

країн, які постали на руїнах східного блоку, було і залишається прагнення до взаємодії з Європейським Союзом, намагання якомога швидше прикритися «парасолькою НАТО».

Держави Заходу схвалювали бажання східноєвропейських держав брати участь у європейських інтеграційних процесах. На початку трансформаційних процесів вони підтримали не пряму участь в інтеграції, а перехідні форми. Так, спеціальна угода про асоціацію з ЄС 1991 р. передбачала підтримку і певні преференції Польщі, Угорщині, Чехо-Словаччині в торгівлі. Згодом такий статус отримали Болгарія, Румунія та інші країни.

У 1994 р. була підписана, а в 1998 р. набула чинності Угода про партнерство і співробітництво (УПС) з Україною. Хоча угода з ЄС і не надала статус асоційованого членства, вона стала базою для сприяння розширеного обміну з обох сторін. Термін дії цієї Угоди був визначений у 10 років.

Одним з перехідних варіантів було створення спеціальних структур, наближених до західних організацій, що уможливило діалог, консультації з ними. Такою структурою стала Рада північного співробітництва, створена наприкінці 1991 р.

Практика регулярних консультацій у межах ЄС передбачала проведення зустрічей на рівні його керівництва і міністрів закордонних справ, міністрів оборони країн. Вхідження нових держав до ЄС з травня 2004 р. було результатом копійної діяльності сторін, передусім щодо дотримання критеріїв і стандартів Євросоюзу країнам – претендентам. Україні належить подолати цей нелегкий, але винятково важливий шлях.

Європейський Союз, прийнявши у 1999 р. Спільну стратегію стосовно України, вважає, що відносини мають базуватися на засадах Угоди про партнерство і співробітництво. Київ, розвиваючи співробітництво, прагне здійснити комплексні інституційні, політичні, соціально-економічні та гуманітарні реформи.

Важливим кроком на шляху інтеграції в європростір стало прийняття у 2005 р. Плану дій Україна-ЄС в рамках Європейської політики сусідства. Своєчасне і якісне виконання його положення наблизить Україну до створення передумов для вищого формату відносин – нової угоди про співпрацю на інтеграційному шляху.

Нині для України головним інструментом євроінтеграції є внутрішні перетворення. Їх зміст визначають такі складові:

- політичний розвиток (*забезпечення демократії, верховенства права, свободи ЗМІ, права людини*);
- економічні перетворення (*формування конкурентно-спроможної ринкової економіки*);
- розвиток правової системи (*адаптація вітчизняного законодавства до законодавства ЄС*).

Для сучасної Країни особливо важливим був і залишається регіон Центральної та Східної Європи, відповідні об'єднання країн цієї частини континенту. Київ докладає немало зусиль для розширення відносин у межах Центральноєвропейської ініціативи (ЦЄІ). Важливим зрушенням у цьому напрямку було набуття Україною 1996 р. статусу повноправного члена ЦЄІ, що стало одним із відчутних кроків до реалізації стратегічної мети – майбутнього вступу до ЄС, інтегрування в європейський економічний простір.

Позиція України щодо СНД. Україна заперечує надання СНД статусу суб'єкта міжнародного права. Це, як відомо, не задовольняє Москву. Однак такий підхід, власне, і вирізняє позицію офіційного Києва щодо майбутніх відносин на пострадянських теренах.

Україна виступає за ефективну регіональну політику, спрямовану на зміцнення безпеки у Чорноморському регіоні, активну участь у розв'язанні «заморожених» конфліктів, прагматизації відносин у СНД і єдиному економічному просторі.

НАТО. На думку багатьох західних політиків, прогресивною є концепція розширення Північноатлантичного альянсу на Схід, насамперед за рахунок Польщі, Угорщини, Чехії, прибалтійських країн. Але на початок 90-х рр. такі плани наштовхнулися на серйозний опір. Франція не погоджувалася, щоб «парасолька НАТО прикривала Угорщину та ігнорувала Румунію. Італія наполягала на включенні до НАТО Словенії.

Для Туреччини перспектива членства Болгарії в Північноатлантичному альянсі (*на додачу до традиційно недружньої православної Греції*) теж не була привабливою. ФРН побоювалася, що розширення НАТО може навіть зруйнувати цей союз. У наступні роки відносини країн молодого демократії з НАТО зазнали відчутної еволюції. Водночас цей союз паралельно з розширенням на Схід, зосередився на запобіганні конфліктів і врегулювання кризи.

Разом з тим, воєнні дії НАТО щодо участі у подоланні конфліктів в Іраку, Югославії, Афганістані, Косово межували з ймовірністю зруйнування досить хиткої рівноваги в системі міжнародних відносин на континенті.

Така політика з новою силою продемонструвала важливість морального виміру «впровадження демократичних засад розвитку через воєнний примус». Подальший перебіг подій у цьому регіоні ставить під сумнів засади нової його доктрини щодо «географічних меж відповідальності», які виходять за кордони країн – учасниць.

Новим викликом безпеці постали терористичні акти 11 вересня 2001 р. у США. Прагнення дати відсіч міжнародному тероризму додали згуртованості державам розвинутої та молодій демократії.

Практика співпраці України з НАТО знайшла свій вияв у спеціальній програмі «Партнерство заради миру» прийнятій НАТО у 1997 р. У руслі такого співробітництва 7 травня 1997 р. у Києві було відкрито інформаційний центр НАТО – перший такий центр у країні, що не входить до нього. Завдання центру – оперативне інформування про справи НАТО.

Набуває все конкретніших обрисів структуризація відносин по лінії Київ-Брюссель. Їх називають особливим партнерством, що визнає міжнародне значення України та її безперечний потенціал у Європейській безпеці. Показово, що НАТО обстоює принцип стабільності й недоторканості кордонів держав-учасників, гарантує їм територіальну цілісність.

Такі засади вельми значущі для нашої країни. Адже окремі політичні сили сусідніх держав неодноразово висували певні територіальні претензії до України (*щодо острова Зміїний, Кримського півострова, Севастополя, Острова Тузла, гідрографічних об'єктів Чорноморського флоту тощо*). Натомість НАТО визнає територіальну цілісність, кордони України та її демократичний вибір.

Конкретний внесок України в загальноєвропейську безпеку полягає в тому, що вона не успадкувала ядерний потенціал, відмовилася від конфронтаційних підходів, усвідомила власну відповідальність за безпеку між народами, що було засвідчено в «Декларації про державний суверенітет» (1990), «Основних напрямках зовнішньої політики» (1993), Концепції національної безпеки України (1997), а також Конституції України (1996).

Договір України з Росією. Не менш важливе значення мають угоди з сусідніми країнами. У травні 1997 р. було підписано широкомасштабний українсько-російський

договір та інші документи, ратифіковані 1998-1999 рр. Досягнуті домовленості підняли міждержавні відносини на якісно вищий рівень, стали фактором безпеки в регіоні, стабілізатором геополітичного простору. Якісній перебудові стратегії українсько-російських відносин покликані сприяти міждержавна комісія, активізація між парламентської співпраці, оптимізація умов рівноправного фінансово-економічного співробітництва.

СНД. Україна послідовно розвиває відносини з іншими пострадянськими державами. Водночас Київ виступає проти перетворення СНД на конфедерацію чи федерацію нового типу, розглядаючи її як міждержавний форум для активного двота багатостороннього співробітництва, передусім економічного. Україна виходить з історичних зв'язків, що склалися в Радянському Союзі, вважає за доцільне переводити їх на належну політико-правову основу.

ГУАМ. Новим виміром стало формування відносин чотирьох країн: Грузії, України, Азербайджану та Молдови, які утворили ГУАМ. Больовою точкою для кожної з держав були територіальні проблеми: Абхазія для Грузії, Карабах для Азербайджану, Придністров'я для Молдови, Севастополь і Крим для України. Усі вони відчували на собі тиск геополітичних амбіцій Росії. Водночас певною мірою збігалися їхні економічні інтереси. Об'єднання їх сприяло прагненню до підвищення свого статусу на пострадянському економічному та політичному просторі.

Проте ГУАМ поки що не отримало організаційного оформлення і обмежується проведенням зустрічей лідерів цих країн та міністрів. На часі завдання наповнення його діяльності реальними економічним змістом.

Польща. Історично наші відносини нерідко носили драматичний характер: ранньоновітній період Української історії, української революції (1917-1920 рр.), після Другої світової війни (*операція «Вісла»*), але з проголошенням незалежності – перегорнута нова сторінка міждержавних відносин.

Національні інтереси України. Особливості сучасного буття України виводять у ранг чільних завдань формування та усвідомлення національних інтересів як базових засад послідовної і цілеспрямованої політики. Для визначення цих інтересів потрібен науковий підхід, що враховує історичні, соціально-політичні та економіко-географічні чинники.

Вихідним є розуміння сучасної української нації як відкритої поліетнічної спільноти, що історично склалася на території України. Саме історичний контекст формування української нації дає підстави стверджувати, що найпродуктивнішим підходом у національно-державному розвитку є не етнічна, а політична модель.

У цьому переконує досвід країн Європи, серед яких незначна кількість є етнічно однорідними. У більшості з них національні меншини становлять 15-20 % населення. До таких країн належить і Україна. Тобто на європейському континенті нормою є політична нація, яка консолідує навколо етнічного ядра всіх громадян, які проживають на певній території, незалежно від масових, конфесійних та етнічних особливостей.

Українське суспільство твердо обстоює модель націотворення, усвідомлює себе українським народом, а мешканці України – громадянами України, суверенної держави. Такий підхід вбирає: вузьке розуміння української нації як етнічної спільноти людей української національності (*етнічне ядро*), що проживає в Україні, і ширше, яке охоплює й українців, розселених по всьому світу.

Перше визначення відображає переважну сферу відносин системи «*держава-громадянин*», а друге – походження, виховання, культуру. Обидва визначення слід брати до уваги для з'ясування конкретних національних інтересів, що сприятиме подоланню національної обмеженості, створенню умов для консолідації українського

суспільства навколо ідей національної держави. Це зумовлює і відповідну політику в інтересах національної безпеки.

Майбутнє української нації значною мірою залежатиме від здатності політичних сил та інтелектуальної еліти консолідувати навколо українського ядра всіх громадян України, розвинути й закріпити наявні позитивні тенденції. Ці завдання лежать у площині національних інтересів.

Національні інтереси – це інтегральний вираз інтересів усіх членів суспільства, що реалізуються через політичну систему відповідної держави як компроміс у поєднанні запитів кожної людини і суспільства.

Вони не тотожні інтересам нації: перші інтегрують інтереси всіх людей, незалежно від національної належності, другі – лише інтереси окремої нації.

В Україні проживає понад 130 націй, у кожній з яких є специфічні інтереси. Але національний інтерес для всіх – інтегруючий, єдиний чинник їх існування в державі, поліпшення умов соціального й політичного буття. Іншими словами, національний інтерес є домінантою загальносуспільних устремлінь.

Щодо цього народ України чітко визначився на основі національного загальнонародного консенсусу: незалежна, суверенна, соборна, демократична держава, характерні ознаки якої – громадянське суспільство, демократична, соціальна, правова держава, економічний і політичний плюралізм, ідеологія та мораль, що ґрунтується на національних і загальнолюдських цінностях, дотриманні прав людини.

Жодна з політичних сил України не заперечує цих ціннісних орієнтирів. Тому вони становлять національну мету, національну концепцію розвитку, платформу для національної злагоди.

У цьому руслі мають формуватися й національні інтереси України. Лише завдяки цьому можна уникнути егоїстичних підходів у відносинах з іншими державами.

Національний егоїзм може надати лише короточасні переваги, але згодом – зумовити конфлікти і створити у стратегічному вимірі неабияку загрозу власним національним інтересам.

Показовим є те, що Україна у найкритичніші моменти свого політичного розвитку (*проголошення незалежності, прийняття Конституції, президентські вибори 2004 р.*) ствердила вибір на користь незалежності і демократії. Це вигідно відрізняє її від інших пострадянських країн, які нерідко шукають шлях до внутрішньої стабільності через встановлення авторитарних режимів та обмеження демократії.

Національні інтереси є основою функціонування всіх складових політичної системи. Водночас вони формуються всіма її елементами. Формування, реалізація національних інтересів – складний процес. Інтереси держав, особливо молодих, тісно переплітаються з інтересами безпеки, загальними базовими цінностями (*територіальною цілісністю, політичним виживанням, забезпеченням прав людини*). Тому для з'ясування корінних національних інтересів слід відмежувати їх від базових цінностей суспільства.

У будь-якому суспільстві інтереси людей бувають не тільки різними, а й протилежними. Але суспільство може функціонувати лише за умов узгодження їх на основі національного компромісу і злагоди. Держава, як головний елемент політичної системи, покликана якнайточніше виражати національні інтереси, тобто інтереси всіх членів суспільства, вирішувати соціальні суперечності та забезпечувати права людини.

Але оскільки національні інтереси реалізуються державою через державні інтереси, то останні можуть функціонувати як інтереси влади, не збігаючись із національними інтересами. Інтереси уряду, відомств можуть відрізнятись, а то й суперечити національним інтересам.

Уникнути цих протиріч можна завдяки врахуванню впливових базових цінностей суспільства на формування національних інтересів, а також їх зворотному впливу. Традиційні цінності – демократія, економічний і соціальний добробут за небезпечних умов для держави поступаються місцем цінностям самозбереження, національної єдності, виживання тощо.

Для України національними інтересами є раціональне державотворення і трансформація суспільних відносин. За такої ситуації домінують державні інтереси, які не завжди тотожні інтересам загальнонаціональним та інтересам особи. Найважливіше завдання держави в системі національних інтересів – це економічне зростання, розвиток і підтримка соціально-культурного і духовного відродження як основи національної державності українського народу щодо забезпечення функціонування суспільства, внутрішньої стабільності, соціальної злагоди, міжнародних умов і колективної безпеки. Ці завдання, впливаючи з політичної та економічної доцільності, становлять і національні інтереси України.

2. Головні сфери зовнішньополітичної діяльності України

Згідно з Концепцією зовнішньої політики України головними сферами зовнішньополітичної діяльності України є розвиток двосторонніх міждержавних відносин, розширення участі в європейському регіональному співробітництві, співробітництво в рамках співдружності незалежних держав, членство в ООН та інших універсальних міжнародних організаціях.

Двосторонні міждержавні відносини. Основною умовою реалізації Україною своїх суверенних прав як самостійного суб'єкта міжнародних відносин є розвиток безпосередніх стосунків з окремими державними, тобто двосторонні міждержавні відносини. Через них найбільш повно і конкретно реалізуються принципи і функції зовнішньої політики, забезпечується баланс національних інтересів. Двосторонні міждержавні відносини є основою і першою ланкою у подоланні суперечностей, конфліктних ситуацій між країнами як суб'єктами міжнародного права.

Рівноправні і взаємовигідні двосторонні відносини між державами істотно впливають на регіональну і міжнародну політичну стабільність і безпеку. Залежно від своїх цілей кожна держава визнає певні пріоритети у розвитку цих відносин.

Для України пріоритетними напрямками двосторонніх відносин є активний розвиток стосунків з такими державами:

- прикордонні держави;
- західні держави – члени Європейського Союзу та НАТО;
- географічно близькі держави;
- країни Азії, Азіатсько-Тихоокеанського регіону, Африки та Латинської Америки.

Зовнішня політика України стосовно кожної з названих груп держав має свою специфіку, прагнучи до однієї мети – забезпечити національні інтереси та безпеку України, зберегти мир та стабільність в регіонах і в усьому світі.

З усіма прикордонними державами Україна розвиває добросусідські відносини рівноправного партнерства, взаємовигідного співробітництва, що відповідає національним інтересам, утвердженню у взаємовідносинах загальнолюдських цінностей, принципів демократичного розвитку, непорушності кордонів і територіальної цілісності, невторчання у внутрішні справи одна одної, взаємної довіри.

Розвиток саме таких стосунків допоможе створити смугу стабільності навколо України і зміцнити загальну безпеку в Європі. Україна прагне поступово укласти з усіма прикордонними державами повномасштабні договори про дружні партнерські відносини і співробітництво, в яких остаточно підтверджувалися існуючі державні кордони, визначалися напрямки співпраці усіх сфер життя.

З погляду основних національних інтересів кожна прикордонна держава є стратегічним партнером України, стосунки з яким будуються на довготривалій основі і не залежать від тимчасової кон'юктури – зміна урядів, економічного становища, особливостей розвитку політичних сил у державі.

Україна та її прикордонні сусіди мають багато спільного в історичному досвіді. Вона неодноразово була територією експансії Росії, Польщі і водночас спільно з ними вела боротьбу проти іноземних поневолювачів (*Туреччини, Німеччини та ін.*). Політика стратегічного рівноправного партнерства на те, щоб держави підтримували і розвивали все, що їх об'єднує, і відкидали все, що їх розділяло в минулому.

Сучасний правовий, а не історичний підхід є визначальним у стосунках України з прикордонними державами.

Українсько-російські відносини. Українсько-російські відносини є домінантою двосторонніх відносин з прикордонними державами.

В *«Основних напрямках зовнішньої політики»* України їх названо стосунками *«особливого партнерства»*, оскільки від їхнього характеру як України, так і Російської Федерації, стабільність в Європі і в усьому світі.

Взаємозалежність обох країн у світовій політиці та у внутрішньому розвитку не раз відзначалися політологами як минулих часів, так і сучасності.

Одним із дослідників україно-російських відносин М.Демкович-Добрянський підкреслював, що *«майбутні доля України як окремої самостійної нації залежить від того, чи українська політика зуміє розв'язати проблему «Росія - Україна».*

З.Бжезінський у лютому 1994 р. вказував на антиімперський аспект російсько-українських відносин. *«Не можливо обійти увагою факт, що без України Росія позбувається імперського характеру, а з пограбуванням і підкоренням України автоматично набуває його».*

Україна завжди була у сфері особливих геополітичних інтересів Росії. Внаслідок домінування в Україні або союзу з нею Росія одержує найкращі природні кордони на півдні Східної Європи, а також безпосереднє сусідство із Середньою Європою, можливість впливу на політику Польщі, Угорщини, Чехії, Словаччини, Румунії, Болгарії.

Разом з Україною Росія одержує єдиний євразійський геополітичний стратегічний простір для розгортання своїх впливів як на Захід, так і на Південь і Північ.

Окрім того, сучасна Україна є спадкоємницею поступового військово-промислового комплексу (*«Південмаш»*), який продовжує постачати Росії важливі компоненти її озброєнь. Російське суспільство протягом століть перебування України в складі Російської імперії, а з ХХ ст. – в СРСР психологічно звикло розглядати Україну як частину Росії.

Для України Росія є природним сусідом, який існував, існує, і завжди існуватиме, а тому розвиток добросусідських відносин з нею є об'єктивною необхідністю.

Росія донині багата різними видами сировини, на яку орієнтована за часів СРСР економіка України. Вона також є одним з найбільших великих ринків для українських товарів. Об'єктивне становище українсько-російських відносин диктує принципи рівноправності і взаємовигоди.

Проте стабільність таких відносин порушується факторами упередженості і зверхності, що проявляються серед певних політичних сил Росії і значної частини її суспільства. Нав'язується стереотип, що українська державність - це штучна і тимчасова річ. Поширюються неправдиві чутки, ніби в Україні відносно росіян, а точніше «російськомовного населення проводиться політика насильницької «українізації». Зазначені фактори особливо посилилися після окупації Криму і підтримці сепаратистських сил та бандформувань у південно-східному регіоні України.

Особливу небезпеку викликають територіальні претензії до України, які висловлюються не тільки керівниками певних політичних сил, але й парламентом Росії (*постанова Державної думи Російської федерації «Про статус м. Севастополя»*). Дестабілізуючим фактором є проблема базування російського Чорноморського флоту в Криму. Викликають тривогу і деякі положення військової доктрини Росії, зокрема, ті, де йдеться про «неформальність у договірному відношенні ряду ділянок державного кордону» Російської Федерації.

Значним дестабілізуючим фактором виступає антиукраїнська пропаганда в російських ЗМІ, спрямована на Україну та інші держави. Широко використовуються методи дезінформації, фальсифікації реального стану справ в Україні. Окремі російські кола відкрито підтримують сепаратистські сили Криму, Донбасу, інших регіонах.

І все-таки керівництво країни виходить з того, що в Росії є демократичні сили, які розуміють, що українське питання є пробним каменем російської демократії. Незалежність України визнана світом і будь-які спроби порушити її суверенітет і територіальну цілісність викличуть захисну реакцію не лише України, але і всього світового співтовариства.

Основним засобом українсько-російських стосунків повинен стати постійний політичний діалог двох держав, здатність до політики компромісів, взаєморозуміння.

Україна і Західна Європа. Розбудова стосунків із Заходом, США і Канадою є необхідною умовою реалізації міжнародної правосуб'єктності України, природним напрямком її зовнішньої політики.

Від початків державності на території України-Руси вона була включена в систему європейської політики, відігравала в ній часами значну роль. Навіть за відсутності самостійності Української держави в пізні часи українське питання постійно виникало під час розв'язання європейських проблем. Так було в XVIII, XIX і особливо XX ст.

На сучасному етапі зовнішня політика України спрямована на відновлення її давніх політичних, економічних, духовних зв'язків з європейською цивілізацією.

Будучи європейською державою географічно, Україна після проголошення незалежності в 1991 р. повертається в Європу політично. Тісна співпраця України з західноєвропейськими державами є умовою прискорення процесів демократизації, проведення ринкових реформ, оздоровлення економіки, поступового просування до постіндустріального, інформаційного суспільства.

Така орієнтація, однак, не означає абсолютизацію Україною європоцентризму. І державні інтереси України, і неподільність сучасного світу диктують необхідність розвитку співробітництва з країнами усіх континентів, врахування усіх центрів політичних сил.

Разом з тим Західна Європа є природно-історичним районом, через який можлива політична та економічна інтеграція України в межах загальноєвропейського та світового політичного та економічного простору.

Основним шляхом такої інтеграції є інтенсивний розвиток двосторонніх зв'язків із західноєвропейськими державами, включення та інтенсивна діяльність України в усіх європейських структурах (*ОБСЄ, Раді Північноатлантичного співробітництва, Північноатлантичній асамблеї, Раді Європи та ін.*), здобуття членства в європейських співтовариствах.

Інтеграція України в західноєвропейській структури (враховуючи її минуле) проходить суперечливо, сторони не завжди досягають взаєморозуміння так скоро, як того б хотілося. Ставши членом тих чи інших інституцій, Україна часто з об'єктивних причин не може виконувати усі вимоги, які ставляться.

Труднощі і суперечності інтеграції України в Європу викликані національними особливостями політичної модернізації, а також відставанням реальних процесів демократизації від їх правової бази, повільними темпами реформ в Україні.

Україна і США. Ставши незалежною, Україна розглядала США як свого визначального стратегічного партнера. Однак США до певного часу недооцінювали роль України як важливого гаранта стабільності в Європі і світі, орієнтуючись на Росію. Поступово США почали переходити до стратегії геополітичного плюралізму стосовно держав, що виникли на території СРСР.

На третьому році незалежності України в українсько-американських відносинах утвердилася концепція стратегічного партнерства та усестороннього співробітництва. Новий етап відносин розпочався в результаті переговорів у Вашингтоні у березні 1994 р.

Україна і США погодилися докладати зусиль для розширення змісту двосторонніх відносин на основі партнерства, взаємної довіри і поваги, спільної відданості демократії, правам людини та верховенству закону.

Спільними зусиллями сприяти запобіганню розповсюдження зброї масового знищення, вільній торгівлі, економічному співробітництву. Вони прийняли всеохоплюючу програму співробітництва, яка включає в себе гарантії безпеки України, та розвитку в галузі економіки і торгівлі.

Субрегіональне співробітництво. Україна активно співпрацює з державами в Чорноморському економічному співпросторі та Дунайській комісії, на Середземноморському напрямку, в рамках Центральноєвропейської ініціативи, Вишеградської групи, Північної групи, Північної Ради та Ради держав Балтійського моря, а також в межах Карпатського регіону.

Розвиток двосторонніх відносин з азіатськими, африканськими, латиноамериканськими державами, а також країнами Азіатсько-Тихоокеанського регіону сприяє використанню досвіду економічних реформ окремих держав, налагодженню взаємовигідної торгівлі. Україна продовжує традиції економічного співробітництва з країнами, що розвиваються, започаткованого ще за часів СРСР, але виступає тепер у цих стосунках у новій якості – як незалежна держава.

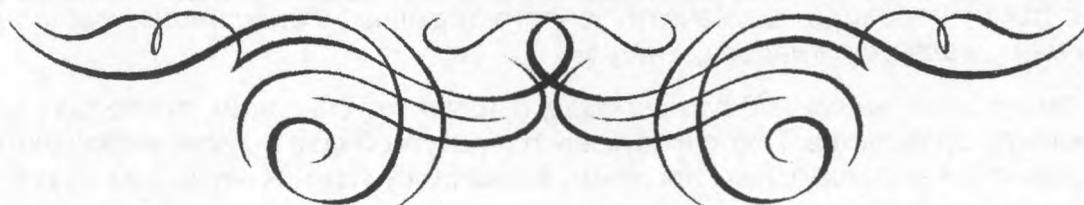
3. Зростання міжнародного авторитету України

Прийнята Верховною Радою концепція «*Основні напрямки зовнішньої політики України*» (02.07.1993) та Декларація про державний суверенітет (16.07.1990) визначили програму діяльності держави на міжнародній арені. З моменту схвалення Верховною Радою Акта проголошення незалежності України (24.08.1991) вона визнана країнами-учасниками ООН, які підтримують з нею дипломатичні відносини.

Як член ООН Україна бере активну участь в роботі її спеціалізованих установ, миротворчих заходах. Вона активно співпрацює з такими спеціалізованими валютно-фінансовими установами ООН, як Міжнародний валютний фонд, Міжнародний банк реконструкції і розвитку.

За роки незалежності Україна стала повноправним членом низки впливових європейських міжнародних організацій – Ради Європи, Організації з безпеки і співробітництва в Європі, Центральноєвропейської ініціативи – регіонального об'єднання країн Центральної і Східної Європи. Стратегічною метою України є вступ до Європейського Союзу.

У контексті зазначеного для зростання міжнародного авторитету України необхідне створення правової демократичної держави, яка б інтегрувалася у європейську і світову спільноту, забезпечувала політичну і соціальну стабільність, гарантії прав людини, національних меншин і націй, налагоджувала нормальні добросусідські відносини з країнами близького й далекого зарубіжжя, дотримувалася правил міжнародного співіснування, проводила політику миру і співробітництва в усьому світі.

ЛЕКЦІЯ XVII

СОЦІАЛЬНО-ЕТНІЧНІ СПІЛЬНОСТІ ТА ЕТНОПОЛІТИКА

План

1. Сутність і особливості соціально-етнічних відносин.
2. Нація та держава.
3. Етнополітична реальність сучасної України.

Література [2; 6; 14; 16; 21; 43; 52; 62; 69; 76]

1. Сутність і особливості соціально-етнічних відносин

Суспільство, як будь-яка складна й багатопланова система – це сукупність зв'язків між певними елементами. Для того, щоб з'ясувати, хто виступає соціальними елементами, необхідно визначити поняття термінів «соціальний», «соціальні відносини», «етнос», «народ», «нація».

Термін «соціальний» (від лат. *socialis*) означає «суспільний», тобто такий, що належить до суспільства. Проте в науковій літературі обидва ці терміни вживаються для позначення не лише одних і тих самих, а й різних суспільних явищ і процесів. Коли характеризуються явища і процеси, які наявні в суспільстві, соціальне ототожнюється з суспільним. За широкого підходу (коли наголошується на відмінності суспільних явищ і процесів від природних і техніко-економічних) соціальними називаються і економічні, політичні, і ідеологічні явища й процеси, а соціальними відносинами вважаються всі суспільні відносини.

В іншому разі поняття «соціальне» тлумачиться вужче – соціальне вважається лише частиною суспільного, а соціальні відносини виокремлюються як особливі в системі суспільних відносин, що існують поряд з економічними, політичними, ідеологічними й іншими видами. Суспільні відносини багатоманітні і можуть класифікуватися за їх об'єктами, суб'єктами та характером відносин між ними.

Першою особливістю соціальних відносин як виду суспільних відносин є те, що вони виокремлюються на основі їх суб'єктів. Якщо основою виокремлення політичних чи економічних відносин є їх об'єкти (відповідно – *політична влада і власність на засоби виробництва*), то основою виокремлення соціальних відносин є їх суб'єкти – соціальні спільності людей. Причому не всі соціальні спільності людей (як ті, що виникли об'єктивно в процесі історичного розвитку – *суспільні класи, соціальні верстви і групи, нації, народності*, так і ті, що є результатом цілеспрямованої діяльності людей – *політичні партії, громадські організації*), а саме перші з них.

Другою особливістю соціальних відносин є те, що їх суб'єктами виступають не всі спільності людей, а лише ті, які виникли об'єктивно в процесі історичного розвитку.

Є п'ять основних груп соціальних спільностей:

- соціально-класові (*суспільні класи, внутрікласові та міжкласові соціальні верстви і групи*);
- соціально-етнічні (*племена, народності, нації*);
- соціально-демографічні (*сім'я, чоловіки, жінки, молодь, особи пенсійного віку та ін*);

- соціально-професійні (*робітники, селяни, підприємці, спеціалісти, службовці та ін.*);
- соціально-територіальні (*населення окремих адміністративних одиниць, регіонів, жителі окремих міст і сіл, міське й сільське населення*).

Третя особливість соціальних відносин полягає в тому, що мають двоїстий характер і вони можуть проявлятися як політичні, економічні, культурні відносини, і їх називають: соціально-політичні, соціально-економічні, соціокультурні відносини.

Таким чином, **соціальні відносини** – це відносини між історично і об'єктивно сформованими спільностями людей.

Суб'єктами соціальних відносин є класи, етнічні, демографічні, професійні, територіальні спільності людей. Відносини між ними визначають сутність політики і складають її основний зміст.

Соціально-етнічні спільності – це група соціальних суб'єктів політики. До неї належать племена, народності нації.

Плем'я – це тип етнічної спільності й соціальної організації докласового суспільства. Відмінна риса племені полягає в існуванні кровно народних зв'язків між його членами, поділі на роди. Для племені характерна також наявність племінної території, певна економічна спільність, єдина племінна мова чи діалект, племінна самосвідомість і самоназва.

Племінні спільності характерні головним чином для докласового суспільства. В результаті майнового розшарування племені, появи племінної знаті відбувається перехід до класового суспільства.

У пережиткових формах племена можуть зберігатися на периферії рабовласницького, феодального і навіть капіталістичного суспільства. У наш час родоплемінні відносини збереглися в багатьох країнах Африки, де вони справляють відчутний вплив на політику.

Нація – (лат. *natio*) – рід, плем'я, народ. Етнічне розуміння цих спільностей ґрунтувалося на таких об'єднуючих людей ознаках, як мова, культура, традиції, побут, звичаї, особливості свідомості.

Поступово слово «нація» почало набувати іншого – державно-політичного сенсу. Ним стали позначати сукупність громадян тієї чи іншої держави.

Особливо це проявилось під час Великої французької революції XVIII ст., коли терміном «нація» позначали все населення Франції. З того часу слово «нація» набуло державно-політичного значення в англійській та французькій мовах. У більшості інших східноєвропейських мов переважним залишилося етнічне значення цього слова.

У радянській історіографії: нація – це історично сформована стійка спільність людей, яка виникла на основі спільності мови, території, економічного життя та психологічного складу, що виявляється в спільності культури.

Сучасні дослідники доповнюють його ще такими ознаками: соціальна культура, самосвідомість та самоназва. Нація сформувалася в період виникнення капіталізму на базі народностей.

Народність – це історично сформована мовна, територіальна, економічна і культурна спільність людей, яка передує нації.

Вона характеризується такими ознаками, що й нація, але відрізняється рівнем економічного й соціального розвитку. Соціальні структури нації і народності

істотно відрізняються. На відміну від нації у народності немає промисловості і відповідно – робітничого класу.

Для перетворення народності в націю важливо, щоб вона з традиційно-аграрної стала аграрно-промисловою, урбанізованою. Крім того, народність, як правило менш численна за націю. Нації формуються на базі як однієї, так і декількох народностей.

Поряд з компактно розселеною в межах певного територіально-політичного утворення основною масою однієї національності існують національні групи (росіяни, євреї, німці, греки та ін.). Їх називають національними меншинами.

Нація є головним національним суб'єктом державотворення. Кожна нація прагне до самовизначення та утворення власної державності. Держави можуть бути моно- і полінаціональними. Можливі варіанти, коли спочатку виникає держава, а потім на базі різних національних груп виникає нація (США).

Нація, від назви якої виникає держава, називають титульною. До представництва на державному рівні прагнуть і народності. Це представництво здійснюється по-різному: у формі певної кількості місць (*квоти*), або створення їх власної державності у формі автономних областей, районів тощо.

2. Нація та держава

Нині існує близько ста наукових визначень нації. Найпопулярніші з них два – етнічне і політичне. Деякі нації, зокрема й українці, у своєму розвитку проходять шлях від етнічності до політичності, інші навпаки, від політичності до етнічності.

Українські політологи виокремлюють такі основні теорії нації: політичну, психологічну, культурологічну, історико-економічну та етнічну.

Політична теорія нації склалася на поч. XVII ст. З того часу більшість вчених стверджували, що нація – це народ, який володіє державою. М.Вебер, узагальнивши всі попередні концепції, стверджував, що нація – це громадська спільнота людей, об'єднаних спільністю мови, звичаїв, релігії, історичної долі, закріплених у національно-історичній пам'яті народу, що прагне створити суверенну державність. Вчений розглядав націю як категорію політичну.

Психологічна теорія нації – найпоширеніша. В основі об'єднуюча ідея про народ, як «історичний індивідуум», що є носієм особливої форми людського духу. Учені вважали, що будь-яка національна спільнота – це проекція в часі і просторі встановленої сутності «духу народу», «національної душі».

Культурологічна теорія нації – в основі нація як «культурне співтовариство», для нації необхідні національно-духовна культура та спільна літературна мова.

Історико-економічна теорія нації – основні положення:

- а) нація – продукт соціального розвитку;
- б) єдина мова;
- в) повсякденні економічні відносини.

Етнічна теорія нації – вчені-етнологи розглядають націю як велику політизовану етнічну групу, яка має спільні культуру та уявне походження.

За даними ЮНЕСКО, у другій половині XX ст. у світі налічувалося 4 тис. етносів, з них досягли стадії нації лише 800.

Держава. Форма держави визначається характером устрою, державного правління і політичного режиму. Державний устрій – це державна організація нації. За цією ознакою виокремлюють такі форми держави: унітарну (єдину), федеративну, конфедеративну.

Унітарна держава – ґрунтується на зверхності суверенітету (верховної влади) єдиної держави над адміністративно-територіальними або національно-територіальними одиницями, на які вона поділена.

Головні її ознаки: єдина конституція, єдиний керівний центр, вертикально-ієрархічна піраміда влади, єдина система права, єдине громадянство і єдина державна мова. Унітарні держави бувають централізованими і децентралізованими. Якщо регіональні органи влади підпорядковані центру за допомогою призначених ним посадових осіб, то така держава є централізованою (*Норвегія, Швеція, Фінляндія*). Якщо регіональна влада формується незалежно від центру і мають більшу самостійність, держава вважається децентралізованою (*Велика Британія, Нова Зеландія, Японія*).

Федеративна держава – це форма державного устрою, за якої кілька держав чи державних утворень, не втрачаючи власного суверенітету, об'єднані в одній державі на засадах спільно виробленої конституції та низки домовленостей.

Головними ознаками держави цього типу є: конституція, що чітко встановлює розподіл влади і гарантує центральному і регіональним урядам, що надані їм повноваження не будуть відібрані; двопалатний законодавчий орган, в якому одна палата представляє весь народ, а інша – суб'єкти федерації; «децентралізоване управління» – розподілена влада; функціонування в багатонаціональних та поліетнічних державах двох (*Бельгія, Канада*), трьох (*Швейцарія*) і більше (*Індія, Росія*) державних мов.

Федеративні держави можуть бути національно-територіальними та адміністративно-територіальними.

Національно-територіальна форма більш придатна для багатонаціональних країн та країн із компактним проживанням етнічних груп. Адміністративно-територіальний устрій – найкраща форма для моноетнічних (*Австрія*) або поліетнічних країн, в яких етнічні групи проживають розсіяно по всій країні.

Конфедерація – це державно-правове об'єднання, союз кількох суверенних держав, створений з метою координації дій для досягнення певних цілей. Типи конфедерації можна поділити на співтовариства (співдружності), асоціації та ліги.

Співтовариство – це добровільне об'єднання самостійних суверенних держав, що проводять власну політику й відповідають за неї, але водночас співпрацюють заради захисту інтересів своїх народів (*Європейський Союз*).

Асоціації – вільне об'єднання дрібних держав з великою. Три варіанти асоціації: асоційована державність (коли в односторонньому порядку можуть розірвати союзні відносини – *Маршалові острови - США*); федераті – будь-які зміни у відносинах за згодою обох сторін – *Гренландія – Данія*); кондомініум – управління певною територією здійснюється кількома державами – *Долиною Андори водночас управляють Іспанія і Франція*.

Ліги – об'єднання політично незалежних країн, що утворюються для специфічних цілей (*НАТО, Ліга арабських держав*).

За характером державного правління склалася дві основні форми держави: монархія та республіка.

Монархія – форма держави, за якої вища влада зосереджена в руках одноосібного глави держави (*короля, монарха, шейха*) і є, як правило, спадковою. Монархії бувають абсолютні (*необмежені*), станові та обмежені, дуалістичні та парламентські. Дуалістична монархія – монарх особисто формує склад уряду, яким

керує сам або через прем'єр-міністра (*Кувейт, Бахрейн*). У парламентській монархії уряд формується парламентом (*Велика Британія, Швеція, Японія*).

Республіка – президентська, парламентська, президентсько-парламентська, парламентсько-президентська.

3. Етнонаціональна політика сучасної України

Етнонаціональна політика України означає відродження і збереження духовної та культурної спадщини не тільки українців, а й кожного етносу, що населяють її територію. Україна майже не має власного досвіду розв'язання проблем відносин держави і нації. Тому її етнонаціональний розвиток в умовах перехідного періоду, по суті, не вийшов за межі конституювання атрибуту держави.

Не відбулося самоідентифікації українського суспільства, самоусвідомлення його сутності, відсутній цілісний план його розвитку.

Залишається і надалі відчутною незбалансованість інтересів, цінностей і традицій населення різних регіонів України. Не вдається подолати відцентрових тенденцій (*особливо в східних і південних*) регіонах. За відсутності загальнонаціональної доктрини, етнонаціональної політики в Україні енергія національної самосвідомості недостатньо задіяна у процесі державного будівництва.

Цим спричинені накопичення в суспільстві соціального та національного незадоволення, духовно-морального пригнічення, соціально-політичного розчарування.

Сучасна концепція національної політики зведена до етнополітики в західному розумінні, стрижень якої – ставлення «*держави-нації*» до національних (*етнічних*) меншин.

Це серйозна вада, яка може завдати великої шкоди духовно-культурному, соціальному, політичному, економічному розвитку української нації.

Таке розуміння сутності етнонаціональної політики означає не гармонізацію, а відчуження держави від нації, протиставлення державних інтересів національним, державної ідеї – національній. Культурницька спрямованість державної етнополітики межує з уникненням власне політичних проблем, висунутих етнічним відродженням, політизацію етносів та етнізацію особи, що може призвести до етнічних ускладнень, відчутно загальмувати процес розбудови української держави.

У зв'язку з цим існує необхідність створити науково-прогностичну теорію, що відображала б реальні міжетнічні проблеми, передбачала б забезпечення справжньої рівноправності, об'єктивного права народу на національне самоствердження.

Завданням сучасної етнонаціональної політики має стати вироблення позиції з усіх принципових аспектів розвитку етнонаціональних процесів – законодавчих, правових, політичних, економічних та ідеологічних.

Її мета – формування суспільства, в якому гармонійно розвиватимуться всі етноси, етнічні групи, а етнонаціональна політика буде засобом духовного розвитку української нації.

Це передбачає:

- сприяння ефективному місцевому етнолідерству й ініціативі, розширення управлінських знань представників нової адміністрації, політичних та громадських діячів, доступ до прийняття рішень та контроль над ними;
- забезпечення етнічної злагоди, багатоманітності культур, подолання етнічної недовіри;
- підхід до етнонаціональних проблем, який сприятиме виробленню нових законопроектів у сфері національно-державного будівництва;

• зміцнення державності, територіальної цілісності, демократії, недопущення етнічних протистоянь.

Гасла на зразок «*держава над усе*» суперечить і українській ідеї, і специфічній ролі України в європейській та світовій історії. Ця роль має духовний, культурно-мистецький характер і не пов'язана із зовнішньою державною могутністю. Новий підхід до етнонаціональної проблеми полягає у сприянні незалеженню особи, життєдіяльності української нації; утвердженню рівноправності та задоволення специфічних інтересів і проблем усіх етнічних груп в Україні, подоланню будь-яких привілеїв чи зверхності на національному ґрунті.

Зміст, принципи і суб'єкти етнонаціонального розвитку

Етнонаціональна політика вимагає переосмислення ситуації в контексті становлення української держави, усвідомлення того, що демократичні перетворення залежать не лише від стану економіки, але й від розстановки політичних сил та соціально-культурних чинників.

Важливе місце в цьому контексті належить етнонаціональному чиннику, який суттєво впливає на досягнення загального добробуту, злагоди та партнерства, утвердження в Україні плюралістичного суспільства, якому притаманні підвищення значення прав особи та етносів, людини і територій, природної соціальності, духовності індивідів і форм їх відтворення.

Пріоритети – вирішальна умова формування нової загальнонаціональної ідеї в Україні на поч. ХХІ ст. Змістом етнонаціонального розвитку передбачено:

• у духовно-культурній сфері: всебічно підтримати відродження культурно-етнічної самобутності українського народу й етноменшин України, його морально-етичних норм, сприяння ціннісно-культурологічному осмисленню всього духовно-історичного надбання етносу;

• в економічній сфері: забезпечити зростання виробничих сил суспільства, розвиток творчої праці людей, піднесення потягу до праці як джерела всіх багатств;

• у політичній сфері: підтримувати політико-демократичну творчість та суспільно-громадську активність етносу; сприяти оновленню критеріїв та рівня реалізації політико-державного незалеження етносу як історичного суб'єкта;

• у соціально-побутовій сфері: сприяти коригуванню усталених комунікативних зв'язків, відновленню забутих народних звичаїв, традицій та норм побутового спілкування людей; забезпечити вироблення нових ціннісних орієнтацій способу життя, справедливості, добра і доброчесності.

Принципи національної політики. До них належать:

• повага прав людини та основних свобод: національних, віри, соціального становища та регіону проживання;

• рівні права етносів за різних форм їхнього самовизначення з обов'язковою умовою збереження соборності, державності;

• рівні права і відповідальність районів та областей;

• багатонаціональна єдність держави, її етносів та громадян;

• розвиток українського суспільства шляхом діалогу, відмови від застосування сили;

• державна підтримка українського та інших народів, збереження їх культури, мови, традицій, середовища проживання;

• створення міжнародних гарантій захисту прав та свобод українців в іноземних державах.

Ці принципи взаємопов'язані та створюють органічну єдність, в організації кожного з них закладена умова для реалізації інших.

Етнаціональна політика є галузю внутрішньої політики, що здійснює національну безпеку в сфері міжетнічних відносин та внутрішньої стабільності країни. Вона охоплює **проблеми міжетнічних та міжнародних відносин**. У перехідному суспільстві ними є:

- ефективність системи державного управління;
- конституційний лад і конституційні проекти його реформування (*моделі державного ладу – федерація, унітаризм*);
- федералістські та регіонально-автономні політичні рухи;
- етнонаціоналістичні політичні рухи та етнічне голосування;
- сепаратистські рухи;
- зовнішні чинники.

Належить з'ясувати, який суверенітет потрібно реалізувати в Україні – народний, державний чи національний. Вони не тотожні, бо кожен має власний суб'єкт: народ, держава, нація.

Завданням є домогтися їх органічного взаємозв'язку, усвідомлюючи, що державний та національний суверенітет є різними формами народного суверенітету. А це потребує забезпечення:

- суверенітету української нації (*повновладдя у вирішенні всіх питань національного життя, гармонізації відносин з іншими етносами*).
- суверенітету української держави (*державного суверенітету як верховенства, повноти державної влади України в межах її території*).

Досвід сучасних країн переконує, що принцип самовизначення етносів, нації реалізується в найрізноманітніших формах – регіональної автономії, культурно-національної автономії, наданні всім етнічним групам (*меншинам*) реальних можливостей для вільного розвитку.

Етнодержавознавчий підхід має поставити в центр етнонаціональної та державно-правової діяльності етнічну людину, її життя, честь і гідність, матеріальні й духовні блага, особисту недоторканність та інші права і свободи, закріпленні у загальній декларації прав людини, міжнародних пактах з прав людини та в інших документах НБСЄ. Виходячи з цього, особистість і нація є рівними суб'єктами етнонаціональної політики, а національні права – невідомною складовою загальноновизнаних прав людини.

Етнонаціональна політика одночасно із забезпеченням прав національних меншин має забезпечити життєдіяльність титульної нації. Тому важливо дбати про самозбереження і відтворення українського етносу як цілісного організму, структуроутворюючої складової українського соціуму.

Державна етнонаціональна політика має стати важливим чинником реалізації одного з головних завдань держави; сприяти кожному з неукраїнських народів зайняти в процесі етнонаціонального пробудження те місце, яке б найбільше відповідало його об'єктивним потребам і одночасно зміцнювало українську державність.

Втілення такої політики має відбутися через забезпечення національних прав, до яких належить:

1. **Право на вільну національну самоідентифікацію.** Згідно з ним кожна людина має право вільно обирати національну належність або ж визнавати себе особою, яка у державних документах не фіксується.

2. **Право народу (нації) на самовизначення.** Усі народи користуються ним відповідно до міжнародних пактів про права людини. Це значить, що кожна людина має право вільно забезпечувати свій статус, економічний, соціальний та культурний розвиток.

3. Право на національно-територіальну автономію. Ним користуються етноси, які з певних причин не можуть створити свою державність, а також народи, що компактно мешкають за межами своєї держави.

4. Право на культурно-національну автономію. Це коли національність, що компактно мешкає, не становить більшості населення регіону. У таких випадках свої національно-культурні потреби субетноси забезпечують через діяльність національних громад.

5. Право на захист від дискримінації за національною ознакою. Жодна людина не може бути обмежена в правах у зв'язку з її національною належністю.

Отже, в єдності зусиль щодо подальшого розвитку всіх етносів, які населяють Україну, кожної особистості – суть етнонаціональної політики держави.

Етнонаціональні виміри і механізм вдосконалення українського суспільства.

Сучасний розвиток українського суспільства потребує нових підходів до організації суспільного життя, осмислення нової суті суспільства і національної політики з урахуванням регіонально-територіального виміру. Основні принципи етнонаціональної політики слід застосовувати з урахуванням суспільно-політичного, економічного й духовного розвитку суспільства.

А будь-яким діям має передувати аналіз соціально-економічної та етнопрофесійної структури конкретного регіону.

Головна мета етнорегіональної політики – забезпечення реалізації національних потреб, конфесійних особливостей різних спільнот, не ігноруючи загально-національних стратегічних інтересів держави. Йдеться про створення необхідних умов та механізмів регенерації національного життя народів, збереження та розвиток національних культур, мов, традицій, про їх духовну співтворчість.

Регіони, будучи етнічно неоднорідними за складом населення, територіально відтворюють культуру різних національностей. Тому кожен з них повинен мати власну програму оптимізації міжетнічних відносин. У зв'язку з цим децентралізація має поєднуватися з сильним місцевим самоврядуванням.

Гармонійна етнорегіональна політика дає змогу інститутам влади, державним службам наблизитися до потреб, запитів та інтересів різних за культурою груп, що мешкають в одній державі.

Управління міжетнічними відносинами в політичній сфері – головна ланка в системі етнонаціональної політики. Політичними регуляторами міжетнічних відносин є державний лад, принципи державної діяльності, політична система, система демократії загалом, конституційні та правові норми, політичні відносини.

Ефективна етнонаціональна політика потребує і відповідного інформаційно-аналітичного забезпечення розроблення соціального паспорта регіону; вивчення соціальної, професійної, національної структури, демографічної ситуації та динаміки розвитку регіону.

Національне відродження передбачає: відновлення споконвічно притаманних українству духовно-моральних і культурно-мистецьких цінностей; гуманізацію і демократизацію міжетнічних відносин, запобігання етнонаціональним конфліктам, збереження територіальної цілісності, консолідацію кожного етносу на ґрунті спільності культурно-історичного минулого, національних цінностей та інтересів.

Шлях, який обрала Україна, – це побудова такої держави, яка дотримується принципу національних інтересів і національних пріоритетів у державному, а не в етнічному аспекті. Об'єднуючим чинником у процесі державотворення стала ідея України, як вітчизни всіх громадян, що пов'язали свою долю з українською землею.

У сфері міжетнічних відносин Україна дотримується принципу множинності – підтримки й розвитку етнічної та культурної самобутності всіх національностей країни. Водночас одним із пріоритетів є зміцнення єдності та солідарності українського суспільства, формування самосвідомості та патріотизму всіх громадян.

Від національного самопочуття українців залежить духовний розвиток усіх інших етнічних груп України, міжнаціональна злагода в суспільстві. Тому важливим є створення умов для їх етнокультурного розвитку. Це питання регламентують Конституція України, законодавчі акти, відповідні державні програми.

Забезпечуючи життєдіяльність українців, держава покликана гарантувати рівні права усім громадянам, незалежно від їх національного походження, сприяти вільному розвитку їхніх культур і мов.

Українська держава виходить із того, що в політичному суспільстві соціально-економічні та духовно-політичні перетворення повинні узгоджуватися з політикою у сфері міжнаціональних відносин, засадами якої є:

- конституційне гарантування рівних можливостей для участі громадян в усіх сферах суспільного життя;
- визнання національних прав людини та громадянина;
- дотримання балансу загальнонаціональних, регіональних та етнічних інтересів;
- створення атмосфери взаєморозуміння та терпимості, культурного діалогу між усіма етнічними групами;
- розвиток поліетнічного українського суспільства на засадах діалогу, мирне розв'язання конфліктів, відмова від застосування сили;
- використання існуючих та сприяння у створенні нових міжнародних механізмів захисту прав та свобод українців у зарубіжних країнах.

Реалізація цих принципів передбачає, що запровадження в дію одного із них не повинно призводити до порушення інших і потребує створення відповідних законних (*легітимних*) механізмів; прийняття правових норм; приєднання України до міжнародних угод, пактів, конвенцій ООН, ОБСЄ, Ради Європи, що визначають права людини, права національних меншин; співробітництво з міжнародними організаціями.

Усі громадяни України, незалежно від їх етнічної належності, повинні дотримуватися Конституції та законів України, оберігати її державну самостійність, територіальну цілісність, поважати мову, культуру, традиції, звичаї, релігійну самобутність один одного.

Державотворчість відкрила широкі можливості для співробітництва з українцями, які проживають за кордоном, для їхньої участі в політичному, соціально-економічному й духовному розвитку країни. Політика України щодо осіб українського походження формується з урахуванням основоположних міжнародно-правових документів: Статуту ООН, Загальної декларації прав людини, Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, Декларації ООН про права осіб, які належать до національних, етнічних, культурних, релігійних і мовних меншин та ін.

Діяльність України у формуванні міжнародно-правового механізму співробітництва із зарубіжними українцями передбачає:

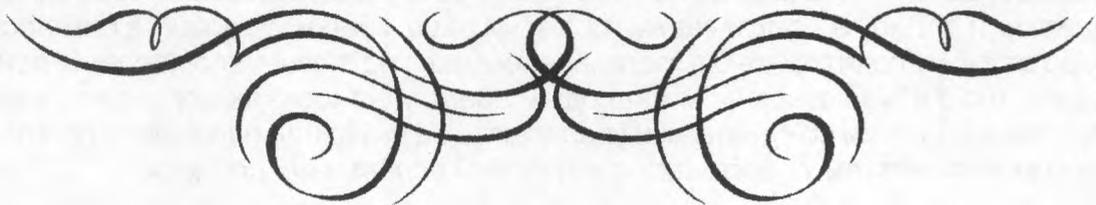
- внесення до міжнародно-правових документів положень про всебічну підтримку українців у країнах їхнього розселення;
- сприяння реалізації заходів захисту та підтримки зарубіжних українців через посольства та консульські установи;
- укладання двосторонніх угод та реалізація відповідних програм забезпечення потреб національних меншин України та країн-партнерів;
- участь у міжнародних переговорах та консультаціях з метою поліпшення становища осіб, які належать до нацменшин;

- використання міжнародних механізмів, що дають змогу надсилати інформацію з питань дискримінації в міжнародні організації;
- сприяння розвитку безпосередніх зв'язків та співпраці як державних, так і недержавних організацій із представниками родинних меншин за кордоном;
- заохочення прикордонної співпраці.

Не менш важливим є створення необхідних умов для духовно-культурного взаємообміну із зарубіжними українцями, участь у здійсненні спільних програм, взаємному обміні духовними здобутками. Втілення цих засад у життя сприятиме створенню навчальних закладів, центрів української культури і мистецтва, забезпеченню українськими книгами, підручниками, періодикою.

Українська держава виходить з того, що правові процедури та політичні методи, що ґрунтуються на принципах і нормах міжнародного права, є надійними механізмами запобігання конфліктним ситуаціям, ефективного здійснення її політики у сфері міжетнічних відносин.

Своєчасне узгодження етнічних інтересів, задоволення культурних і духовних потреб осіб різних національностей, сприяння вільному розвитку кожної етнічної групи та розкриттю її духовного потенціалу, перетворення етнічної багатоманітності на джерело позитивного взаємовпливу та прогресу – важливі чинники консолідації українського суспільства.

ЛЕКЦІЯ XVIII

СВІТОВА ПОЛІТИКА І МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

План

1. Світовий політичний процес.
2. Міжнародні політичні відносини.
3. Міжнародні організації та їх роль у збереженні миру й безпеки.

Література [2; 26; 32; 53; 58; 76; 106; 112; 146; 148]

1. Світовий політичний процес

У політичній літературі це поняття використовується досить широко, проте чіткого його визначення поки що немає. Здебільшого поняттям «*політичний процес*» позначають сукупну діяльність усіх суб'єктів політичних відносин, що пов'язана з функціонуванням політичної системи суспільства. Найчастіше зміст цього поняття пов'язують з внутрішньо-державними політичними відносинами.

Однак зовнішні чинники, міжнародна обстановка також мають значний, а іноді й вирішальний вплив на політичне життя тієї чи іншої країни. У зв'язку з цим постає потреба в такому понятті, яке б в узагальненому вигляді позначало політичні явища і процеси, що відбуваються на міжнародній арені, у відносинах між державами та їхніми різноманітними об'єднаннями і впливають на внутрішньодержавне політичне життя. Таким поняттям у політології є «*світовий політичний процес*».

«Світовий політичний процес» можна визначити як сукупність дій та взаємовідносин суб'єктів політики на міжнародній арені.

Коли мова йде про світовий процес, то мають на увазі функціональний аспект відносин, дії держав, міжнародних організацій, міжнародних рухів на міжнародній арені. У більш широкому значенні до світового політичного процесу долучають і ті національні чи внутрішньодержавні політичні явища і процеси, які мають міжнародне значення.

У вивченні світового політичного процесу політологія головну увагу зосереджує на теоретичних, концептуальних засадах, а не на їхньому конкретному змісті.

Існує кілька концепцій, які по-різному трактують основний зміст світового політичного процесу на різних етапах суспільно-історичного розвитку. Основними з них є марксистська, геополітична, політичного реалізму і модерністська.

Марксистська концепція світового політичного процесу

Вона ґрунтується на формаційному підході до розуміння суспільно-історичного розвитку. Відповідно до цього підходу процес суспільно-історичного розвитку є послідовною зміною п'яти суспільно-економічних формацій: первіснообщинної, рабовласницької, феодальної, капіталістичної і комуністичної. Засобом переходу від однієї формації до іншої є соціальна революція.

Згідно з цією теорією на межі XIX-XX ст. капіталізм переріс у вищу й останню стадію свого розвитку – імперіалізм. На цій стадії загострюються як соціальні суперечності всередині держав, так і суперечності між самими державами та їхніми групами. В результаті складаються внутрішні передумови для соціалістичних

революцій як засобу переходу від капіталізму до соціалізму (*нижчої фази комуністичної суспільно-економічної формації*).

Світовий політичний процес постає як світовий революційний процес – переходу від капіталізму до соціалізму у всесвітньому масштабі. Головними рушійними силами цього процесу визнавалися світова система соціалізму, робітничий клас капіталістичних країн і національно-визвольний рух. Концепція світового революційного процесу виступала теоретичною основою зовнішньої політики СРСР та його союзників. Ставка робилася на протиборство з капіталістичними державами, передовсім США та їх союзниками по НАТО.

Небезпека нової світової війни примусила СРСР висунути ідею мирного співіснування двох світових соціально-економічних систем. Загроза знищення людства у світовій ракетно-ядерній війні спричинила відмову від застосування сили у сфері міжнародних відносин. Марксистська концепція певною мірою відображала реальні процеси розвитку міжнародних відносин у ХХ ст., хоча відбувалося це у вкрай за ідеологізованій формі. Ознайомлення з нею допомагає зрозуміти зовнішню політику СРСР та його союзників. Розпад СРСР зробив цю концепцію надбанням історії.

Геополітичні концепції

Значний вплив на світовий політичний процес у першій половині ХХ ст. справили геополітичні концепції. Термін «*геополітика*» (від грец. *гео* – земля + *політика*) ввів шведський соціолог Рудольф Челлен (1864-1922). Головна ідея геополітичних концепцій – зв'язок політики держав з особливостями їх територіально-просторового розташування.

Історично становлення геополітики пов'язане з дослідженням ролі географічного чинника в житті суспільства в започаткованих іще Ш.-Л.Монтеск'є концепціях географічного детермінізму, що базувалися на ідеї обумовленості людської діяльності станом та характером навколишнього природного середовища.

Розглядалися просторове розташування країни, розмір її території, клімат, рельєф, ґрунт, корисні копалини, флора, фауна, темпи зростання продуктивних сил, культури, типу соціальної організації та особливості політичного ладу.

Спираючись на концепції географічного детермінізму, американський вчений Хелфорд Маккіндер (1861-1941) у статті з характерною назвою «*Географічна вісь історії*» (1904) висунув ідею про фіксований поділ світу на окремі зони, кожна з яких відіграє в історії певну роль. Стрижневою тезою його концепції було твердження про існування так званого хартленду (від англ. *heart* – серце і *land* – земля) – «*середньої землі*», яка має особливе значення в історії. Суть проблеми – протистояння хартленду й навколишніх земель. Тиск «*середньої землі*» на зовнішні кордони до залежності долі Європи і світу від процесів, що відбуваються в Євроазії.

Пік своєї популярності концепція переживала у період між двома світовими війнами – вона орієнтувала держави й народи на багатоманітність світової політики. Дослідження з проблем геополітики особливо активізувалися в Німеччині, де група вчених висунула ідею «*життєвого простору*», яка була використана німецьким фашизмом для агресії в 30-х рр. і розв'язання Другої світової війни.

Після Другої світової війни теорію геополітики стали розуміти у двох значеннях: як територіально-просторову, обумовлену стратегією у вирішенні конкретних зовнішньо-політичних та військово-стратегічних завдань і як політичну географію, що досліджує районування політичних процесів регіонального і глобального рівнів.

Досліджуючи роль географічного чинника в політиці держав, геополітичні концепції сприяють науковому пізнанню світового політичного процесу. Більшість сучасних

політологів визнають значну роль географічного чинника в політиці держав, хоча і не вважають його вирішальним, і пов'язують з дією інших чинників, таких як рівень розвитку суспільства, характер державно-політичного устрою, національні інтереси, політичні та економічні пріоритети.

Концепція політичного реалізму

Після Другої світової війни, коли протистояння двох світових систем досягло стану «холодної війни», вивчення світового політичного процесу відбувалося під безпосереднім впливом практичних завдань зовнішньополітичної діяльності провідних держав світу.

Науковою думкою було запропоновано кілька теоретичних моделей та аналітичних підходів:

- теорія політичного реалізму (Г.Моргентау);
- теорія миру і війни (Р.Арона);
- теорія факторів (К.Райта);
- теорія міжнародного еквілібріуму (рівноваги) (Дж.Ліскі);
- теорія світових систем (Й.Галтунга).

Найважливішою серед них стала теорія політичного реалізму, що виникла в США у другій половині 40-х рр. як реакція на реалії «холодної війни» серед її прихильників були З.Бжезінський, Г.Кіссінджер та ін. політики.

Вихідною в концепції політичного реалізму є теза про те, що недосконалість становища у світі – це результат дії недосконалої природи самої людини. Тому потрібно не протистояти цим силам, а враховувати їх у політиці.

Згідно концепції найважливішим орієнтиром, який допомагає знайти раціональний шлях у сфері світового політичного процесу, є інтерес. Причому якщо у сфері внутрішньої політики залежно від характеру і співвідношення політичних сил загальний інтерес може бути різним, то в міжнародній політиці він виступає головним чином як національний інтерес.

У процесі боротьби за національні інтереси кожна держава посідає місце, що відповідає її силі. При цьому сила держави відповідає як її економічним та воєнним потенціалам, так і союзницьким відносинам з іншими державами, авторитетом на міжнародній арені.

Основним механізмом, що регулює відносини між державами, за допомогою якого різноманітні елементи їх могутності приводяться до єдиного знаменника, є «баланс сил» між блоками та союзами на чолі з наймогутнішими державами світу. Центри сили підтримують баланс у певній рівновазі, яка має динамічний характер. Війна або активна підготовка до неї є наслідком порушення рівноваги.

Ідеї політичного реалізму, балансу сил були відображенням реального протистояння між головними воєнно-політичними блоками на чолі зі США та СРСР, боротьби за досягнення воєнної переваги чи рівноваги та стратегічного паритету між двома суспільними системами. Концепція політичного реалізму, захисту національних інтересів і досі залишається визначальною у зовнішній політиці США, хоча протистояння двох систем уже немає.

Модерністські концепції

Вони багатоманітні не тільки за своїм змістом, а й за характером і спрямуванням. Цей термін є у даному відношенні збірним поняттям, яке позначає цілу сукупність відповідних концепцій різних напрямів. Один з таких напрямків пов'язаний з реаліями науково-технічної революції. Представники цього напрямку на основі фактичних даних

намагаються створити модель міжнародного розвитку, придатну для строго наукового аналізу з використанням електронно-обчислювальної техніки. Спираючись на досягнення кібернетики, соціології, соціальної психології, антропології, вони розглядають міжнародний конфлікт як різновид соціального конфлікту.

Модерністські концепції виходять із необхідності зміни підходів в аналізі зовнішньої політики держав. Якщо раніше держави розглядалися як цілісні явища, то тепер їх почали розглядати як системи, що зазнають зовнішніх впливів і нерозривно пов'язані з існуючими міжнародними структурами.

Суб'єктами міжнародних відносин вважають різноманітні міжнародні організації, транснаціональні корпорації та інші інституції, що не є державними.

В результаті склався напрямок, пов'язаний з конструюванням спеціальних концепцій, присвячених аналізу конкретних проблем функціонування міжнародних політичних відносин. Прикладом такого роду концепцій можуть бути теорії: міжнародних систем, міжнародних організацій, міжнародних ролей, міжнародного конфлікту, національного інтересу, загальної безпеки та ін.

У межах зазначеного напрямку активно розроблялася ідея «взаємозалежності» як вихідного принципу міжнародних відносин на протигагу теорії протистояння та «балансу сил». Ця ідея знайшла своє втілення в концепції загальної безпеки. Головна ідея концепції полягає в необхідності відходу від базування міжнародної безпеки на принципі «балансу сил» на протистоянні й конфронтації великих ядерних держав.

Найважливіші принципи, які сприяють реалізації ідеї загальної безпеки:

- неможливість виживання у загальній ядерній війні та неможливість перемоги в ній;
- у сучасному світі великі держави не можуть дозволити собі вдаватися до воєнних засобів розв'язання політичних конфліктів; забезпечення паритету, дотримання принципу рівності та однакової безпеки за високого рівня протистояння не гарантує безпеки, єдиним шляхом може бути лише зниження рівня воєнного протистояння;
- найнадійнішим способом стримування та обмеження гонки озброєнь може слугувати модель «розумної достатності», повна міжнародна безпека не може бути досягнута в односторонньому порядку, шляхом радикального скорочення озброєнь однією або двома країнами;
- тут необхідні паралельні і спільні дії багатьох країн.

Події, що відбулися у світі в 80-90-ті роки ХХ ст., досить переконливо підтвердили багато із названих щойно принципів.

2. Міжнародні політичні відносини

Міжнародні відносини – особливий різновид відносин. Вони не тільки своєрідне втілення внутрісупільних відносин, але й якісно нова система з притаманними тільки їй ознаками.

Міжнародні відносини – сукупність економічних, політичних, ідеологічних, правових, дипломатичних та інших зв'язків між державами й системами держав, між головними соціальними, економічними, політичними силами, організаціями й громадськими рухами, які діють на світовій арені.

Міжнародні відносини характеризуються взаємодією таких суб'єктів політичного життя, як держава, народи, політичні й громадські організації, рухи і навіть окремі особи різних країн, і забезпечують інтереси соціальних груп за межами національних держав.

Передовсім вони забезпечують відносини між державами, міжнародними організаціями, партіями, компаніями, приватними особами різних держав, інтеграційні зв'язки, які утворюють людське співтовариство.

Формуються вони під впливом зовнішньої політики країн світу, певною мірою регулюються багатьма міжнародними нормами і цінностями, виробленими людством упродовж його історичного розвитку. Тому міжнародні відносини слід розглядати як систему систем, макросистему, в якій функціонують різні її елементи й ланки.

З глобалізацією світогосподарських зв'язків, інтенсивною інтеграцією держав, посиленням залежності людства від зброї масового знищення, екологічною небезпекою на міжнародні відносини активно впливають загальнолюдські інтереси. На відміну від внутрідержавних відносин у міжнародних відносинах відсутній апарат їхнього регулювання, єдиний центр, якому б підкорялися суб'єкти міжнародного політичного життя.

Стрижневим елементом міжнародних відносин є політичні відносини. Головним суб'єктом міжнародних відносин є держава. В сучасних умовах на міжнародній арені все активніше виступають і недержавні, неурядові організації, суспільно-політичні рухи, але їх роль не можна порівнювати з роллю держав у міжнародних відносинах, особливо політичних.

Держава репрезентує на міжнародній арені суспільство в цілому, а не окремі групи чи політичні організації. Такі питання, як суверенітет, безпека, територіальна цілісність, вирішує через свої структури тільки держава. Вона – єдиний загальнонаціональний інститут, який має легітимні повноваження здійснювати політику на міжнародній арені: укладати двосторонні й багатосторонні договори про співробітництво в певних сферах, оголошувати війну тощо. Сукупна зовнішньополітична діяльність суверенних держав визначає всю світову політику.

Кожна держава, проводячи зовнішню політику, переслідує свої інтереси. Категорія «*національний інтерес*» - головна в теорії міжнародних відносин, визначальна щодо зовнішньої політики. Національний інтерес охоплює:

- збереження нації незалежної держави;
- безпеку від зовнішньої загрози;
- зростання добробуту населення;
- захист її політичних та економічних позицій у відносинах з іншими державами;
- збереження і розширення її впливу в світовій політиці.

Формування зовнішньополітичного курсу держави – складний і суперечливий процес. У боротьбі за владу різні політичні сили демонструють своє бачення національного інтересу і зовнішньополітичного курсу.

У зовнішньополітичному курсі держава повинна враховувати своє геополітичне положення, економічний, демографічний, військовий, науково-технічний і культурний потенціал.

Цей потенціал зумовлює зовнішньополітичні можливості держави, визначає пріоритети у вирішенні конкретних зовнішньополітичних проблем.

Організація і контроль за здійсненням зовнішньої політики покладені на спеціальні органи держави – міністерства закордонних зв'язків (*зовнішніх зв'язків*), парламентські комітети з питань зовнішньої політики, посольства, представництва в інших державах, наукові й культурні центри за кордоном, офіційні й напівофіційні місії тощо.

Зовнішня політика держави пов'язана з внутрішньою. Пріоритет внутрішньої чи зовнішньої політики визначається в кожній конкретній ситуації. Загалом переважають внутрішні інтереси держави, завдяки яким здійснюється і зовнішня політика.

Фахівці поділяють міжнародні відносини на два типи:

- відносини, які ґрунтуються на балансі сил;
- відносини, що спираються на баланс інтересів.

Види міжнародних відносин розрізняються:

- за сферою суспільного життя (*економічні, політичні, військово-стратегічні, культурні, ідеологічні*);
- за суб'єктами взаємодії (*міжнародні, міжпартійні, відносини між неурядовими організаціями тощо*);
- за ступенем їх розвитку (*високий, середній, низький*);
- за рівнем розвитку міжнародних відносин (*регіональні, субрегіональні, глобальні*);
- за мірою напруженості (*нестабільні, суперництва, ворожнечі, конфлікту, війни або мирного співіснування, довіри, співробітництва, цивілізованого узгодження інтересів*).

Послідовна зміна станів міжнародного політичного життя зумовлена особливостями світового політичного процесу, взаємодією всіх політичних інститутів.

У цій взаємодії стикаються різноманітні інтереси, ідеологічні позиції, цілі і наміри держав. Світ поділений на зони політичного впливу, угруповань держав, блоків, які переслідують свої інтереси. Тому спостерігаються різні тенденції світового політичного процесу: погіршення клімату на міжнародній арені або загострення, протистояння, конфронтація тощо.

Упродовж багатьох століть відносини між державами визначалися силою. Наймогутніші держави задовольняли власні інтереси за рахунок слабших. У міжнародному житті переважали ворожнеча і нестабільність. Імперії будувалися на насильстві.

З утвердженням капіталізму почали укладати численні міжнародні угоди з різних питань. Виникли перші міждержавні організації для вирішення важливих для держав питань (*Міжнародний телеграфний союз – 1865, Всесвітній поштовий союз – 1874*), інститути, почав діяти інститут міжнародного арбітражу для вирішення суперечок між державами. Але ці міжнародні організації не могли істотно вплинути на стан міжнародних відносин. Конфлікти і суперечки здебільшого переростали у війни.

Підраховано, що за останні 5,5 тисяч років мир на землі панував лише 350 років. У світі за цей час відбулося понад 15 тисяч війн. Лише в Європі у XVII ст. загинуло у війнах 3 млн. осіб, у XVIII – понад 5 млн., у XIX – 6 млн., у XX – 70 млн. осіб. Війни розглядали як вивірений шлях досягнення державами своїх інтересів і цілей.

Цілком законним для розширення території вважали анексію (*насильницьке приєднання території*) і контрибуцію (*примусові гроші з переможеної держави*). Філософи, історики, політики наводили різні аргументи для доказу закономірності і невідворотності війн. Серед них давньогрецький філософ Геракліт, історик Фулідід, італійський політичний мислитель Н.Макіавеллі, голландський соціолог Г.Гроцій, англійський демограф Т.Мальтус, німецький філософ Ф.Ніцше та ін.

Право держав на задоволення своїх інтересів шляхом війни навіть закріплене в низці міжнародних угод. До середини XX ст. війну вважали звичним способом розв'язання суперечок між державами. Докорінні зміни, що відбулися в світі в середині XX ст. змусили світову громадськість визнати згубність розв'язання міжнародних конфліктів збройним шляхом.

До таких глобальних змін належить:

- прискорення темпів економічного і технічного прогресу;
- небувале посилення взаємозв'язків і взаємозалежності країн і континентів;
- перетворення світу на цілісну систему.

Незважаючи на те, що людське суспільство складається з понад 200 держав, які різняться суспільним ладом, традиціями, віруваннями, рівнем економічного і

культурного розвитку, національними і державними інтересами, світ постає як взаємозалежна цілісність. Між країнами відбувається активний обмін продукцією, сировиною, технологіями, культурними надбаннями.

Прискорення всебічного розвитку сучасних країн багато в чому зумовлене посиленням всебічного контакту, взаємозв'язків. Як писав К.Ясперс, ніде нічого не може відбутися істотного, щоб воно не стосувалося всіх. І це можна сказати як про позитивні, так і негативні явища.

Однак новою загрозливою реальністю є комплекс глобальних проблем, які стосуються життєвих інтересів усього людства і вирішувати які можна лише зусиллями всіх країн світу. Ігнорування цих проблем ставить під загрозу існування людського роду.

Найважливішою глобальною проблемою є відвернення ядерної війни. У зв'язку з цим актуалізуються інші завдання, розв'язання яких стосується всього світового співтовариства: припинення гонки озброєнь, роззброєння, забезпечення застосування мирних засобів розв'язання міжнаціональних, міждержавних, регіональних конфліктів, побудова світу на довірі між народами, зміцнення системи загальної безпеки.

Не менш важливою є екологічна проблема, зумовлена погіршенням природного середовища. Екологічна криза пов'язана з небезпечним прискоренням економічної, руйнуванням гармонійних природних зв'язків. За нинішнього підвищення інтенсивності природоруйнуючої діяльності людство почне деградувати приблизно з 2030 р.

Вимагає розв'язання і продовольча проблема. За різними даними у світі голодує 435-600 млн. осіб. При зростанні кількості населення (*нині воно становить майже 6 млрд. осіб, а до 2030 р. досягне 8-9 млрд.*) ця проблема може значно загостритися.

Серед проблем глобального масштабу – боротьба зі Снідом, міжнародним тероризмом, наркоманією. Ці проблеми дали підстави членам Римського клубу (*міжнародної неурядової організації 1968 р., об'єднує вчених різних країн, які присвятили себе вивченню глобальних проблем*) дійти висновку про «кризу цивілізації», вихід з якої вимагає єдності всіх країн.

Глобальні зміни стимулювали нові підходи до розв'язання проблем і конфліктів між державами, внесли корективу в міжнародну політику. За останні роки на міжнародні відносини вплинуло немало важливих соціальних програм, договорів та угод у галузі економічного і політичного співробітництва, у гуманітарній сфері.

У світовій політиці почали формуватися якісно нові принципи міжнародних відносин. Вони передбачають суверенну рівність держав, незастосування сил, непорушність кордонів, територіальну цілісність, мирне врегулювання суперечок, невтручання у внутрішні справи.

3. Міжнародні організації та їх роль у збереженні миру й безпеки

Якщо держави були і залишаються головними суб'єктами міжнародних відносин, то другу групу складають міжнародні організації глобального і регіонального масштабу, міжурядові й неурядові організації, інтеграційні угруповання і воєнно-політичні блоки.

Міжнародні організації як об'єднання держав характеризуються такими загальними ознаками:

- договірна основа утворення;
- наявність певних цілей;

- організаційна структура;
- самостійні права й обов'язки;
- утворення згідно з міжнародним правом.

Першою постійно діючою міжнародною політичною організацією була створена 1919 р. для розвитку співробітництва між народами, сприяння запобіганню воєнних конфліктів, підтримання міжнародного миру й безпеки Ліга Націй, яка проіснувала до 1946 р.

Однією з найбільших за кількістю членів (190 держав станом на 1 листопада 2000 р.) і найвпливовішою сучасною міжнародною політичною організацією глобального масштабу є Організація Об'єднаних Націй (ООН). Створена 1945 р. за ініціативою провідних держав антигітлерівської коаліцією (СРСР, США, Китай, Великобританія і Франція) як універсальна міжнародна організація безпеки, наступниця Ліги Націй, вона має такі основні цілі:

- підтримання міжнародного миру й безпеки;
- вжиття ефективних заходів для запобігання та усунення загрози миру;
- розв'язання міжнародних спорів мирними засобами;
- розвиток дружніх відносин між народами;
- здійснення міжнародного співробітництва у розв'язанні міжнародних проблем економічного, соціального, культурного й гуманітарного характеру;
- заохочення і розвиток поваги до прав людини.

Найважливішим органом ООН є Рада Безпеки, до складу якої входять 15 держав, з них 5- постійних (США, Росія, Китай, Великобританія, Франція) і 10 – непостійних, що обираються Генеральною Асамблеєю терміном на 2 роки. Рішення Ради Безпеки є вирішальними у міжнародних спорах і можуть передбачати використання як економічних санкцій, так і військової сили проти країни-агресора.

Генеральна Асамблея, що також є одним із головних органів ООН, складається з усіх держав-членів і наділена широкими повноваженнями. Вона може обговорювати будь-які питання, у тому числі й ті, що належать до повноважень і функцій будь-якого з органів ООН.

За рекомендацією Ради Безпеки Генеральна Асамблея призначає Генерального секретаря ООН, приймає в ООН нових членів, вирішує питання про нових членів ООН, призупинення здійснення прав і привілеїв держав-членів, виключення їх з ООН.

Крім Ради Безпеки і Генеральної Асамблеї, до нових керівних органів належать також Економічна і соціальна рада, Рада з опіки, Міжнародний суд і Секретаріат.

Міжнародні міжурядові організації

Вони створюються з метою розвитку міжнародного співробітництва в галузях економіки, культури, охорони здоров'я, освіти. Укладаючи угоди з ООН, такі організації набувають характеру її спеціальних установ. До системи ООН входять майже 20 таких спеціалізованих установ, зокрема:

- Організація об'єднаних націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО);
- Всесвітня організація охорони здоров'я (ВОЗ);
- Світовий банк (СБ), який включає Міжнародний банк реконструкції і розвитку (МБРР), Міжнародну фінансову корпорацію і Міжнародну асоціацію розвитку;
- Міжнародний валютний фонд (МВФ);
- Міжнародне агентство з атомної енергії (МАГАТЕ);
- Продовольча й сільськогосподарська організація (ФАО);
- Міжнародний фонд сільськогосподарського розвитку (МФСР);
- Всесвітній поштовий союз (ВПС);
- Всесвітня організація інтелектуальної власності (ВОІВ) та ін.

Міжнародні організації регіонального масштабу

До них належать:

- Організація американських держав;
- Організація африканської єдності;
- Ліга арабських держав;
- Організація центральноамериканських держав;
- Асоціація держав Південно-Східної Азії;
- Центральноєвропейська ініціатива;
- Організація з безпеки і співробітництва в Європі та ін.

Але найбільшу роль у Європі відіграє Рада Європи, утворена в 1949 р. – перша європейська міжурядова організація, яка об'єднує більш як 40 держав. Цілями РЄ є:

- забезпечення зв'язків між державами для захисту їх ідеалів і принципів;
- перетворення Європи в демократичний і безпечний простір;
- захист і зміцнення демократії і прав людини;
- розвиток і зміцнення європейської самосвідомості для формування європейської культурної ідентичності.

Структуру Ради Європи утворюють:

- Комітет міністрів;
- Парламентська асамблея;
- Наради галузевих міністрів;
- Секретаріат.

Інтеграційні угруповання

Утворилися в результаті інтернаціоналізації економічного, соціального й політичного життя держав певного регіону. Яскравим прикладом є Європейський союз (ЄС), до складу якого нині входить 27 держав (15 засновників: Австрія, Бельгія, Великобританія, Греція, Данія, Ірландія, Іспанія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Португалія, Фінляндія, Франція, ФРН, Швеція, а також низка колишніх європейських соціалістичних країн і радянських республік). Вищими органами ЄС є парламент, уряд, комісія, суд.

Інтеграційним угрупованням є утворена у грудні 1991 р. Співдружність незалежних держав (СНД), яка нині об'єднує 12 (із 15) колишніх республік СРСР: Азербайджан, Білорусь, Вірменію, Грузію, Казахстан, Киргизстан, Молдову, Російську федерацію, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан, Україну. При цьому Україна не ратифікувала угоду про утворення СНД і формально не стала учасником її статуту.

Цілями об'єднання є розвиток рівноправного і взаємовигідного співробітництва народів і держав у галузі політики, економіки, культури, освіти, охорони здоров'я, охорони навколишнього середовища, науки, торгівлі, сприяння широкому інформаційному обміну. Координуючими органами СНД є: Рада глав держав, Рада глав урядів, Виконавчий секретаріат, Міждержавний економічний комітет, Міжпарламентська асамблея держав-учасників СНД.

Воєнно-політичні блоки

Виступають організаціями колективної безпеки держав-членів, інструментом спільної розробки їх зовнішньополітичної стратегії, координації діяльності на міжнародній арені. Найважливішою такою організацією є Організація північноатлантичного договору (НАТО).

Колишні воєнно-політичні блоки:

- Організація центрального договору (СЕНТО);
- Організація договору Південно-Східної Азії (СЕАНТО);
- Організація Варшавського договору (ОВД), які з різних причин припинили своє існування.

До складу утвореного в 1949 р. блоку НАТО входять: Бельгія, Великобританія, Греція, Данія, Ірландія, Ісландія, Іспанія, Італія, Канада, Люксембург, Нідерланди, Норвегія, Польща, США, Туреччина, Угорщина, Франція, ФРН, Чехія та ін. Франція у 1966 р. вийшла з воєнної організації НАТО, залишаючись учасником договору про його утворення.

До розпуску Організації Варшавського договору блок НАТО протистояв їй як воєнно-політичне утворення.

У Європі діяла також воєнно-політична організація – Західноєвропейський союз у складі Бельгії, Великобританії, Італії, Люксембургу, Нідерландів, Франції і ФРН, який був тісно пов'язаний з НАТО і не відігравав самостійної ролі в політичному житті Європи. У листопаді 2000 р. державами-учасниками було прийнято рішення про його розпуск.

Міжнародні організації відіграють позитивну роль у розвитку міжнародних відносин. Проте їхню діяльність не варто ідеалізувати. Утримання таких організацій, особливо ООН, досить дорого обходиться платникам податків країн-членів. Як і будь-яким великим організаціям, їм притаманна тенденція до олігархізації структури й діяльності. Апарат, який складається з численних високооплачуваних представників, радників, консультантів, експертів тощо, значною мірою працює на себе. Формується він здебільшого закритим шляхом із представників наближених до влади елітарних груп населення і не контролюється громадськістю.

Міжнародні неурядові організації

Вони відіграють значну роль у розвитку міжнародних відносин. До них належать будь-яка міжнародна організація, не створена на основі міжнародної угоди. Їхніми ознаками є:

- неприбутковий характер;
- визнання щонайменше однією державою;
- наявність консультативного статусу в міжнародних міждержавних організаціях.

Нині існує декілька тисяч міжнародних неурядових організацій. Це різноманітні молодіжні, жіночі, профспілкові та інші організації.

Міжнародні суспільні рухи

Неурядові організації, а також деякі міждержавні організації є частиною неформалізованих рухів – антивоєнного, економічного, молодіжного, жіночого, профспілкового. Міжнародні неурядові організації і рухи формують і виражають громадську думку з проблем міжнародної політики. Їх оцінки певних ситуацій у світі мають велику політичну вагу, впливають на політиків щодо вироблення важливих для людства рішень.

На сучасному етапі простежується тенденція до нарощування зусиль міжнародних організацій, багатьох держав, політичних і громадських організацій, політиків і вчених для подолання конфронтації, відмови від насильницьких засобів вирішення конфліктних ситуацій, надання пріоритету загальнолюдським інтересам й інтересам людини.

Покінчено з конфронтаційним протистоянням Заходу і Сходу, «холодною війною», гонкою озброєнь, яка вимагала колосальних витрат. За даними Стокгольмського міжнародного інституту миру, в середині 80-х рр. XX ст. воєнні витрати становили 1000 млрд. доларів США на рік.

Однак у світі ще існують тенденції до силового і навіть збройного розв'язання проблем між державами, про що свідчать локальні війни в різних регіонах. У 1945-1986 рр. відбулося до 250 війн, у яких брало участь до 90 держав, а втрати в них перевищили 35

млн. осіб. Численними конфліктами супроводжувався розпад колишніх СРСР і СФРЮ, утворення на їх терені нових суверенних держав.

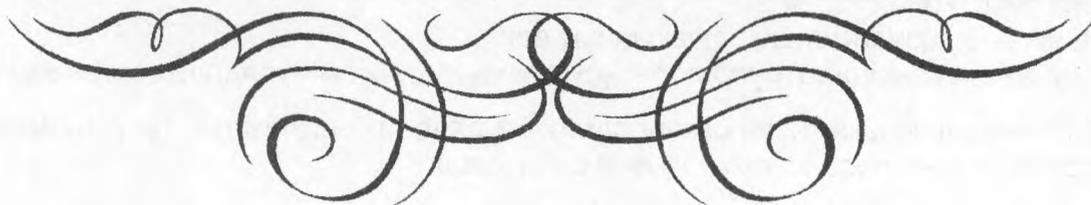
У війнах із застосуванням новітньої неядерної зброї загинули мільйони людей. Тільки в іраксько-іранській війні (1980-1988) полягло понад 1 млн. осіб, в тому числі цивільних. Ще не підраховані жертви війни після 1988 р., а вони вибухають у різних регіонах світу.

Скорочення ядерної зброї водночас супроводжується її вдосконаленням, про що свідчить її випробування Францією і Китаєм. Крім 5 держав, які володіють ядерною зброєю, можливості її вироблення мають Індія, Пакистан, Ізраїль, Південна Африка, Аргентина, Північна Корея. Прагнення заволодіти ядерною зброєю розглядається деякими державами як спосіб гарантування власної безпеки.

Не всі держави дотримуються правових норм, розроблених і підтриманих ООН, ЄС, іншими організаціями. Так, США під приводом запобігання агресії, встановленню диктатури здійснили збройні акції щодо Лівії, Панами, Гаїті, Югославії, Іраку.

Світове співтовариство виробляє норми міжнародного права, які визначатимуть головні вимоги щодо ведення війни, заборони зброї масового знищення. Ці норми зазначені в Женевській конвенції 1949 р., у додаткових документах до неї 1977 р., багатосторонніх міжнародних угодах.

Отже, світ перебуває в перехідному, досить суперечливому періоді, коли тенденція до утвердження нового порядку, безпеки і мирного розвитку країн наштовхується на протидію тенденції до застосування силових засобів у політиці й відносинах з іншими державами. Треба сподіватися, що прагнення людства до самозбереження сприятиме остаточній перемозі першої тенденції, гармонізує політичне мислення світового співтовариства з новими реаліями.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Акт проголошення незалежності України. – К., 1991.
2. Аристотель. Политика // Сочинения в 4-х т. – М., 1983.
3. Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. – М., 1990.
4. Вебер М. Политика как призвание и профессия. – М., 1990.
5. Винниченко В. Відродження нації. В 3-х т. – К., 1990.
6. Гоббс Т. Левиафан // Сочинения. – М., 1991. – Т. 2.
7. Грушевський М.С. Хто такі українці і чого вони хочуть? – К., 1996.
8. Декларація про державний суверенітет України. – К., 1990.
9. Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. – К., 1993.
10. Драгоманов М. Вибране. – К., 1991.
11. Кирило-Мефодіївське товариство: В 3-х томах. – К., 1990.
12. Конституція України. – К., 1996.
13. Конфуций. Изречения. Я верю в древность. – М., 1995.
14. Макиавелли Н. Государь. – К., 1990.
15. Націоналізм / Упорядники Проценко О., Лісовий В. – К., 2000.
16. Платон. Держава. – К., 2000.
17. Франко І. Що таке соціалізм // Збір. творів у 50 т. – К., 1996. – Т. 44.

Довідкова література

18. Коментар до Конституції України. – К., 1996.
19. Короткий політологічний словник: Бібліографічна частина. – Львів, 2000.
20. Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996.
21. Мир политической мысли: Хрестоматия: в 2-х т. – К., 1994.
22. Політологічний енциклопедичний словник. – К., 2004.
23. Політологія у запитаннях і відповідях / За ред. К.Левківський. – К., 2002.
24. Політологічний словник. / Укладач В.Головатий. – К., 2005.
25. Політологічна енциклопедія. – К., 1977.
26. Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи / Ю.К. Кравченко. – 2-е вид. – К., 1992.
27. Про політичні партії в Україні: Закон України // Голос України. – 2001. 5 квітня.
28. Філософський енциклопедичний словник. – К., 1997.
29. Философский энциклопедический словарь. – М., 1989.
30. Яблонський В.М. Сучасні політичні партії України: Довідник. – К., 1996.

Підручники і навчальні посібники

31. Андрущенко В., Михальченко М. Сучасна соціальна філософія: Курс лекцій: У 2 т. – К., 1993.
32. Антонюк О. Основи етнополітики. Навчальний посібник. – К., МАУП, 2005.
33. Антонюк О. Малий світополітичний словник. – К., МАУП, 2005.
34. Бебик В.М. Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика. – К., 2001.
35. Вершинин М.С. Политология. – М., 2000.
36. Гаджиев К.С. Политическая наука. – М., 1995.
37. Гаєвський Б. Філософія політики. – К., 2005.
38. Горбатенко В. Політологія прогнозування. – К., 2005.
39. История политических и правовых учений / Под ред. В.С.Нерсисянца. – М., 1995.
40. Історія філософії України: Підручник / М.Ф. Тарасенко, М.Ю. Русин, І.В. Бичко та ін. – К., 1994.
41. Історія філософії України: Хрестоматія / М.Ф. Тарасенко, М.Ю. Русин, І.В. Бичко та ін. – К., 1993.
42. Кирилюк Ф.М. Історія політології: Підручник для вищих навчальних закладів. – К., 2001.
43. Кирилюк Ф. Політологія Нової доби. Навчальний посібник. – К., 2006.
44. Кузь О. Політологія. Навчальний посібник. – Харків, 2004.
45. Кузь О., Вихрова В., Жеребятникова І., Карась Н. Політологія: Навчальний посібник для самостійного вивчення дисципліни. – Харків, 2004.
46. Кухта Б. Політичні елітні лідери. – К., 2002.
47. Мельник В.А. Политология. – Минск, 1996.
48. Основи демократії. Посібник / За ред. А.Колодій. – К., 2000.
49. Основи політичної науки: Курс лекцій: У 4 ч. / За ред. Б. Кухти. – Львів, 2000
50. Панов М., Герасіна Л. Політологія. – К., 2002.
51. Піча В.М., Хома Н.М. Політологія. – Львів, 2005.
52. Погорілий Д. Політологія. Кредитно-модульний курс. – К., 2007.

53. Погорілий Д. Політологія: 100 питань, 100 відповідей. – К., 2005.
54. Політична історія України / За ред. В. Танцюри. – К., 2001.
55. Политология / Сост. и ред. Н.И. Сазонова. – Харьков, 2001.
56. Політологія / За ред. І.С. Дзюбка. – К., 1998.
57. Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст.: Хрестоматія / За ред. О.І. Семківа. – Львів, 1996.
58. Політологія / За ред. В. Кременя, А. Горлача. – Харків, 2002.
59. Політологія: історія та методологія / За ред. Ф.Д. Кирилюка. – К., 2000.
60. Політологія / За ред. А. Колодій. – К., 2001.
61. Політологія / За ред. О. Бабкіної, В. Горбатенька. – К., 2001.
62. Політологія: лекційний курс і практикум: Навчальний посібник / За ред. Т.В. Гончарук. – Тернопіль, 2009.
63. Політологія посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств. – К., 1995.
64. Піча В.М., Стеблин Б.А. Політичні партії в політичній системі України. – Львів, 1994.
65. Потульницький В. Історія української політології. – К., 1992.
66. Потульницький В. Теорія української політології. – К., 1993.
67. Прибутько П.С., Вировий С.І., Михайленко Р.В. Політологія. Посібник для підготовки до іспитів. – К., 2005.
68. Пугачев В.П., Соловьёв А.И. Введение в политологию. – М., 1998.
69. Рудич Ф.М. Політологія. – К., 2008.
70. Рябов С.Г. Політологічна теорія держави. – К., 1996.
71. Скиба В.И., Горбатенко В.П., Туренко В.В. Вступ до політології. – К., 1996.
72. Скиба В.И. Політологія. Теорія і методика навчального курсу. – К., 1992.
73. Санистебан Л.С. Основы политической науки. – М., 1992.
74. Українська політологія: витоки і еволюція. Навч. посібник / За ред. Ф.М. Кирилюка. – К., 1995.
75. Шляхтун П.П. Політологія (теорія і історія політичної науки). – К., 2002.
76. Юрій М.Ф. Політологія. – К., 2004.

Допоміжна література

77. Азаркин Н.Н., Левченко В.Н., Мартышин О.В. История политических учений. – М., 1994.
78. Антонюк О. Основи етнополітики. – К., 2005.
79. Базовкін С., Кремень В. Партії та громадські об'єднання України. – К., 1994.
80. Бармантова С. Пишемо – «демократія», читаємо – «вибори» // Віче. – 2004. - № 3.
81. Бебик В.М. Політологія: теорія, методологія, практика. – К., 1997.
82. Бергер А. Политическая мысль древнегреческой демократии. – М., 1996.
83. Бернштейн Л., Панченко П., Реєнт О. Розбудова громадянського суспільства в Україні. – К., 1999.
84. Бодуен Ж. Вступ до політології. – К., 1995.
85. Васильев А. Испанский экстремизм как выражение кризиса мусульманской цивилизации // Азия и Африка сегодня. – 2003. - № 5.
86. Велігорський П. Політичні виміри української еліти // Віче. – 1998. - № 6.
87. Гавриленко І. Чи потрібна державі ідеологія? // Віче. – 1996. - № 4.
88. Гладкий О. До проблеми політичної еліти України // Нова політика. – 1999. - № 3.
89. Голишев В. Коаліції партій у парламентах // Політика і час. – 1993. - № 5.
90. Гражданское общество и правовое государство: предпосылки формирования. – М., 1977.
91. Грищенко О. І на дзеркало не варто нарікати // Віче. – 1991. - № 1.
92. Гулиев В. Политическая системаб предвидимое будущее // Диалог. – 1990. - № 5.
93. Гунів О. Українська політологія: XIX – початок XXI сторіччя. Історичні Нариси. – Львів, 2005.
94. Даль Р. Демократия и её критика. – М., 2003.
95. Деркач Ж. Політичний лідер у ретроспективі // Віче. – 1991. - № 1.
96. Дюверже М. Политические партии. – М., 2005.
97. Енциклопедія політичної думки / За ред. Д. Міллера. – К., 2000.
98. Журавський В.С. Політична система України: проблеми становлення і розвитку. – К., 1999.
99. Заблоцький В. Лібералізм. Ідея. Ідеал. Ідеологія. – Донецьк, 2001.
100. Зимичев А. Психология политической борьбы. – К., 1992.
101. Історичні постаті України. – Одеса. 1993.
102. Иванов В. Политическая психология. – М., 1990.
103. Каспрук В. Метаморфози і метастази української влади // Сучасність. – 1995. - № 2.
104. Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера. – К., 2002.

105. Коваленко А. Уряд та урядова діяльність як базовий елемент функціонування виконавчої влади // Нова політика. – 2001. - № 1.
106. Коваленко А. Політичний аналіз і прогнозування. – К., 2002.
107. Кремень Т. Державний суверенітет у добу глобалізації // Політика і час. – 2003. - № 10.
108. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990.
109. Круглов А. Михайло Драгоманов: Державницький виклик ХІХ ст. // Віче. – 2000. - № 3.
110. Кухта Б. З історії української політичної думки. – К., 1994.
111. Кухта Б. Політичний лідер. – Львів, 2000.
112. Лазоренко О.В., Лазоренко О.О. Теорія політології: Навчальний посібник. – К., 1996.
113. Лановенко О. Будь-яке суспільне відродження починається з формування нової ідеології // Сучасність. – 1999. - № 9.
114. Левченко О. Формування іміджу політичного лідера та політичної партії // Нова політика. – 2000. - № 5.
115. Лісничий В. Політичні та адміністративні системи зарубіжних країн. – К., 2004.
116. Литвин В. Політична арена України: дійові особи та виконавці. – К., 1994.
117. Литвин В.М. Ліві, праві і центр // Політика і час. – 1992. - № 4.
118. Лісовий В. Культура – ідеологія – політика. – К., 1997.
119. Луценко А. Метаморфози української еліти і лідерства. – Л., 2000.
120. Макаренко Є., Коваль О. Специфіка поняття «політична культура суспільства» // Нова політика. – 1997. - № 4.
121. Нагорна Л.П. Політична культура українського народу. – К., 1998.
122. Наукові студії з політичної психології. – К., 1995.
123. Орач Є.М. Історія політичних і правових вчень. / Навчальний посібник. – К., 2005.
124. Остапенко М. Політична свідомість студентської молоді в сучасній Україні // Нова політика. – 1999. - № 4.
125. Пазенок В. Демократія і людина // Політика і час. – 2003. - № 2.
126. Палеха Ю. Іміджологія. – К., 2004.
127. Політична система сучасної України: особливості становлення і тенденції розвитку / Курас І., Рудич Ф., Балабан Р. – К., 2002.
128. Політичні партії в Україні. Інформаційно-довідкове видання. – К., 2005.
129. Політологія: терміни, поняття, персоналії, схеми, таблиці / Наукова редакція В. Пічі. – К. – Львів, 2005.
130. Потульницький В. Нариси з української політології. – К., 1994.
131. Примуш М. Політичні партії як правовий інститут // Нова політика. – 2000. - № 5.
132. Примуш М. Порядок утворення і діяльність політичних партій // Віче. – 2001. - № 5.
133. Пушкарьова Галина. Политический менеджмент. – М., 2002.
134. Рудакович О. Ментальність і політична культура української нації // Розбудова держави. – 1995. - № 10.
135. Рудич Ф.М. Політологія в Україні: теоретичний та прикладний контекст // Віче. – 1997. - № 7.
136. Рябов С. Геополітична наука в Україні ХХ ст.: стан та перспективи розвитку. – К., 2005.
137. Рябов С.Г., Томенко М.В. Основи теорії політики. – К., 1996.
138. Сенченко М. Національна еліта в умовах глобалізації // Персонал. – 2003. – № 10.
139. Теория политики. / Под ред. Б.А.Исаева. – 2008.
140. Тойнби А. Дж. Постижение истории. – М., 1992.
141. Томенко М., Олійник В. Партійна еліта України. – К., 2000.
142. Українська державність у ХХ столітті: Історико – політологічний аналіз / О. Дергачов (керівник авт. колективу). – К., 1996.
143. Хома Н.М. Історія політичних та правових учень (від зародження до початку ХХ ст.). – Львів, 2002.
144. Хома Н.М. Історія політичних та правових вчень. – К., Львів, 2002.
145. Хома Н.М. Історія держави та права зарубіжних країн. – Львів, 2002.
146. Цыганков П. Теорія міжнародних отношений. – М., 2002.
147. Чуку Т.С. Чого не вистачає правлячій еліті України? // Віче. – 1999. - № 6.
148. Шамшуленко Ю. Проблеми розбудови української державності // Право України. – 1997. - № 1.
149. Шаповал В. Вищі органи сучасної держави. Порівняльний аналіз. – К., 1995.
150. Шаповал В. Зарубіжний парламентаризм. – К., 1993.
151. Шахметірова О. Ціннісні орієнтації та політична свідомість // Нова політика. – 1999. - № 4.
152. Щербенко Є. Громадська думка і де її взяти? // Віче. – 1999. – № 6.
152. Щокін Г. Основи політичної науки. – К., 2006.
153. Якушик В. Політична система та політичний режим // Політична думка. – 1994. - № 1.

ББК 63.01
УДК 32. 001
П 52

Навчальне видання

**Половець Володимир Михайлович
Мисюра Олександр Олександрович**

ПОЛІТОЛОГІЯ
Курс лекцій

Відповідальний редактор: *професор М. І. Бушин*
Технічний редактор: *Т. В. Супрун*

ISBN 978-966-502-558-0

Автори: Половець В. М., доктор історичних наук, професор, зав. кафедри українознавства, політології і соціології Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка, Мисюра О. О., кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства, політології і соціології Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

У навчальному посібнику висвітлені основні проблеми сучасної політичної науки, їх функції та місце в системі соціальних відносин і механізмів державного управління. Аналізуються такі категорії, як влада, держава, партії, групи інтересів та політичні еліти, лідерство й культура. На основі аналітичних висновків автори розглядають процес становлення політології як науки, основні політичні доктрини і теорії.

Для викладачів вищих навчальних закладів III і IV рівнів акредитації.

Підписано до друку 25.05.2012. Формат 60x80¹/₁₆.

Ум. друк. арк. 7,5. Зам. №75.

Набір комп'ютерний. ПП «Освітньо-профорієнтаційний центр».
14038, м. Чернігів, вул Сонова, буд. 23-А., тел. 97-33-12

ПОЛОВЕЦЬ
Володимир Михайлович

Доктор історичних наук,
професор, завідувач кафедри
українознавства, політології і соціології
Чернігівського національного
педагогічного університету
імені Т.Г.Шевченка

Народився в 1937 р. на Чернігівщині. Закінчив Ніжинський державний педагогічний інститут імені М.В. Гоголя. У 1972 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук — “Розвиток економічного співробітництва союзних республік в роки першої п’ятирічки (1928-1932 рр.)”.

У 1997 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук — “Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861-1917 рр.)”.

В.М.Половець — автор п’яти монографій, шести навчальних посібників, понад 150 наукових публікацій з історії кооперативного руху України, соціально-економічного розвитку слов’янських народів, історико-філософських і науково-методичних проблем з історії України, українознавства та політології.

МИСЮРА
Олександр Олександрович

Кандидат історичних наук —
доцент кафедри українознавства,
політології і соціології
Чернігівського національного
педагогічного університету
імені Т.Г.Шевченка

Народився 1979 року в смт. Олишівка Чернігівського району. Закінчив Чернігівський державний педагогічний університет імені Т.Г.Шевченка. 2006 року захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук — “Олександр Кониський у громадсько-політичному і культурно-освітньому житті України (друга половина ХІХ ст.)”.

О.О. Мисюра - автор 2 монографій, 2 навчальних посібників, 40 наукових публікацій з історії України та політології.